

विद्यापीठ वाचनभाषा

सातमी शोधडी

नवछवन कार्यालय
अमदावाद

ओ३म्.

पुस्तक संख्या.....

पञ्जिका संख्या.....

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना
वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक
पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक
रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

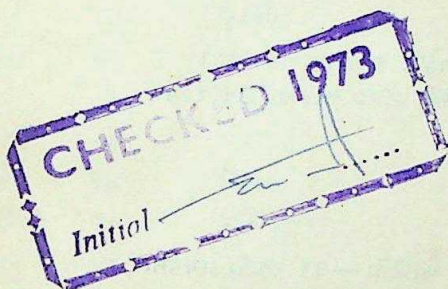
भूजरात विद्यापीठ अंथावलि पु० - १७

विद्यापीठ वाचनभाषा

सातमी योपडी

स्वाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

क्र. सं.	८८५
पुस्तक सं.	४३६
दिनांक	२६०

प्रकाशक तरुंधी बेर

नवजवन कार्यालय
अमदावाद

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવજીત ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪

પહેલી આવૃત્તિ, સન ૧૯૪૧
સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ, સન ૧૯૫૪

હેમી ઓફસેટો — ૩૬ સ્તલી કાગળમાં

આ પુસ્તક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે પોતે તૈયાર કરાવ્યું છે
અને તેના સર્વ હક્ક એને સ્વાધીન છે.

એક રૂપિયા છ આના

નવેમ્બર, ૧૯૫૪

સાતમી ચોપડી

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨	૧૦	છટ્ટી	સાતમી
૧૩	૨	અ અ	અ આ
૧૩	૬	ઉ ઉ	ઉ ઊ
૧૯	૨૨	અઘોપ ઘોપ	(૨૬ કરો)
૨૩	૬	લોપ થવું = ભુલાઈ	લોપવું = ભૂલી
૩૮	૫	ચોંકતાં	ચોંકતા
૪૮	૨૧	સ્ત્રી કે હઠવાળી	કે હઠવાળી સ્ત્રી
૫૩	૨૯	અશુદ્ધક અતો	શુદ્ધક આપતો
૬૩	૧૬	કવિતામાં એ	કવિતામાં (છટ્ટી ચોપડી) એ
૬૬	૩	લાગે	લાગી
૭૧	૧૪-૧૫	આવ્યા અને તેણે	આવ્યા. તેમણે
૭૪	૩	કેરીનો ગોટલો	કેરીની ગોટલી
૭૪	૧૪	એ પાણી	ખી પાણી
૭૬	૯	કેટલીક ખી	કેટલીક
૭૭	૨૯	સ્વર વ્યંજન	વ્યંજન - સ્વર
૯૧	૯	અત્યાર	ત્યાર
૧૦૨	૬	૧૭ માં	પાઠ ૧૭ માં
૧૦૫	૧૦	એકલા	એકલો
૧૧૨	૩૦	કવોરેન્ટીન	કવોરેન્ટીન
૧૩૫	૧૭	પુખ્ત	પૂખ્ત
૧૩૭	૪	વિકાસસને	વિકાસને
૧૩૮	૨૪	વૈદર્ભી	વૈદર્ભી
૧૫૩	૧૩	કર્તરી	કર્તરિ
૧૫૩	૨૦	ક્રિયાપદ	ક્રિયાપદ
૧૬૧	૪	શોદને	શોદને
૧૮૩	૧૩	મનમાં	વનમાં
૧૮૭	૬	હાકડાં	હાડકાં
૧૮૮	૧૩	મોરાંવાઈ	મીરાંવાઈ
૨૧૦	૨૭	મડાગાસ્કર	માડાગાસ્કર
૨૨૨	૧૫	અર્જુન શું	અર્જુનશું
૨૩૦	૪	દુરાચાર.	દુરાચાર -

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ વાચનમાળાની ધોરણ ૫, ૬, ૭ માટેની ત્રણ ચોપડીઓનું આ નવું સંસ્કરણ બહાર પાડતાં આનંદ થાય છે. ઈ. સ. ૧૯૪૧માં પ્રસિદ્ધ કરેલી તેની પહેલી આવૃત્તિ આજ સુધી ગુજરાતની અનેક પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળાઓમાં ચાલે છે.

એમ મળેલાં તે વિષેનાં અનુભવો તથા સલાહ-સૂચનાઓ ઉપરથી, અને ખાસ કરીને હવે સ્વતંત્રતા આવી તે એક મોટા ફેરફારને લઈને, એ વાચનમાળા સુધારવી ઘટે. આ વિચારથી વિદ્યાપીઠ મંડળે તે કામ તેના સેવકો શ્રી ગોપાળદાસ પટેલ, અને તેમની મદદમાં શ્રી મુકુલભાઈ કલાર્થી, ને સોંપ્યું. તેમણે વાચનમાળાની પહેલી ચાર ચોપડીઓના અનુસંધાનમાં તથા તેમની સળંગસૂત્ર ક્રમિકતા ધ્યાનમાં રાખીને, તથા સરકારે એમના સંપાદન તથા પ્રકાશનને અંગે આપેલી વિગતવાર સૂચનાઓ મુજબ, આ કામ પાર પાડ્યું છે. તેમાં અનેક જણે તેમને મદદ કરી છે. આ સૌનો વિદ્યાપીઠ વતી આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકોમાં ક્રમિકતા ઉપરાંત ચોપડીના પાઠોમાં દષ્ટિ, આદર્શ, તથા વિષયની એકસૂત્રતા અને સંવાદિતા વગેરે સાચવવાનાં હોય છે. એ જો ધ્યાનમાં ન રહે, તો પાઠ્યપુસ્તકનો એક કીમતી ગુણ નાશ પામે અને તેટલે અંશે તેની કેળવણીશક્તિ હણાય. આ ચોપડીઓમાં આ ગુણ સાચવવાનો ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આ ચોપડીઓના પાઠોમાં વિદ્યાર્થીઓને વાચનનો આનંદ પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહેશે. પણ કેવળ એ પૂરો પાડવો એટલો જ તેમનો હેતુ નથી. ભાષાના ક્રમિક શિક્ષણની સાથે સાથે, એ પાઠો વિદ્યાર્થીઓમાં કામકાજ, સેવા આદિ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ માટે ઉત્સાહ જન્માવે, તેમનામાં ઉચ્ચ

ભાવનાઓ પ્રેરે, ઉમદા ટેવોનાં ખીજ વાવે, અને તેમના જ્ઞાનમાં વધારો કરે તથા તેમનાં સંસ્કાર-સુરુચિ કેળવે, એવી આશા પણ સેવવામાં આવી છે.

વાચનમાળાના આ હેતુઓ ઉત્સાહી શિક્ષકો દ્વારા જ પાર પડી શકે. આ ચોપડીઓમાં તેમને માટે સારી રીતે સૂચનાઓ છે. આકરણના પાઠો પણ વાચનમાળામાં જ મૂકવા જોઈએ એવી સરકારી સૂચના પરથી, તે પણ તેમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે. આ બધું સૂચક દાખલા રૂપે છે. તે પરથી શિક્ષકો ઘટતાં મનોપત્નો, સવાલ જવાબ વગેરે પોતે ઉમેરી લેશે, એવી કલ્પના રાખી છે.

ગર્ભ આવૃત્તિ કરતાં ચિત્રોની સંખ્યામાં તથા વિવિધતામાં સારો સુધારો થયો છે. એમ, સારાંશે આ આવૃત્તિ સારી પેઠે સુધરીને બહાર પડે છે. આશા છે કે, ગુજરાતના શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓને તે ગમશે.

ગૂં વિં કાર્યાલય
૧૦-૧૧-૫૪

મગનભાઈ ઝં દેસાઈ
મહામાત્ર

અનુક્રમણિકા

[કવિતાના પાઠનું નામ નાગરી લિપિમાં દર્શાવ્યું છે.]

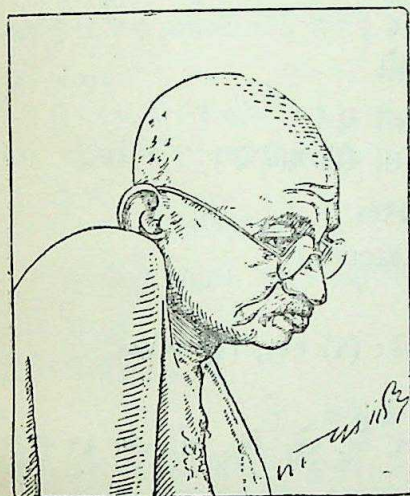
૧. સત્ય એ જ પરમેશ્વર	૧
૨. હરિનો મારગ	૪
૩. અવેરે જ શમે વેર, ન શમે વેર વેરથી ૧-૩	૬
૪. દીવાદાંડીયાળો ૧-૩	૧૪
૫. પ્રેમલ જ્યોતિ	૨૦
૬. લડતું જ જોઈએ? ૧-૨	૨૩
૭. ગરીબ બિચારી દીકરી	૨૮
૮. મીઠી માથે ભાત	૩૨
૯. સેવાભાવી કસ્તૂરબા	૩૭
૧૦. ગંગામૈયા	૪૩
૧૧. ' નહિ વેસારું રામ '	૪૯
૧૨. તારાઓ અને પરમાણુઓ ૧-૨	૫૧
૧૩. શોભા સલૂના શ્યામની	૫૭
૧૪. ' અમારા કુળમાં કોઈ અકાળે મરતું નથી ! '	૫૯
૧૫. જેસલ તોલલ	૬૪
૧૬. કાથુડી ૧-૩	૬૬
૧૭. બિયાંની મુસાફરી ૧-૨	૭૩
૧૮. ' શેષ 'ના ટુકા ૧-૩	૭૮
૧૯. મુકુંદનું પ્રાયશ્ચિત્ત ૧-૨	૮૦
૨૦. એક કરુણાળનક દશ્ય	૮૪
૨૧. એક જ દે ચિનગારી	૮૮
૨૨. હિંદના દાદા મહર્ષિ દાદાભાઈ ૧-૨	૮૯
૨૩. સાચની મિત્રાચારી	૯૬
૨૪. મારી નાઢ તમારે હાથ	૧૦૧
૨૫. ઘોડાતું અંધન	૧૦૨
૨૬. સુએઝની નહેર ૧-૩	૧૦૭
૨૭. નાલુદા	૧૧૩

२८.	सामाजिक जवाबदारी	११५
२९.	श्री रामलुभाई नीलकंठ १-२	११६
३०.	महैमानोने	१२३
३१.	वसभी विद्या	१२५
३२.	प्रेमानंद	१३४
३३.	नल दमयंती वियोग १-२-३	१३७
३४.	ड्यूरेन्स नाष्टिगेल	१४२
३५.	मोहनी कुरआनी	१४७
३६.	आत्मबलिदान १-२	१५०
३७.	योवीसभा तीर्थंकर महावीर १-२	१५४
३८.	काचवा-काचवीनुं भजन	१६०
३९.	माप्पीनी रोजनीशी	१६३
४०.	अेक अमर त्रिपुटी १-६	१६६
४१.	निजानंदनी मस्ती	१७६
४२.	द्रौपदी १-५	१७८
४३.	मुखडानी माया	१८८
४४.	जुतानो जन्म	१९०
४५.	हुं तो नाविक नाविक	१९६
४६.	रोयिन्सन ड्यूरेनी आपवीती १-६	१९८
४७.	नामने शुं रडे ?	२१२
४८.	रुधिराभिसरलु १-३	२१४
४९.	शूरा बावीश हजार	२२०
५०.	भगवान धर्षु प्रिस्त	२२५
५१.	बापानी पीपर	२३०
५२.	धर्षुनी ओधकथाओ १-४	२३४
५३.	वैष्णवजन तो तेने कहीए	२४१

૧

સત્ય એ જ પરમેશ્વર

‘સત્યનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને’— આ કાવ્યનું રહસ્ય હું દિવસે દિવસે વધારે સમજ્યા કરું છું. હું એમ પણ જોઉં છું કે, એ વાક્યમાં જે વિચાર રહ્યો છે, તેનો પ્રયોગ કંઈ મોટાઓ જ કરે ને બાળકો કે વિદ્યાર્થી ન કરે એવું નથી. બચપણથી

જ સત્યનો મારગ શોધાય ને તે મારગે જવાય, તો જ મોટા થતાં આપણે અસત્યને માર્ગે ચડતાં બચી શકીએ. જેમ કોઈ દરદને આપણે જૂનું થવા દઈએ તો તે ઘર કરે છે ને મટાડવું અશક્ય થઈ પડે છે, તેમ અસત્યને આપણે બચપણથી આપણા શરીરમાં મનમાં ઘર કરવા દઈએ, તો પછી આગળ જતાં તે મહાવ્યાધિ થઈ પડે છે, ને તે

અસાધ્ય રોગ જેવું થઈ આપણને હમેશાં ક્ષીણ કરતું જાય છે. આ જ કારણથી આપણે જગતમાં અસત્યનો વધારો જોયા કરીએ છીએ.

તેથી વિદ્યાર્થી-જીવનમાં જીવ્યામાં જીવે પાઠ એ છે કે, સત્ય શોધવું ને તે પ્રમાણે આચરવું.

એ મારગ શૂરાનો કહ્યો છે, કેમ કે હિમાલય ચડવામાં જેટલા પરાક્રમની જરૂર છે, તેના કરતાં સત્યની ઊભી સીડીએ ચડવામાં વધારે પરાક્રમની આવશ્યકતા છે. એટલે જો આપણે આ જગતમાં

કંઈ પણ પુરુષાર્થ કરવો હોય, જગતની સેવા કરવી હોય, તો સત્યને પ્રથમ પદ આપી, તેને વિષે અચલિત શ્રદ્ધા રાખી આગળ વધ્યે જહું. સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે.

સ્વાધ્યાય

૧. સત્યાગ્રહ આશ્રમ (સાબરમતી)ની શાળાના વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને, તેમના હસ્તલિખિત 'મધપૂજા' માટે આ લેખ ગાંધીજીએ ઈ. સ. ૧૯૨૦માં લખી આપ્યો હતો.

૨. આની પછીના પાઠમાં 'હરિનો મારગ છે શ્રાનો' એ કાવ્ય છે. ગાંધીજીએ 'હરિ' ફેરવીને 'સત્ય' કરી લીધું છે અને જણાવ્યું છે કે 'સત્યનો મારગ છે શ્રાનો.' તેમને મન 'હરિ' અને 'સત્ય' એક જ છે, તે આ પાઠમાં જોશો.

પ્રશ્નો

૧. સત્યનો મારગ શ્રાનો છે એટલે શું ?
૨. જગતમાં અસત્યનો વધારો શી રીતે થાય છે ?

વ્યાકરણ

¶ ગુજરાતી ભાષાના મૂળાક્ષરો કેટલા છે ?

૪૫ મૂળાક્ષરો ગણી અતાવો.

¶ મૂળાક્ષરોના બે વિભાગ પડે છે : (૧) સ્વર, (૨) વ્યંજન.

¶ સ્વર કયા ?

અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, એ, ઐ, ઓ, ઔ - એ ૧૧ સ્વર કહેવાય છે.

¶ વ્યંજન કયા ?

ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ
ચ	છ	જ	ઝ	ઞ
ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ
ત	થ	દ	ધ	ન
પ	ફ	બ	ભ	મ
ય	ર	લ	વ	
શ	ષ	સ	હ	

ળ - એ ૩૪ વ્યંજન કહેવાય છે.

જા ક્ષ અને રૂ વ્યંજન બં પછી ગણાય છે. પણ તે ખરું જોતાં જોડાક્ષરો છે. ક્ષ = ક્ + પ્; રૂ = ર્ + ળ.

છતાં તેમને માટે ખાસ સંજ્ઞા યોજી હોવાથી જાણે નવા વ્યંજન હોય તેવા દેખાય છે.

શિક્ષકોને

૧. સત્ય વિષે ગાંધીજીએ ‘મંગળ પ્રભાત’ એ નાનકડી ચોપડીમાં લખ્યું છે, તે વિદ્યાર્થીઓને વાંચી સંભળાવવું.

૨. સત્યને વળગી રહેવામાં કેવું શ્રદ્ધાતન દાખવવું પડે છે, તે હરિશ્ચંદ્ર વગેરેના દાખલાઓ ઉપરથી સમજાવવું. છઠ્ઠી ચોપડીમાં ‘સત્યવીર સોકેટીસ’ પાઠ છે, તે પણ અહીં યાદ કરાવવો.

૩. આ ચોપડીમાં અઘરા શબ્દો સાથે વ્યુત્પત્તિ ઉપરાંત વ્યાકરણ પણ બતાવ્યું છે. તેની સંજ્ઞાઓ નીચે પ્રમાણે છે, તે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી.

અઞ અવ્યય	બઞ વઞ બહુવચન
અઞ ક્રિઞ અકર્મક ક્રિયાપદ	વિઞ વિશેષણ
નઞ નપુંસક લિંગ - નાન્યતર જાતિનું નામ	સઞ સર્વનામ
પુંઞ પુલ્લિંગ - નર જાતિનું નામ	સઞ ક્રિઞ સકર્મક ક્રિયાપદ
	સ્ત્રીઞ સ્ત્રીલિંગ - નારીજાતિનું નામ

વ્યુત્પત્તિની સંજ્ઞાઓ નાગરી અક્ષરમાં બતાવી છે. જેમ કે -

[સં.] = સંસ્કૃત

[ફા.] = ફારસી

[હં.] = ઇંગ્લિશ

[અ.] = અરબી

અઘરા શબ્દો

પ્રયોગ પુંઞ [સં.] = કામમાં લેવું તે;

સિદ્ધ કરવા જેવી વસ્તુ (ધર્મ,

ઉપયોગ (૨) અખતરો

અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ દરેક)

ધર કરવું = જામી જવું; સ્થિર થવું

અસાધ્ય વિઞ [સં.] = ન મટાડી શકાય

મહાબાધિ પુંઞ [સં.] = મોટો - ન

એવો (રોગ)

મટી શકે તેવો રોગ

આવશ્યકતા સ્ત્રીઞ [સં.] = અગત્ય;

પુરુષાર્થ પુંઞ [સં.] = મનુષ્યજીવનમાં

જરૂર

અચલિત વિઞ [સં.] = સ્થિર; અડગ

૨

હરિનો મારગ

હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને;
 પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વઢતી લેવું નામ જોને. હરિં ૧
 સુત-વિત-દારા શીશ સમરપે, તે પામે રસ પીવા જોને;
 સિંધુ મધ્યે મોતી લેવા, માંહી પડ્યા મરજીવા જોને. હરિં ૨
 મરણ આંગમે તે ભરે મૂઠી, દિલની દુગ્ધા વામે જોને;
 તીરે ઝૂમો જુએ તમાસો, તે કોડી નવ પામે જોને. હરિં ૩
 પ્રેમ-પંથ પાવકની જ્વાળા, ખાઢી પાછા ભાગે જોને;
 માંહી પડ્યા તે મહામુખ માણે, દેખનારા દાસે જોને. હરિં ૪
 માથા સાટે મોંઘી વસ્તુ, સાંપડવી નહિ સહેલ જોને;
 મહાપદ પામ્યા તે મરજીવા, મૂકી મનનો મેલ જોને. હરિં ૫
 રામ-અમલમાં રાતા માતા પૂરા પ્રેમી પરચે જોને;
 પ્રીતમના સ્વામીની લીલા તે રજની દન નરચે જોને. હરિં ૬

પ્રીતમદાસ

સ્વાધ્યાય

૧. કવિ પ્રીતમદાસ (ઈ. સ. ૧૭૪૭-૧૭૮૯)નું આ ભજન ગુજરાતમાં સારી પેઢે પ્રખ્યાત થયું છે. તે ગાઈ શકાય તેવું છે; તથા તેની કેટલીક પંક્તિઓ તો કહેવતરૂપ બની ગઈ છે.

૨. ભક્તિમાં પણ માત્ર વેવલાપણું નહિ પણ માથું વેગળું મૂકવાની શરવીરતા દાખવવી પડે છે. પ્રહ્લાદ, શ્રુવ, મીરાંબાઈ, નરસિંહ મહેતા, તુકારામ, વગેરે ભક્તોએ દાખવેલી શરવીરતા યાદ કરવી.

પ્રશ્નો

૧. દરિયામાંથી મોતી શી રીતે મળે છે? તે કાઢનારા મરજીવા કેમ કહેવાય?

૨. 'માંહી પડ્યા તે મહામુખ માણે, (અને) દેખનારા દાસે,' એ કેવી રીતે?

વ્યાકરણ

૧ સ્વર એટલે શું? સ્વર એટલે ધ્વનિ—અવાજ. અ, આ વગેરે પહેલા ૧૧ વર્ણો આપણી વાચના મૂળ ધ્વનિ છે, તેથી તે સ્વર કહેવાય છે.

તેનું કારણ એ છે કે, તેમનો ઉચ્ચાર એની મેળે થઈ શકે છે; તેમનો ઉચ્ચાર કરવા માટે ખીન્ન કોઈ વર્ણની મદદ — મેળવણી કરવાની જરૂર પડતી નથી.

જા ડ્, ખ્ વગેરે આક્રીના ૩૪ વર્ણોનું તેવું નથી. તેમાંના કોઈનો ઉચ્ચાર કરી શકાયો. ડ્ બોલવા જશે તો અંદર 'અ' નો ઉચ્ચાર આવશે જ; સ્વરની મેળવણી વિના નર્પા ડ્ નો ઉચ્ચાર થઈ શકશે નહિ તેથી ડ્ વગેરે વર્ણો વ્યંજન કહેવાય છે. વિ = વિશેષ + અંજન = ઉમેરણી — મેળવણી.

જા સ્વરોમાં અ, ઇ, ઉ, ઋ એટલા સ્વરોનો ઉચ્ચાર ટૂંકો હોય છે; તેથી તે હ્રસ્વ સ્વર કહેવાય છે. હ્રસ્વ = ટૂંકો.

આ, ઈ, ઊ, એ, ઐ, ઓ — એ સ્વરોનો ઉચ્ચાર લાંબો છે. એટલે તે દીર્ઘ સ્વર કહેવાય છે. દીર્ઘ = લાંબો.

શિક્ષકોને

[૧. વ્યાકરણ]

જા હ્રસ્વ સ્વર અને દીર્ઘ સ્વરના ઉચ્ચારમાં તફાવત પડે એ રીતે વાંચવાનું શીખવવું. ખાસ કરીને ઇ, ઉ, અને ઈ, ઊ એ બે વાંચતાં ફેર પડે એ નોંધવું.

જા 'અ' નો દીર્ઘ સ્વર 'આ' છે; 'ઇ' નો દીર્ઘ સ્વર 'ઈ' છે; 'ઉ' નો દીર્ઘ સ્વર 'ઊ' છે.

જા હ્રસ્વ 'ઇ' અને દીર્ઘ 'ઈ' તથા હ્રસ્વ 'ઉ' અને દીર્ઘ 'ઊ' લખતી વખતે જે ફેરફાર થાય છે તે ધ્યાનમાં લાવવો. ખાસ કરીને સ્વરો જ્યારે વ્યંજન સાથે વપરાય છે ત્યારે લખવામાં જે રીતે લખાય છે તે બતાવવું. જેમ કે જ્ + ઇ = જિ; જ્ + ઈ = જી; ર્ + ઉ = રુ; ર્ + ઊ = રૂ.

[૨. ઇતર]

૧. 'આશ્રમમજ્જનાવલિ' માં બ્રહ્માનંદનું 'શિર સાટે નટવરને વરીએ' એ ભજન છે; તે અહીં વાંચી સંભળાવવું. ભક્તિ અને પ્રેમ એ 'શિરનું સાકું' છે એ સમજાવવું.

અધરા શબ્દો

સુત પું. [સં.] = પુત્ર

વિત નં. = વિત્ત; ધન

દારા સ્ત્રી. [સં.] = પત્ની

મરજીવો પું. = દરિયામાં ડૂબકી મારી

મોતી કાઢનાર (ર) મરણિયો

આંગમયું સં. કિં. = કશાની સામે

થવું; ઝૂઝવું

દુગ્ધા સ્ત્રી. = પીણ

વામવું સં. કિં. = ફેંકી દેવું; તગવું

પાવક પું. [સં.] = અગ્નિ

સાટે અં. = -ને ખદ્દે

મહાપદ નં. [સં.] = પરમપદ; મોક્ષ

અમલ પું. [અ.] = કેદ; નશો

નરખવું સં. કિં. = નીરખવું; નેવું

૩

અવેરે જ શમે વેર, ન શમે વેર વેરથી

૧

પ્રાચીન કાળમાં વારાણસી નગરીમાં પ્રહ્લદત્ત નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેનું રાજ્ય વિશાળ હતું, તેની આવક ભારે હતી, તેનું લશ્કર મોટું હતું, તથા તેના ભંડાર ભરેલા હતા.

તે વખતે કોસલ દેશમાં દીધીતિ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેનું રાજ્ય નાનું હતું, તેની આવક થોડી હતી, તેનું લશ્કર નાનું હતું, તથા તેના ભંડાર ખાલી હતા.

કાશીરાજ પ્રહ્લદત્તે એક વખત કોસલરાજ દીધીતિ ઉપર ચડાઈ કરી. પોતાનાથી પ્રહ્લદત્ત સામે ક્ષણ વાર પણ ટકી શકાશે નહિ એમ લાગવાથી, દીધીતિ રાજા પોતાની રાણી સાથે નગર છોડીને ભાગી ગયો. એટલે પ્રહ્લદત્તે કોસલ દેશ તથા તેની સર્વ સાધનસામગ્રી કબજે કરી લીધાં.

દીધીતિ ભિક્ષુને વેશે વારાણસીમાં જ આવીને રહ્યો. વખત જતાં તેની રાણીને પુત્ર અવતર્યો, તેનું નામ દીધાવુ (‘દીર્ઘાયુષી’) પાડવામાં આવ્યું. કુમાર મોટો અને સમજણુ થયો, એટલે દીધીતિને વિચાર આવ્યો કે, ‘કાશીરાજ પ્રહ્લદત્તને કદાપિ અમારી લાગ લાગશે, તો ત્રણેયને તે મારી નાખશે; માટે દીધાવુ કુમારને દૂર રાખવો ઠીક છે.’ આમ વિચારી તેણે કુમારને નગર બહાર મોકલી દીધો. ત્યાં રહી કુમારે બધી વિદ્યાકળાઓ સંપાદન કરી.

તે સમયે દીધીતિ રાજાનો વાળંદ કાશીના રાજા પ્રહ્લદત્ત પાસે રહેતો હતો. તેણે એક વખત દીધીતિ રાજાને વારાણસીમાં છૂપે વેશે પોતાની રાણી સાથે રહેતો જોયો. પ્રહ્લદત્તના વહાલા થવા તેણે રાજા આગળ ચાડી ખાધી અને કહ્યું કે, ‘દીધીતિ રાજા પોતાની રાણી સાથે આપણા નગરમાં જ અમુક સ્થળે છૂપે વેશે રહે છે.’

પ્રહ્લદતે તરત સિપાહીઓને આજ્ઞા કરી કે, ‘દીધીતિ રાબને સહકુટુંબ પકડી લાવો.’

સેવકોએ દીધીતિને તથા તેની રાણીને પકડી આણ્યાં, એટલે પ્રહ્લદતે હુકમ કર્યો કે, ‘દીધીતિના અને તેની રાણીના હાથ પીઠ પાછળ બાંધો, તેમનાં માથાં મૂંડી નાખો, ઢોલ વગાડતા વગાડતા તેમને આખા નગરમાં ફેરવો, અને પછી નગરની દક્ષિણ દિશાએ લઈ જઈ, તેમના ચાર ચાર કટકા કરીને ચાર દિશાઓમાં ફેંકી દો.’

સેવકો તે પ્રમાણે રાબ-રાણીનું માથું મૂંડીને તથા તેમને અવળે હાથે બાંધીને નગરમાં ઢોલ વગાડતા વગાડતા લઈ ચાલ્યા.

એ જ અરસામાં દીધાવુ કુમારને વિચાર આવ્યો કે, ‘ખડુ દિવસથી મેં માતાપિતાને દીઠાં નથી; માટે લાવ આજે નગરમાં જઈને તેમને મળી આવું.’ આવો વિચાર કરી તે નગરમાં દાખલ થયો, અને બુએ છે તો પોતાનાં માતાપિતાને ઉપર જણાવેલી હાલતમાં સિપાહીઓ વધસ્થાને લઈ જાય છે. તે તરત તેમની નજીક આવ્યો. તેને દૂરથી આવતો જોઈને દીધીતિ રાબએ મોટેથી ખૂમ પાડીને કહ્યું, ‘બાપુ, તું લાંબું જોઈશ નહિ, ટૂંકું જોઈશ નહિ. વેરથી વેર નહિ શમે, અવેરથી જ વેર શમશે.’ થોડે થોડે આંતરે દીધીતિ ઉપર પ્રમાણે ત્રણ વાર ઘોલ્યો. દીધાવુએ બાપના આ ઘોલ સાંભળ્યા, અને હૃદયમાં સંઘરી રાખ્યા.

રાબ-રાણીને આખા નગરમાં ફેરવ્યા બાદ સિપાહીઓ તેમને દક્ષિણને દરવાજેથી નગર બહાર લઈ ગયા. ત્યાં તેમના ચાર ચાર કટકા કરી, તે કટકા તેમણે ચાર દિશામાં ફેંકી દીધા, તથા કોઈ તે કટકા ઉપાડી ન જાય તે માટે ત્યાં ચોક્કીપહેરે મૂક્યો. પરંતુ ચોકિયાતોને બુલાવીને, દીધાવુએ પોતાનાં માતાપિતાના શબના કટકા ભેગા કર્યાં, અને ચિતા સળગાવી તેમનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. ત્યાર બાદ ચિતાની આસપાસ, જોડેલે હાથે તે ત્રણ પ્રદક્ષિણા કર્યો.

એટલું કરી દીધાવુ જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં જઈને તે છૂટે મોંએ ખૂબ રોયો. પછી આંસુ લૂછી, મનમાં કાંઈક પેંતરો રચી,

તે વારાણસીમાં પાછો આવ્યો, અને પ્રહ્લદત્ત રાજના અંતઃપુરની પડખે હાથીખાનું હતું, ત્યાં ગયો. ત્યાંના મહાવતને વીનવી તથા ખુશ કરીને તે તેની પાસે હસ્તીવિદ્યા શીખવાને બહાને રહ્યો.

૨

એક દિવસ પ્રહ્લદમુહૂર્તે વહેલો ઊઠીને દીધાવુ હાથીખાનામાં મધુર સ્વરે વીણા સાથે ગાવા લાગ્યો. એ મધુર સંગીત પ્રહ્લદત્તને કાને પડતાં તેણે પોતાના માણસોને પૂછ્યું, ‘આ કેણુ ગાય છે?’ તેમણે જવાબ આપ્યો, ‘એ તો મહાવતનો નવો શિષ્ય છે.’

રાજાએ તરત તેને પોતાની પાસે તેરાવી મંગાવ્યો, અને તેની પાસેથી ફરી તેનું ગાયન સાંભળ્યું. તેની આવડતથી ખુશ થઈ રાજાએ તેને પોતાની તહેનાતમાં જ રાખ્યો.

દીધાવુ પણ રાજાની પહેલાં ઊઠે, અને રાજાના સૂતા પછી સૂએ; તેની આજ્ઞાનો ઝટ અમલ કરે, તેની આમન્યા સાચવીને પ્રિય વચન બોલે, અને તેને ખુશ રાખે. થોડા દિવસમાં તે રાજાનો વિશ્વાસપાત્ર અને માનીતો નોકર બની ગયો.

એક દિવસ પ્રહ્લદત્ત રાજા રથ જોરાવી, રસાલા સાથે મૃગયા કરવા નીકળ્યો. તે વખતે દીધાવુ તેનો રથ હાંકતો હતો. તેણે વન-જંગલની આંટીઘૂંટીમાં એવી રીતે રથ હાંકવા માંડ્યો કે, રાજાનો રસાલો ક્યાંય રહી ગયો, અને રાજાનો રથ બુદ્ધી જ દિશામાં કેટલોય દૂર નીકળી ગયો. થોડા વખત બાદ રાજાએ થાકીને દીધાવુને કહ્યું, ‘હવે રથ છોડી નાખ; હું થાકી ગયો છું. થોડીક વિશ્રાંતિ લઉં, તેટલામાં આપણા માણસો પણ આવી પહોંચશે.’

દીધાવુએ ઘોરા છોડી નાખ્યા, ને પોતે જમીન પર પલાંઠી વાળીને બેસી ગયો. રાજા તેના બોળામાં માથું મૂકીને સૂતો અને થાકને લીધે તરત જ નિદ્રાવશ થઈ ગયો.

તે વખતે દીધાવુને વિચાર આવ્યો કે, વેર લેવાનો આ ઠીક અવસર છે; આ હુજ્જ રાજાએ મારાં માતાપિતાને ભૂંડી રીતે મરાવી

નાળ્યાં છે. એમ વિચારી તેણે મ્યાનમાંથી તલવાર ખેંચી. પણ તે જ વખતે તેને પિતાના શબ્દો યાદ આવ્યા : ‘લાંબું નોંધશ નહિ, ટૂંકુંય નોંધશ નહિ. વેરથી વેર નહિ શમે, અવેરથી જ વેર શમશે.’ પિતાની છેલ્લી આજ્ઞા ઉઠાપવી ઠીક નહિ એમ માની, તેણે તલવાર મ્યાન કરી.

પરંતુ ઊંઘતા રાજના મેં સાચું નેતાં, તેને ફરી પિતાનું મરણ યાદ આવ્યું અને તેનો વેરનો ઊભરો ચડી આવ્યો. ખીણ વાર પણ તેણે પિતાના શબ્દો યાદ કરી તલવાર મ્યાન કરી દીધી. એ જ પ્રમાણે ત્રીણ વાર પણ તલવાર ખેંચીને પાછી મ્યાન કરવા જતો હતો, તેવામાં પ્રહ્લદત્ત રાજ ગભરાયેલે ચહેરે સફાળો બાળી ઊઠ્યો.

દીધાવુએ પૂછ્યું, ‘મહારાજ, છળ્યા હો તેમ કેમ આમ અબકીને બાળી ઊઠ્યા ?’

રાજએ કહ્યું, ‘તારા ખોળામાં સૂતા બાદ મને સ્વપ્ન આવ્યું, તેમાં મારા જૂના દુશ્મન રાજનો પુત્ર બાણે મારો વધ કરવા તલવાર ઉગામી મારા ઉપર ફેંદી પડ્યો, એમ મેં જોયું. કોસલ દેશનાં

રાબરાણીને તો મેં ક્યારનાં ઠેકાણે પાડી દીધાં છે; પરંતુ તેમનો પુત્ર જીવતો છટકી ગયો છે, તેથી અવારનવાર મને આમ દહેશત લાગ્યા કરે છે. એકાદ વાર તે મારા હાથમાં આવી જાય, તો પછી હું હંમેશ માટે તેની નિરાંત કરી દઉં !’

રાબને મોઢે આ વાત સાંભળી દીધાવુને વેરનો ઊભરો ફરી ચડી આવ્યો. તેણે તરત જ રાબના કેશ પકડી પોતાની તલવાર ઉગામી, તથા કહ્યું, ‘હે રાબ, હું જ કોસલરાજનો પુત્ર દીધાવુ છું. મારાં માતાપિતાનું વેર લેવા હું જ આવીને તમારે ત્યાં છૂપે વેશે રહ્યો છું. આજે હવે તે વેરની વસૂલાત કરવાનો અવસર આવી પહોંચ્યો છે.’

બ્રહ્મદત્ત આ જોઈ ચોંકી ઊઠ્યો. તે ગલસાઈ જઈ દીધાવુને પગે પડ્યો, તથા પોતાની અત્યાર સુધીની મિત્રતાને ખાતર પણ પોતાને જીવતદાન દેવા માટે કરગરવા લાગ્યો.

એક બાબુ પોતાના દુશ્મનની આવી દીન અવસ્થા જોઈને તથા બીજી બાબુ પોતાના પિતાના છેલ્લા શબ્દો યાદ લાવીને દીધાવુએ હાથમાંની તલવાર ફેંકી દીધી. પછી તે બોલ્યો, “હે રાબ, જીવતદાન તો હવે તમારે મને આપવાનું છે. કારણ કે, વેર વાળવાનો લાગ જોઈને પહેલાં મેં ત્રણ વાર તમારા ઉપર તલવાર ઉગામી હતી. પરંતુ મારા પિતાના અંતિમ શબ્દો યાદ આવવાથી, દરેક વખતે મેં મારી તલવાર પાછી મૂકી દીધી હતી. તેમણે કહ્યું હતું કે, ‘બાપુ, લાંબું જોઈશ નહિ, ટૂંકું જોઈશ નહિ. વેરથી વેર નહિ શમે, અવેરથી જ વેર શમશે.’ અત્યારે પણ એ શબ્દો યાદ લાવીને મેં મારી તલવાર ફેંકી દીધી છે. હવે તો તમારે જ મને જીવતદાન આપવાનું રહે છે.”

ત્યાર બાદ બ્રહ્મદત્તે તથા દીધાવુ દુમારે એકબીજાનો હાથ ઝાલી, અન્યોન્ય વેર ત્યાગવાના શપથ લઈ, એકબીજાને જીવતદાન આપ્યું.

૩

પછી રાજા તથા દીધાવુ કુમાર રથમાં બેસી નગરમાં પાછા આવ્યા. રાજાએ તરત જ દરબાર ભરીને પોતાના સર્વ દરબારીઓને તેડાવ્યા, અને તેમને પૂછ્યું કે, ‘કોસલરાજ દીધીતિનો પુત્ર આપણા હાથમાં આવે તો તેનું શું કરવું?’

કેટલાકે જવાબ આપ્યો, ‘તેના હાથ કાપી નાખવા;’ કેટલાકે કહ્યું, ‘તેના પગ કાપી નાખવા;’ કેટલાકે કહ્યું, ‘તેનાં નાકકાન કાપી નાખવાં;’ અને કેટલાકે કહ્યું કે, ‘તેનું માથું કાપી નાખવું.’

ત્યાર બાદ બ્રહ્મદત્તે દીધાવુને આગળ ધરીને કહ્યું, ‘બુઝો, આ પોતે જ કોસલરાજનો પુત્ર દીધાવુ છે.’ પછી વનમાં બનેલી હકીકત સૌને કહી સંભળાવીને રાજાએ જાહેર કર્યું કે, ‘દીધાવુએ મને જીવતદાન દીધું છે, અને મેં તેને જીવતદાન આપ્યું છે. માટે હવે કોઈએ તેને કાંઈ કરવાનું નથી.’

પછી દીધાવુ તરફ ફરીને રાજાએ તેને પૂછ્યું, ‘કુમાર, મરણકાળે તારા પિતાએ તને જે લાંબું ન જોવાનું કે ટૂંકું ન જોવાનું વગેરે કહ્યું હતું, તેનો અર્થ હવે તું મને કહી સંભળાવ.’

કુમારે કહ્યું, “‘લાંબું જોઈશ મા’ એટલે કે ચિરકાળ વેર લાંબાવ્યા કરીશ મા. ‘ટૂંકું જોઈશ મા’ એટલે કે વાતવાતમાં મૈત્રી તોડીશ મા. ‘વેર વેર નહિ શમે’ એટલે કે મહારાજે મારાં માતપિતાને મારી નાખ્યાં, માટે હું મહારાજને મારી નાખું; તો મહારાજના પક્ષવાળાઓ પાછા મને મારી નાખે, અને મારા પક્ષવાળાઓ પાછા તેમને મારી નાખે; એમ વેર લાંબું ચાલ્યા જ કરે, અને તેનો કદાપિ અંત આવે નહિ. પરંતુ હવે આપણે પરસ્પર વેર તજવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, એટલે અવેરથી આપણું વેર કાયમને માટે શમી ગયું, એ ઉઘાડું છે.”

તે સાંભળી પ્રસન્ન થઈ રાજાએ દીધાવુ કુમારને પોતાની પુત્રી પરણાવી, તથા તેનું કોસલ દેશનું રાજ્ય સર્વ સાધનસામગ્રી સાથે તેને પાછું સોંપ્યું.

સ્વાધ્યાય

૧. 'ધર્મપદ' કરીને એક પ્રખ્યાત ઔદ્ધ ધર્મગ્રંથ છે, તેમાં એક શ્લોક છે :

નહિ વેરેન વેરાનિ સંમન્તીઘ કુદાચનં ।

અવેરેન ચ સંમન્તિ એસ ધર્મો સન્તનો ॥

આ જગતમાં કદાપિ વેરથી વેર શમતું નથી, અવેરથી — પ્રેમથી જ શમે છે : આ સનાતન ધર્મ છે.

આ અર્થનું જ ખરાખર ઉદાહરણ આપતી આ ઔદ્ધ વાર્તા છે

૨. વેરને ગોખ્યા કરવાથી — લંખાખ્યા કરવાથી તેનું કશું નિરાકરણ આવતું નથી; ઊલટું તે લાંબું જ ચાલ્યા કરે છે. એ લાંબા આગળ આવી ગયેલા 'લગ્ન' (પાંચમી ચોપડી), અને 'લગ્ન' જ નોઈએ ?' (છઠ્ઠી ચોપડી) એ પાઠોમાં પણ છે. તે અહીં સરખાવો.

પ્રશ્નો

૧. દીઘીતિ રાત્રિએ વધસ્થાને જતી વખતે પોતાના પુત્રને શું કહ્યું ? એ શબ્દોનો અર્થ શો હતો ?

૨. દીધાવુએ ખોળામાં સૂતેલા અભદતને મારી કેમ ન નાખ્યો ?

૩. દીધાવુ અને અભદતનું વેર શું કામ થયું ? તે અંતે શી રીતે શમ્યું ?

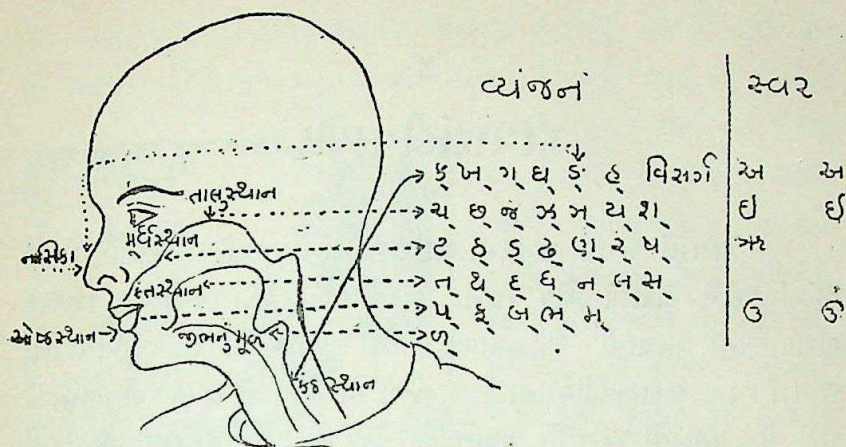
વ્યાકરણ

જુદા જુદા વર્ણો ખોલતી વખતે કંઠ, હોઠ વગેરે જુદાં જુદાં સ્થાનોનો ઉપયોગ થતો હોય છે, તે તમારા ખ્યાલમાં આવ્યું છે ?

જેમ કે, કુ ખોલતી વખતે કંઠસ્થાન — ગળું ઉપયોગમાં આવે છે; પૂ ખોલતી વખતે બે હોઠ જોડવા પડે છે, વગેરે.

જુદાં જુદાં સ્થાનોનાં જુદાં જુદાં ઉચ્ચારસ્થાનો પ્રમાણે વિભાગો પડે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે :

સ્વર	વ્યંજન	ઉચ્ચારસ્થાન
અ, આ	ક ખ ગ ઘ ઙ; હ	કંઠસ્થાન (ગળામાંથી)
ઇ, ઈ	ચ છ જ ઝ ઞ; પ્	તાલુસ્થાન (તાળવામાંથી)
ઋ	ટ ઠ ડ ઢ ણ; ર પ્	મૂર્ધસ્થાન (દાંત અને તાળવું એ બે વચ્ચે આવેલું સ્થાન)
—	ત થ દ ધ ન; લ્ સ્	દાંતસ્થાન (દાંત આગળથી)
ઉ, ઊ	પ્ ક્ ખ્ ભ્ મ્;	ગ્રાંથસ્થાન (બે હોઠ વડે)
એ, ઐ	—	કંઠ અને તાલુસ્થાન
ઓ, ઔ	—	કંઠ અને ગ્રાંથસ્થાન
—	વ	દાંત તથા ગ્રાંથસ્થાન

શિક્ષકોને

૧. સ્વરો તથા વ્યંજનોના ઉચ્ચારો કયાં કયાં સ્થાનોમાંથી થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ બોલાવીને દર્શાવવું.

તાલુસ્થાન એટલે માથાનું તાલકું નહિ, પણ મોંની બમોલનો ઉપરો ધમટ જેવો ભાગ; મૂર્ધસ્થાન એટલે ઉપલા દાંત અને તાલુ એ બે વચ્ચે આવેલું ગોળાવાળું સ્થાન.

૨. વાર્તાનો ભાવ વિદ્યાર્થીઓ બરાબર સમજ્યા કે નહિ તે પૂછપરછથી જાણવું.

અધરા શીઠહો

અગ્નિસંસ્કાર પું. [સં.] = મુડદાને

આળવાની ક્રિયા; અગ્નિદાહ

પેંતરો પું. = શુક્તિ; પ્રપંચ

હસ્તીવિદ્યા સ્ત્રી. [સં.] = હાથીને

કેળવવાની વિદ્યા

મહાવત પું. = હાથી હાંકનાર કે

સંભાળનાર

બ્રાહ્મમુહૂર્ત ન. [સં.] = સૂર્યોદય

પહેલાંની બે ઘડીનો સમય

આમન્યા સ્ત્રી. = મર્યાદા; માન

રસાલો પું. = મોટા માણસ સાથે

જતો માણસો વગેરેનો સમૂહ

સકાળું વિ. = કાળ પડી હોય તેવું;

બેઆકળું

છળવું અ. કિં. = બીકથી ચમકવું-

હમકવું

વસૂલાત સ્ત્રી. [અ.] = વસૂલ કરવું

કે લેવું તે; ભરપાઈ

અન્યોન્ય અ. [સં.] = પરસ્પર

શપથ પું. [સં.] = સોગત; કસમ

૪

દીવાદાંડીવાળો

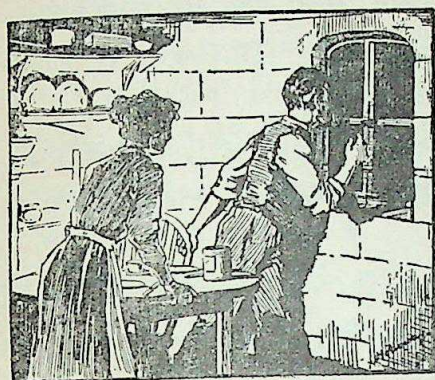
૧

યુરોપમાં ઉત્તર સમુદ્રમાં ભરણાં કાળાં પાણીમાં પોતાનું માથું ઊંચું કરીને ઊભેલો એક નાનો પહાડી બેઠ છે. પર્વતના શિખર સમા એના માથાની અણિયાળી ટોચ પર વસતી તો ક્યાંથી જ હોય ? પણ વહાણવટીઓના કાળ જેવા એ બેઠ પર દીવાદાંડી બાંધવી પડી છે. પૂનમની ભરતીને વખતે જો જોઈએ, તો નીચેના પહાડનું તો નામનિશાને બહાર નથી જણાતું; પાણીમાંથી બહુ દીવાદાંડીની શગ ન ફૂટતી હોય, એવો એનો દેખાવ થાય છે. દીવાની આ શગ તોફાનમાં સપડાયેલા વહાણવટીઓને કેવી વહાલી લાગતી હશે, તેની કલ્પના જમીન પર રહેનારાઓને પૂરેપૂરી ન આવી શકે.

દીવાદાંડીના સંરક્ષક તરીકે ડેવિડ અને તેની પત્ની મેરી તેમાં જ રહેતાં હતાં. દીવાદાંડીનો દીવો બરાબર બળતો અને ફરતો રાખવો, એ દીવાદાંડીવાળાનું કામ. તમને ખબર હશે કે, દીવાદાંડીનો દીવો થોડો વખત દેખાય અને થોડો વખત ન દેખાય, એવી રીતે ફરતો રાખવામાં આવે છે. સ્થિર દીવા કરતાં આમ ફરતો દીવો દૂરથી પણ નજર ખેંચે અને તારાઓ કરતાં બુદ્ધો તરી આવે. તેથી અર્ધી મિનિટમાં ૧૫ સેકન્ડ તે દેખાય અને બીજી પંદર સેકન્ડ ન દેખાય, એમ ગોઠવણ કરીને તેને ફરતો રાખવા તેની સાથે જરૂરી સાંચાકામ રાખવામાં આવે છે. કોઈ વાર જો મુંબઈ કે દારકા જવાનું થાય, તો ત્યાંની દીવાદાંડી જોવાનું ચૂકતા નહિ.

એક વખત રાતે ભારે તોફાન થયું. આ તોફાની રાતે ડેવિડ અને મેરી એમના ઓરડાની બારી આગળ વાળુ કરતાં બેઠાં હતાં. તેવામાં મેરીનું ધ્યાન બારી બહાર ગયું. એકાદ મિનિટ તે બહાર તાકી રહી. તોપણ દીવાનો અબકારો પાણી પર ન દેખાયો. એ ચમકી ઊઠી, ‘ડેવિડ, દીવો ફરતો નથી કે શું ?’

આ સાંભળી ડેવિડ સદ્રાળો ઊઠ્યો. ધારીએ જઈને જુઓ છે, તો અદ્રાટ પાણી પર પ્રકાશ જ નહોતો. મિનિટ ગઈ; બે મિનિટ

જવા દીધી. તરત જ ડેવિડ દીવાદાંડીની સીડી ભણી દોડ્યો. બળે પગથિયાં કૂદતો તે તેને માથે પહોંચ્યો. પ્રચંડ દીવાની ચોરસીમાં જઈને જુઓ છે તો, ખરેખર, દીવો સ્થિર ઊભો છે! એને ભાન નથી કે, સંકડો જીવની જવાબદારી લીધા પછી પોતે સ્થિર ઊભો રહ્યો છે!

ડેવિડ અને મેરી આભાં બનીને એક ઢાણ વાર સામસામે બેતાં થંભી ગયાં. બીજી જ ઢાણે દીવાના સાંચાકામના ભંડકની ધારી ખોલી, તેની લોખંડી સીડી ઝાલી ડેવિડ સર સર નીચે ઊતર્યો. મેરીએ નાનો દીવો કરીને ભંડકને માથેથી તેને અજવાળું દેખાડ્યું. નીચે પહોંચીને ડેવિડ અટકી પડેલા સાંચાકામને અપાટાબંધ સમારવા લાગી ગયો. તેવામાં તેણે ઓચિંતી ખૂમ પાડી, ‘ઓ રે . . .’

મેરી ચમકી, ‘ડેવિડ, ડેવિડ, શું છે?’ ધારીને જુઓ છે તો ડેવિડનો એક હાથ સાંચાકામનાં દાંતાળાં બે ચક્રોમાં ફસાઈ ગયો છે! હાથ ભીંસાવાથી ચૂરા થયો છે; તેમાંથી લોહી વહે જાય છે; અને પીડાને લઈને ડેવિડને મૂર્છા આવી ગઈ છે. દીવો લઈને, મેરી અપાટાબંધ ભંડકની સીડી ઉપર ઊતરીને દીવો બાજુએ મૂકી ડેવિડને

હાથ છોડાવવા લાગી. પણ પૈડાંના રાક્ષસી દાંતા એમ છટે એવા નહોતા. હવે ? ઉપર દીવો સ્થિર છે, અને દરિયામાં કોઈ વહાણ આવી રહ્યું હોય તો ખડક સાથે અચૂક અથડાઈને એના ભૂકા ઊડી જવાના.

ગરીબડી બનેલી મેરી ડેવિડના ઢળી પડેલા અંગ પર મૂકીને બોલી, ‘ડેવિડ, ડેવિડ, બોલને હું શું કરું ?’

કળ વળતાં ડેવિડે મંદ અવાજે કહ્યું, ‘મેરી, દીવાને . . . હાથે હાથે . . . પણ . . . ફેરવ; ઉપર જા.’ એટલું બોલતાં તો પાછો એનો શ્વાસ ખૂટ્યો.

રડતા જેવા અવાજે મેરી બોલી, ‘પણ એ કેવી રીતે બને ! તને આમ મૂકીને જતાં મારા પગ કેમ ઊપડે ? તારો હાથ તો પહેલો કાઢું ને ?’

છેલ્લો શ્વાસ કાઢીને પણ ડેવિડ બોલી ઊઠ્યો : ‘દીવો દીવો, . . . દેખાવો જ ભેડાએ, . . . જા, ફેરવ. મારી — તારી ફરજ છે.’

ત્યાં તો દૂર કોઈ આગબોટનો પાવો કાને પડ્યો. બાણે તે એમ પૂછતો હોય, ‘ભાઈ, કયે રસ્તે જવું ?’ બાણે તે ડેવિડને એમ કહેતો હોય, ‘ભાઈ, તારી ફરજ !’

ડેવિડમાં હવે બોલવાના હોશ રહ્યા નથી. તે મેરીની સામે એકીટસે તાકી રહ્યો છે. આંખો બાણે એમ કહેતી હોય, ‘મેરી, તું જા; કાળજી કઠણ કર.’ છેવટનું ભેર એકદું કરી તે એક જ શબ્દ કાઢી શક્યો, ‘ફરજ !’

૨

મેરીથી હવે ઊભું રહેવાય એમ નહોતું. તેણે વગર આનાકાનીએ પગ ઉપાડ્યા ને ભંડક પરની દીવાની ઓરડીમાં તે આવી. દીવાની બેસણીને નીચેના સાંચાકામ સાથે બેડી હતી તે તેણે છોડી નાખી અને એક નાની ઓરડી જેવડા એ મોટા દીવાને ધકેલવા લાગી. ધીમે ધીમે એ પ્રચંડ દીવો હાલ્યો. પહેલો તો તે બહુ જ ધીમે ફર્યો, પછી જેમ જેમ ચાક ચડતો ગયો, તેમ તેમ તેનો વેગ વધ્યો. ને મેરીને ભેર ઓહું પડવા લાગ્યું. એમ કરતાં કરતાં ફેરવવાની

ફરજની ધૂતમાં ને ધૂતમાં મેરી ખરોખર અધીં મિનિટે એક ચક્કરને વેગે પહોંચી ગઈ.

ખરોખર આ જ સમયે દરિયામાં એક મોટી આગબોટે આ દીવો જોયો. જો જરાક મોડું થયું હોત તો? દીવો દેખતાંવેંત કખ્તાને અપાટખંધ પોતાની દિશા ફેરવી લીધી : મોતના મુખમાંથી પોતાની આગબોટને કાઢી લીધી! પણ એને ખબર નહોતી કે, ખરોખર સમય પર મળેલી એ ચેતવણી એક બિચારી અખળાના નખળા હાથને આભારી હતી. કખ્તાને તો પોતાની નોંધમાં લખી લીધું કે, ટાયુ પરની દીવાદાંડીનો દીવો ખરોખર ખળતો નહોતો.

આ પ્રમાણે મેરી આખી રાત પોતાની ફરજ બજાવતી રહી.

હાથ તો દીવાને ફેરવ્યા જ કરે છે, પણ મન નીચેની ઓરડીમાં પડેલા ઘાયલ પતિ પાસે છે. વચ્ચે વચ્ચે, દીવો ફેરવતી ફેરવતી તે ખૂમ પાડે છે, ‘ડેવિડ, હવે થોડી વાર આવી જાઉં? ઓબરોથી જરા વારમાં ચક્કર વછોડી લઈશ.’ પણ ડેવિડ તો એક જ વાત રટયા કરે છે, ‘ના મેરી, હમણાં નહિ. સવાર થવા દે.’

એક વાર તો મેરીથી રહેવાયું નહિ. તે ખરોખર નીચે દોડી જ ગઈ અને જોલી, ‘ડેવિડ, હમણાં કેઈ વહાણ નહિ આવે. ઓબરોથી ચક્કર વછોડું છું; નહિ વાર લાગે.’

વખત જવાથી ડેવિડને કાંઈ કળ વળી હતી; નખળો પણ તે સ્વસ્થ હતો. તે કહે, ‘ના ના, મેરી તને ખબર છે, જરા વારમાં તો શુંનું શું થઈ જાય તે? સવાર સુધી હું તો ટકીશ. તું નહિ ટકી શકે?’

બિચારી મેરીની આંખમાંથી આંસુ આવી ગયાં. ‘ટકવા મથીશ,’ કહીને તે પાછી દીવો ફેરવવાની ફરજે વળગી. ત્યાર પછી એણે નીચે આવવા ડેવિડને પૂછ્યું નહિ.

૩

સવારનો મંદ પ્રકાશ તોફાની દરિયા પર પથરાવા લાગ્યો. દીવાને જોડ જેવી વળગેલી મેરીના હાથ ફર્યા જ કરે છે. અર્ધા

કલાક બાદ ડેવિડે જવાબ દીધો, ‘મેરી, હવે પ્રકાશ થયો; દીવો ફેરવવાનું બંધ રાખીને આવ.’

આખી રાતની મજૂરીથી થાકીને લોથ થઈ ગયેલી સ્ત્રી કાયાને ઢસડતી ઢસડતી નીચે આવી. નીચે પતિની દશા પણ એની દશા કરતાં સારી તો નહોતી જ. લોહી વહી જવાથી ને પીડાથી તે પણ સાવ નંખાઈ ગયો હતો. લથડાતી ગતિએ આવતી પત્નીને નિહાળતો તે કહે, ‘મેરી, મોટું પેચિયું લઈ આ ચાકી છોડ. જરા જોર કરવું પડશે.’

રહુંસહું બધું જોર કરીને મેરીએ પેચિયા વડે મથામણ શરૂ કરી. કેટલીક વાર સુધી તો પેચિયું બરોબર જોસે નહિ; જોસે તો હાથમાં જોર ન મળે તેથી વછૂટી જાય. એક વાર બરોબર જોડું ત્યારે મેરી ઊંધું જોર કરતી હતી. ડેવિડે જોડેલે અવાજે કહ્યું, ‘એમ નહિ!’ એટલે મેરી હવે સીધું ફેરવવા લાગી. ચાકી જરીક ડગી. પછી તો વાર શી? પેચિયાથી જરા વધારે ઠીલી કરીને તેણે આંગળીઓ લગાડી ચપ ચપ ચાકી કાઢી. કૂર ચક્કરના સાંધા ઠીલા થયા અને ડેવિડનો હાથ છૂટ્યો! હાથ છૂટતાં, જોર કરીને ડેવિડ ઊભો થયો. સ્ત્રી પુરુષ આનંદથી એકબીજા સામે જોઈ રહ્યાં. જોડાએ આકરી કસોટી પાર કરી હતી. ત્યાં તો બિચારી મેરી તમ્મર ખાઈ ગબડી પડી. ડેવિડે ગબડતી પત્નીને ઝાલી લઈ ઊંચકીને નીચેના ઓરડામાં આણીને સુવાડી. બહાર તોફાન શમતું જતું હતું; સવાર સુંદર દેખાતું હતું; ટાઢની માત્રા વધી હતી. થોડી વારે મેરી જાગી. ‘ડેવિડ, તારે હાથે પાટો બાંધું.’

ડેવિડ : ના, તું આરામ કર. પછી થશે.

મેરીએ તે ન માન્યું; પાટો બાંધ્યા પછી જ તે ફરી સૂતી. ડેવિડે દીવાદાંડી પર સંકેટની નિશાનીનો વાવટો લગાવ્યો. પણ ત્યાર પછી ચોથે દહાડે મદદ આવી. ત્યાં લગી આ દંપતીના શા હાલ થયા હશે! પરંતુ આને વિષે જ્યારે જ્યારે વાત નીકળે, ત્યારે ડેવિડ એક જ વાત કહેતો, ‘એમાં કંઈ નહિ; એ તો મારી ફરજ હતી. હું ઘવાયો તો મેરીએ એ ફરજ પૂરી કરી!’

સ્વાધ્યાય

૧. અણુધાર્યા સંકટ વખતે ગભરાઈ ન જતાં, ધૈર્ય જાળવીને પોતાની ફરજનો ખ્યાલ રાખવો એ અતિ આવશ્યક ગુણ છે. કેવિડે પોતાના શરીરની પરવા કર્યા વિના મેરીને દીવો ચલાવવા મોકલી; અને મેરીએ પોતાના પતિના જીવનને પણ હોડમાં મૂકીને પતિનું કામ સંભાળ્યું — એ બંને બાબતો લક્ષમાં લેવા જેવી છે.

૨. છટ્ટી ચોપડીમાં 'ટાઈટેનિકની જળસમાધિ' એ પાઠમાં તે આગ-ખોટના કપ્તાન, ખલાસીઓ અને મુસાફરો, — સૌએ કટોકટીને વખતે પણ જે ધીરજ અને શિસ્ત દાખવ્યાં, તે અહીં યાદ કરો.

૩. ઉત્સાહ આવે તો આ પાઠની વાત તમારા ઘરનાં મોટેરાંને કે ભાઈબહેનોને કહેજો.

પ્રશ્નો

૧. તમે દીવાદાંડી જોઈ છે? દીવાદાંડીનો દીવો શા માટે ફરતો રાખવો જોઈએ?

૨. કેવિડ અને મેરી એ બેમાં કોણ ચડે? તમારી ચર્ચાપરિષદમાં આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરો.

શિક્ષકોને

[૧. વ્યાકરણ]

૧ આગળ સંધિના નિયમો વખતે વર્ણો છટ્ટા છટ્ટા ગણવા ન પડે તે માટે અમુક વર્ણોના વર્ગને જુદું જુદું નામ આપવામાં આવે છે. તે વિદ્યાર્થીઓને સહેજે ખ્યાલમાં આવે તેમ કરવું. જેમ કે —

	અધોષ	ઘોષ
ક વર્ગ	એટલે	કૂ ખૂ
ચ વર્ગ	એટલે	ચૂ છૂ
ટ વર્ગ	એટલે	ટૂ ઠૂ
ત વર્ગ	એટલે	તૂ થૂ
પ વર્ગ	એટલે	પૂ ફૂ
અર્ધસ્વર કે અંતઃસ્થ	ચૂ રૂ લૂ વૂ	
ઉપમાક્ષર	શૂ પૂ સૂ હૂ	

૧ કૂ થી મૂ સુધીનાં ૨૫ વર્ગીય વ્યંજનોનું ભેગું નામ સ્પર્શ વ્યંજન પણ છે. ૧ કૂ ના જુ ન મૂ એ પાંચ વર્ણો નાકમાંથી બોલાતા હોવાથી અનુનાસિક પણ કહેવાય છે.

૧ ક વર્ગથી માંડી પ વર્ગ સુધીના પાંચ વર્ગોમાંના દરેક વર્ગના પહેલા બે અને શૂ પૂ સૂ જુ એ ચોદ વ્યંજન અધોષ વ્યંજન કહેવાય છે. અધોષ = કઠોર.

અને દરેક વર્ગના બાકીના ત્રણ અને ચૂ રૂ લૂ વૂ અને હૂ એટલા ૨૦ વ્યંજન ઘોષ કહેવાય છે. ઘોષ = મૃદુ.

૨૦

અધરા શબ્દો

દીવાદાંડી સ્ત્રીં = જતાં આવતાં
 વહાણને ચેતવવા માટે સમુદ્રમાં
 ખડક ઉપર બાંધેલો મિનારો
 ભમરાળું વિં = ભમરા - વમળો
 થતું (પાણી)

શગ સ્ત્રીં = દીવાની જ્યોત
 સંરક્ષક પું = રખેવાળ
 ભંડક નં = ભોંયરા જેવો ભાગ
 પાવો પું = આગબોટની સિસોટી
 બેસણી સ્ત્રીં = જેના ઉપર વસ્તુ બેસે

હાલ પું બં વં [અ.] = દશા; સ્થિતિ

છે-સ્થિર રહે છે તે ભાગ; બેઠક
 ઓગ્ગર નં [અ.] = કાંઈ કરવા
 માટેનું સાધન-હથિયાર
 પેચિયું નં = પેચ ખોલવા કે
 બેસાડવા માટેનું સાધન
 નંખાઈ જવું અં કિં = લોથ થઈ

જવું; સાવ નરમ પડવું
 ચાકી સ્ત્રીં = ખીલા-સ્કૂ વગેરે
 સાથે વપરાતી પેચવાળી કે પેચ
 વિનાની ચકતી

માત્રા સ્ત્રીં [સં.] = પ્રમાણ; માપ

૫

પ્રેમળ જ્યોતિ

[રાગ માંડ]

પ્રેમળ જ્યોતિ તારો દાલવી

મુજ જીવનપન્થ ઉજાલ.

ધ્રુવ

દૂર પહચો નિજ ધામથી હું ને ઘેરે ઘન અંધાર;
 માર્ગ સૂઝે નવ ઘોર રજનીમાં, નિજ શિશુને સંભાળ,
 મારો જીવનપંથ ઉજાલ. ૧

ડગમગતો પગ રાખ તું સ્થિર મુજ, દૂર નજર છો ન જાય;
દૂર માર્ગ જોવા લોભ લગીર ન, એક ડગલું વસ થાય,
મારે એક ડગલું વસ થાય. ૨

આજ લગી રહ્યો ગર્વમાં હું ને માગી મદદ ન લગાર;
આપવલે માર્ગ જોઈને ચાલવા હામ ધરી મૂઠ બાઢ,
હવે માગું તુજ આધાર. ૩

મમકમર્યા તેજથી હું લોભાયો, ને મય છતાં ધર્યો ગર્વ;
વીત્યાં વર્ષોને લોપ સ્મરણથી સ્વલન થયાં જે સર્વ,
મારે આજ થકી નવું પર્વ. ૪

તારા પ્રભાવે નિભાવ્યો મને પ્રભુ આજ લગી પ્રેમભેર;
નિશ્ચે મને તે સ્થિર પગલેથી ચલવી પહોંચાડશે ઘેર,
દાસવી પ્રેમલ જ્યોતિની સેર. ૫

કર્દમભૂમિ કળખભરેલી, ને ગિરિવર કેરી કરાડ,
ધસમસતા જલ કેરા પ્રવાહો, સર્વ વટાવી કૃપાલ,
મને પહોંચાડશે નિજ દ્વાર. ૬

રજની જશે ને પ્રભાત ઝજલશે, ને સ્મિત કરશે પ્રેમાલ;
દિવ્યગણોનાં વદન મનોહર મારે હૃદય વસ્યાં ચિરકાલ,
જે મેં સ્વોયાં હતાં ક્ષણ વાર. ૭

નરસિંહરાવ દિવેટિયા

સ્વાધ્યાય

૧. શ્રી. નરસિંહરાવભાઈએ કાર્ડિનલ ન્યૂમેનના પ્રખ્યાત અંગ્રેજી ભજન 'લીડ કાઇન્ડલી લાઈટ'નો ભાવાનુવાદ કરીને આ કવિતા લખી છે. ગાંધીજીને આ ભજન બહુ પ્રિય હતું.

૨. ધર્મને માર્ગે પ્રયાણ કરતાં કરતાં માણસના પગ ડોઈ વાર ડગી જાય, આગળનો રસ્તો સૂએ નહિ, લોભ-લાલચમાં અટવાઈ જવાય, અને અધે અંધકાર છવાઈ જાય, ત્યારે મદદ માટે પરમાત્માને પ્રાર્થના કરવાનું માણસને સહેજે સૂએ છે.

૩. આગળ ‘એક જ દે ચિત્તગારી’ એ કવિતા છે, તેનો ભાવ આની સાથે સરખાવો. ‘એકલો જને રે’ કાવ્યનો (પાંચમી ચોપડી) ભાવ પણ અહીં સરખાવો.

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોમાં કયા કયા શબ્દો જોડાયા છે તે શોધી કાઢો :—

૧. કૃષ્ણાર્જુન

૩. વિદ્યાભ્યાસ

૨. પ્રેમાનંદ

૪. વિદ્યાલય

આવા જોડાયેલા શબ્દોમાં પહેલો કે છેલ્લો જે શબ્દ તમે સ્પષ્ટ ઓળખી શકતા હો, તે જુદો કાઢો. એ ઉપરથી બાકીનો શબ્દ તમે ઝટ કદખી શકશો.

૧ કૃષ્ણ + અર્જુન, પ્રેમ + આનંદ, વિદ્યા + અભ્યાસ, વિદ્યા + આલય. આ શબ્દો જોતાં તમને જણાશે કે એ જ, હ્રસ્વ કે દીર્ઘ, ભેગા થાય, તો તેમનો મળીને એક દીર્ઘ અ એટલે કે આ થઈ જાય છે.

અ + અ = આ

(કૃષ્ણ + અર્જુન = કૃષ્ણાર્જુન)

અ + આ = આ

(પ્રેમ + આનંદ = પ્રેમાનંદ)

આ + અ = આ

(વિદ્યા + અભ્યાસ = વિદ્યાભ્યાસ)

આ + આ = આ

(વિદ્યા + આલય = વિદ્યાલય)

શિક્ષકોને

[૧. વ્યાકરણ]

૧ જે સ્વરો કે વ્યંજનો સાથે આવે ત્યારે અમુક ફેરફારો થઈને જોડાય એવા સંસ્કૃત વ્યાકરણનો નિયમ છે. તેવા ફેરફારને સંધિ કહે છે. સંધિ = જોડાવું તે. ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃત સાથે બહુ ગાઢ સંબંધ છે. તેથી આપણી ભાષામાં સંધિ તે ભાષાના નિયમ પ્રમાણે અને તેમાંથી ગુજરાતીમાં આવેલા શબ્દોમાં બહુધા થાય છે.

૧ સ્વરોની સંધિ સ્વરસંધિ કહેવાય છે.

વ્યંજનોની સંધિ વ્યંજનસંધિ કહેવાય છે.

૧ પહેલો સ્વરસંધિનો વિભાગ શરૂ થાય છે. તેમાં પ્રથમ ‘અ’ની સંધિનો આ પાઠ છે. તેવા બીજા દાખલા વિદ્યાર્થીઓને પૂછવા અને કહેવા.

[૨. ઇતર]

૧. નરસિંહરાવભાઈનો પરિચય આપવો. છઠ્ઠી ચોપડીમાં તેમનું ‘મંગલ મંદિર ખોલો’ કાવ્ય આવેલું છે. તેમના કાવ્યસંગ્રહોમાંથી બીજી કેટલીક પસંદ કરેલી કવિતાઓ પણ વર્ગમાં વાંચી શકાય.

૨. ‘આશ્રમ ભજનાવલિ’ માં કબીરનું ‘શુરુ બિન કૌન ખતાવે વાંટ?’ એ ભજન છે. તે અહીં ગાઈ સંભળાવવું. તેમાં પણ ધર્મ-માર્ગમાં આગળ વધતાં ભ્રાંતિ, માયા, કામ-ક્રોધ વગેરેની કેવી લોભાવનારી કે ન ઓળંગાય એવી આડચો આવે છે તેનું સચોટ વર્ણન છે.

અધરા શબ્દો

પ્રેમળ વિં = પ્રેમભર્યું; પ્રેમાળ
જ્યોતિ પું [સં.] = પ્રકાશ
ધામ નં [સં.] = સ્થાન; રહેઠાણ
રજની સ્ત્રીં [સં.] = રાત્રી
સ્મરણથી લોપ થવું = ભુલાઈ જવું
સ્ખલન નં [સં.] = સન્માર્ગથી ચ્યૂત
થવું તે

સેર સ્ત્રીં = દેરી
કર્દમ પું [સં.] = કાદવ
કળીણ નં = કળી જવાય તેવી જગા
કરાડ સ્ત્રીં = ઊંડા ખાડાની ઊભી
કોર; ભેખડ
દિવ્ય ગણો પું અં વં = ઈશ્વરના
દૂતો; દ્વિસ્તાઓ

૬

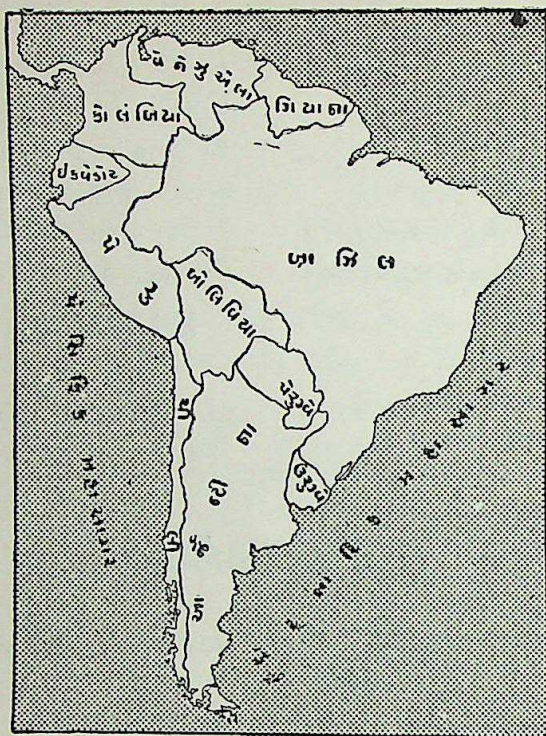
લડવું જ જોઈએ ?

જે રાષ્ટ્રો વચ્ચે વાંધો પડે કે તકરાર થાય, ત્યારે તેના ઉકેલને માટે તેમણે લડવું જ જોઈએ ?

૧

દક્ષિણ અમેરિકામાં આર્જેન્ટાઈન અને ચીલી નામનાં જે પ્રજાસત્તાક રાજ્યો છે. તેઓ જોડાજોડ છે અને તેમની વચ્ચે એન્ડીસ નામનો એક ઊંચો પર્વત સૂતેલો છે. આ પર્વતનાં શિખરો ઉપર બધો વખત બરફ છવાયેલો રહે છે. તેથી પર્વતના કયા શિખર આગળ આર્જેન્ટાઈનની સરહદ પૂરી થાય છે અને કયા શિખર આગળ ચીલીની હદ થઈ થાય છે, એ નક્કી કરવામાં બંને દેશો વચ્ચે વારંવાર ચક્રમક ઝગાં કરતી હતી.

ગયા સૈકાના અંતમાં, એન્ડીસ પર આવેલાં કેટલાંક સરોવરોની હદ નક્કી કરતાં, બંને રાજ્યો ઝઘડવાની અણી ઉપર આવી પહોંચ્યાં, અને પોતપોતાની લડવાની સરસામગ્રી અને માણસો તથા ધન વગેરે એકત્રિત કરવા પણ લાગ્યાં. ઇ. સ. ૧૯૦૦ના ઉનાળામાં તો લડાઈ બહાર કરવાનું નક્કી પણ થયું.

તેવામાં એપ્રિલના ઈસ્ટરના તહેવારો આવ્યા. ઇશુ ખ્રિસ્ત ડોસ પર મૃત્યુ પામ્યા પછી પુનર્જીવન પામ્યા, એના આનંદમાં આ તહેવારો મનાય છે. તે દિવસોમાં ખ્રિસ્તી લોકો પૂજાપાઠ વગેરે કરે છે. તે પ્રમાણે આર્જેન્ટાઈન અને ચીલી એ બે ખ્રિસ્તી રાજ્યોની પ્રજા શાંતિરાજ ઇશુને નામે દેવળોમાં પ્રાર્થના કરવા ઊભરાવા લાગી.

આ સોનેરી તકનો લાભ લઈને આર્જેન્ટાઈનના મોટા પાદરીએ પોતાના મુખ્ય દેવળમાં શાંતિપાઠ યોધતું પ્રવચન આપ્યું. ગંભીર નાદે તેણે ઈસ્ટરના સપરમે દહાડે લોકોને કહ્યું કે, ‘પડોશી જોડે મૈત્રી કરો; કેમ કે કોની વાત સાચી ને કોની ખોટી છે, એ તો લડાઈ બાદ પણ કહેવું મુશ્કેલ છે. લડાઈથી, બહુ તો, કોનું લશ્કરી બળ વધારે છે એ જ જણાઈ શકશે.’ અને એના સમર્થનમાં બાઈબલમાંથી સુંદર સુવાક્યો ટાંકી એણે લોકોને આ વાત ઠસાવી. અને પછી તો તે આખા રાજ્યમાં ફરીને આ ઉપદેશનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો.

આજેન્ટાઈનના પાદરીનો આ ઉપદેશ એન્ડીસની પેલે પાર ચીલીમાં પણ પહોંચ્યો. ચીલીના મોટા પાદરીએ પણ એ સૂર ઝીલી લઈ શાંતિઓધનું કામ પોતાના દેશમાં ઉપાડ્યું, અને તેને સારુ તે દેશનાં ગામોમાં ફરવા લાગ્યો.

શરૂમાં તો, લડવાની મમતે ચહેલી પ્રજાઓ આ શાંતિઘેલા ખ્રિસ્તી પાદરીઓને હસવા લાગી. પરંતુ તેમના હૃદયની ધગશ અને પવિત્ર ધર્મબુદ્ધિ અસર કર્યા વગર ન રહી : લોકો પલળવા લાગ્યા અને ધીમે ધીમે લોકમત શાંતિ તરફ વળવા લાગ્યો.

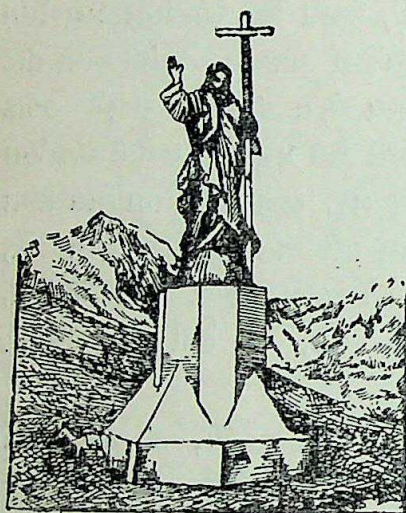
પ્રજાનો મત આ રીતે ફર્યો, એટલે જે ઉ રાજ્યોના પ્રમુખોએ સરહદના પ્રશ્નનો ઉકેલ આણવા સંદેશા ચલાવ્યા. તેમાંથી એવો તોડ આવ્યો કે, આ પ્રશ્નને અંગે તટસ્થ એવા ઇંગ્લેંડના રાજાને લવાદ થવાનું આમંત્રણ મોકલવું. તે પરથી જે ઉ પ્રમુખોની સહીથી ઇંગ્લેંડના રાજા ઉપર લવાદ થવાનું આમંત્રણ ગયું. રાજાએ પોતાના એલચીઓ મારફત આ તકરારી પ્રશ્નની તપાસ કરી અને ચુકાદો આપ્યો કે, તકરારી પ્રદેશ બંને રાજ્યોએ સરખે હિસ્સે વહેંચી લેવો જોઈએ, કારણ કે બંને પક્ષ તરફ થોડું સત્ય છે, તો તેની સાથે થોડુંક અસત્ય પણ છે.

આવી સરસ રીતે તકરારનો નિવેડો આવ્યો, તેથી બંને રાજ્યો રાજી થયાં, અને તેમણે ઠરાવ કર્યો કે, હવે પછી જ્યારે કોઈ બાબત મતભેદ થાય, ત્યારે લડવાની જંગલી રીતને બદલે તટસ્થ પંચ કે લવાદ મારફત તેનો તોડ કાઢવો. આમ જે પાદરીઓની સાચી ધર્મનિષ્ઠાથી જે દેશો ભારે દુઃખ અને ખર્ચ તથા માનવ-સંહારમાંથી બચી ગયા.

૨

આવા યાદગાર બનાવનું સંભારણું ભવિષ્યની પ્રજાને પણ રહે એવું હવે વિચારવામાં આવ્યું. તેને માટે જે ઉ રાષ્ટ્રની બહેનોએ ઈશુ ખ્રિસ્તનું એક બાવલું એન્ડીસ પર્વત પર ઊભું કરવાનો ઠરાવ કર્યો. બંને રાજ્યની બહેનોએ આ કામમાં ઉદાર હાથે મદદ કરી. તોપણ

ભંગારમાંથી ઈશુની એક લવ્ય મૂર્તિ ઘડવામાં આવી. એન્ડીસના ઉંચા પર્વત પર તેને લઈ જવાનું કામ ખંને રાજ્યના સિપાહીઓએ મળીને કર્યું. પછી તેને ખુલ્લું મૂકવાનો દિવસ આવ્યો. તે વખતે બે દિવસ બેઉ દેશોમાં તહેવાર તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો. ખંધાં આખાલવૃદ્ધ પ્રજાજનો ખાવલાને સ્થળે મળ્યાં. જાણે એક જ રાષ્ટ્રનાં પ્રજાજનો હોય એમ, સરહદનો વિચાર કર્યા વગર, સૌએ પોતાની રાવઠીઓ ઠોકી ઉઠાવાટને દિવસે ઉજાણી કરી. બેઉ દેશનાં બાળકો ભેગાં મળીને મેદાની રમતો બેઠ્યાં, લોકોએ ગાનતાન અને નાચ દ્વારા પોતાનો આનંદ બતાવ્યો. આખું વાતાવરણ ઉમંગથી ઊભરાતું હતું.

ખાવલું ખુલ્લું મૂકવાને દિવસે સવારે તેના માનમાં તોપોના અવાજ થયા. પછી બહેનો, ભાઈઓ તથા પાદરીઓ વગેરે ઈશુની પ્રતિમા આગળ પ્રાર્થના માટે ભેગાં થયાં. પ્રાર્થના બાદ એ પૂતળું ખોલવામાં આવ્યું. એની નીચે નીચેના શબ્દો લખેલા છે :

‘ પરદુઃખલંબન ઈશુનાં ચરણોમાં બેસી, આર્બેન્ટાઈન અને ચીલીની પ્રબંધે શાંતિ

જાળવવાની જે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તે પ્રતિજ્ઞા તૂટે તે પહેલાં આ પર્વતો માટીમાં મળી જશે !’

એન્ડીસ પર્વત આજ સુધી સાક્ષી પૂરે છે કે, ત્યારથી આ બે દેશો લડયા નથી. દુનિયાનાં સૌ રાષ્ટ્રો શું કામ આમ ન કરી શકે ?

સ્વાધ્યાય

૧. નકશામાં, આ પાઠમાં આવતાં સ્થળો જુઓ.

૨. તમારા ગામના ઝવડાઓમાં લલાદ કે પંચ મારફત પતાવટ થાય છે ? ગામમાં શાના ઝવડા થાય છે, તે શી રીતે પતાવાય છે, અદાલતમાં કેટલા જાય છે, એ બધું જાણો.

૩. એક દેશની પ્રજામાં થતા ઝઘડા અને એ સ્વતંત્ર દેશો વચ્ચેના ઝઘડામાં શો ફરક? એ દેશોને માટે અદાલત હોય છે? 'યુનો' સંસ્થાની વાત કરો.

પ્રશ્નો

૧. આર્નેસ્ટાઈન અને ચીલી વચ્ચે શી આખતની તકરાર ચાલ્યા કરતી?
૨. અંતે તેનો શો નિવેડો આવ્યો? કેવી રીતે આવ્યો?
૩. ઇસ્ટરના તહેવાર એટલે કયા?

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોમાં કયા કયા શબ્દોની સંધિ થઈ છે તે સમજો :—

૧. રવીન્દ્ર

૩. યોગીન્દ્ર

૨. કવીશ્વર

૪. ગૌરીશ્વર

૫ + ૫ = ૧૦

(રવિ + ઇન્દ્ર = રવીન્દ્ર)

૫ + ૫ = ૧૦

(કવિ + ઇશ્વર = કવીશ્વર)

૫ + ૫ = ૧૦

(યોગી + ઇન્દ્ર = યોગીન્દ્ર)

૫ + ૫ = ૧૦

(ગૌરી + ઇશ્વર = ગૌરીશ્વર)

૧ ઉપરના દાખલાઓ જોતાં તમને જણાશે કે, એ હ, હ્રસ્વ કે દીર્ઘ, ભેગી થાય, તો એ સળીને એક દીર્ઘ ઈ થઈ જાય છે.

શિક્ષકોને

૧. ઈ સ્વરની સંધિનાં બીજાં ઉદાહરણો આપવાં.

૨. આગળ આવી ગયેલો પાઠ 'અવેરે જ શમે વેર' તથા પાંચમી ચોપડીનો 'લડાઈ' પાઠ અહીં યાદ કરાવવો.

અધરા શબ્દો

ઉકેલ પું = નિવેડો; નિકાલ

નિવેડો લાવવા નીમવામાં આવતું

ચક્રમક સ્ત્રી = તકરાર; કઙ્ગિયો

પંચ

પુનર્જીવન નં [સં.] = ફરીને જીવતા થવું

તોડ પું = નિકાલ; ફડયો; ફેંસલો

સપરમું વિં = માંગલિક; ખુશાલીનું

સંભારણું નં = યાદગીરી; સ્મૃતિ

સમર્થન નં [સં.] = ટેકો; સાગિતી

આબાલવૃદ્ધ અં [સં.] = બાળકથી

માંડીને વૃદ્ધ પર્યંત - અર્ધાં

તટસ્થ વિં [સં.] = પક્ષપાત રહિત;

રાવડી સ્ત્રી = નાનો તંબૂ

નિષ્પક્ષ

મેદાની વિં = મેદાનમાં રમાય

લવાદ પું = એ પક્ષની તકરારનો

તેવી (રમત)

૭

ગરીબ બિચારી દીકરી

સ્થળ — ન્યાયની કચેરી

[દ્વારપાળ પ્રવેશ કરે છે.]

દ્વારપાળ (નમન કરીને) — ભગવંત, કોટવાળ સાહેબ અંદર આવવાની રજા માગે છે.

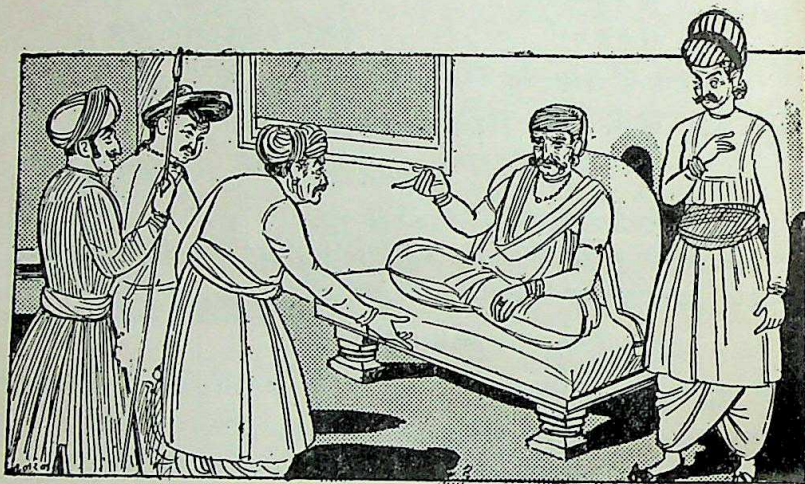
અમાત્ય — એકલા છે?

દ્વારપાળ — સાથે સિપાઈઓ છે અને પકડેલા માણસો છે.

અમાત્ય — સૌને અંદર આવવા દે.

[દ્વારપાળ જાય છે.]

[કોટવાળ, સિપાઈઓ, અને હાથ બાંધેલા બે માણસો પ્રવેશ કરે છે.]

કોટવાળ — ભગવંતને નમસ્કાર કરું છું.

અમાત્ય — કોટવાળજી, આ માણસોનો શો અપરાધ છે?

કોટવાળ — આ બંને શખસો રાજમાર્ગ ઉપર ગાળાગાળી અને મારામારી કરતા હતા. તેમની મદદે તેમના પક્ષનાં માણસો આવ્યાં અને રસ્તામાં બહુ તોફાન થયું. સિપાઈઓએ તેમને રોક્યા,

પણ એ લોકોએ માન્યું નહિ; અને ઊલટા તેઓ સિપાઈઓને મારવા ધસ્યા !

અમાત્ય (પકડાયેલા માણસોને) — તમને ઘેર અણુગમો થતો હોય, તો પણ તુરંગમાં જવા શા માટે આતુર થાઓ છો? બત્રાએ બચોને!

પહેલો માણસ — ભગવંત, તુરંગમાં જવા જેવું મેં કંઈ કૃત્ય કર્યું નથી.

બીજો માણસ — ભગવંત, એ તુરંગમાં જવાને પાત્ર છે; હું નિર્દોષ છું.

અમાત્ય — જે નિર્દોષતા રાજદરબારમાં આવી ધારણુ કરે છે, તે ઘેર ધારણુ કરી હોત, તો કોટવાળજીને આટલી મહેનત પડત નહિ. તમારી વચ્ચે કલહ શાથી થયો?

બીજો માણસ — ભગવંત, આ માણસ મારો ગોર છે, હું એનો જજમાન છું. મારી દીકરી માટે સારો વર જોખી લાવવા મેં એને પરગામ મોકલ્યો હતો. એ મારો વંશપરંપરાનો ગોર છે. મારી તરફથી સારી રીતે દાનદક્ષિણા એને મળે છે. તે છતાં મારી નવ વરસની બાળકીનું વેવિશાળ એંસી વર્ષના ઘરડા ડોસા સાથે એ કરી આવ્યો છે. ડોસાના પૈસા ખાઈને એણે મારી દીકરીનો ભવ બગાડ્યો છે.

અમાત્ય — ભવ બગાડ્યો શાનો? તું વેવિશાળ રદ કર.

બીજો માણસ — ગોર ચાંદલો કરી આવ્યા પછી વેવિશાળ કાંઈ તોડાય?

અમાત્ય — અન્યાયનાં બંધન તોડી ન નંખાય?

બીજો માણસ — ભગવંત, નાતની રૂઢિ પડી તે શું કરીએ? અમારી નાતમાં વેવિશાળ કોઈ કારણથી તોડાતાં નથી. કોઈ તોડે તો નાતવાળા નાત બહાર મૂકે, અને કન્યાને ખીનું કોઈ લે નહિ.

અમાત્ય — યોગ્ય અયોગ્યનો નાત વિચાર નહિ કરે?

બીજો માણસ — નાત તે વળી એવો વિચાર કરે, ભગવંત ?

અમાત્ય — નાત સત્ અસત્ પણ જુએ નહિ ?

બીજો માણસ — શી રીતે જુએ ?

અમાત્ય (પહેલા માણસને) — ભૂદેવ, તમે કન્યાના પિતા તુલ્ય, અને બિચારીને કૂવામાં કેમ નાખી આવ્યા ?

પહેલો માણસ — ભગવંત, કૂવામાં નથી નાખી. વર તો શ્રીમંત છે. બીજવર છે, એટલે ઉંમર તો સહેજ વધારે હોય. પણ કન્યા બેઠી બેઠી રોટલો ખાશે, અને પરદેશથી વૈદ્યરાજ આવ્યા છે* તેમના ઉપચાર આ વર કરશે, તો એ જીવાન પણ થઈ જશે.

બીજો માણસ — ભગવંત, આ ગોરે એવું કહ્યું તેથી જ લડાઈ થઈ. મેં ગોરને કહ્યું કે, તમને ડોસાએ પૈસા આપ્યા છે તેના ચાર ભાગ કરો. એક ભાગ તમે રાખો અને ત્રણ ભાગ મને આપો; એટલે તેમાંથી એક ભાગ ડોસાને જીવાન કરવામાં ખરચીએ અને બાકીના બે ભાગ મારે ઘડપણમાં ગુજરાન માટે ચાલે. મેં પૈસા માગ્યા ત્યારે ગોર સામી ગાળો દેવા લાગ્યા અને મારવા આવ્યા. એથી લોકો ભેગા થઈ ગયા અને હોહો થઈ ગઈ.

પહેલો માણસ — ભગવંત, મારા પૈસામાંથી હું શાનો ભાગ આપું ? મેં તો કારજ કરી આપ્યું. વરને જીવાન થવું હોય તો વર પૈસા ખરચે, અને કન્યાના બાપને નાણાં બેઠતિં હોય તો વર પાસે કઢાવે.

બીજો માણસ — ડોસાની પહેલી વારની બાયડીના છોકરા છે, તે હવે એક ફૂટી બદામ પણ આપવા દે તેવા નથી.

અમાત્ય — કોટવાળજી, અત્યારે હું જરા કામમાં છું. કાલે આ માણસોને હાજર કરજો. એમનાં બાંધન કાઢી નાખજો. એમનાં દુરાચરણ એમને બાંધ્યા છે, તે ખસ છે.

* કનકપુરના વૃદ્ધ રાગ પર્વતરાયે પોતે જીવાન થવા માટે પૈદને તેડાવ્યા હતા, એમ નાટકમાં આવે છે, તેનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

કોટવાળ — જેવી આજ્ઞા.

[કોટવાળ, સિપાઈઓ અને બંને માણસો જમ્ય છે.]

સ્વાધ્યાય

૧. ૨૧. શ્રી. રમણુભાઈ નીલકંઠના 'રાઈનો પર્વત' નાટકમાંથી આ પ્રસંગ લીધો છે.

૨. એમાં વર્ણુવેલા પ્રકારના વિવાહ થતા આપણા સમાજમાં તમે સાંભળ્યા છે? લગ્નોમાં પૈસાની લેવડદેવડ કેવી રીતની હોય છે તેની માહિતી મેળવો. તેમાં શું સારું, શું નરસું, તેનો વિચાર કરો.

૩. નાત અને રૂઢિ ઉપર અમાર્યે શી દીકા સૂચવી, તે ખ્યાલમાં આવ્યું?

પ્રશ્નો

૧. ગોર અને જળમાન વચ્ચે શી બાબતની તકરાર પડી હતી?

૨. નાત યોગ્ય અયોગ્યનો વિચાર ન કરે, એમ જળમાન શાથી કહે છે? એ બરાબર છે?

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોમાં કયા કયા શબ્દોની સંધિ થઈ છે તે સમજો —

૧. રઘુત્તમ

૩. વધૂલાસ

૨. સિંધૂર્મિ

૪. વધૂર્મિ

ઉ + ઉ = ઊ (રઘુ + ઉત્તમ = રઘુત્તમ - રઘુઓમાં ઉત્તમ)

ઉ + ઊ = ઊ (સિંધુ + ઊર્મિ = સિંધૂર્મિ - સમુદ્રનાં મોઝાં)

ઊ + ઉ = ઊ (વધૂ + ઉલાસ = વધૂલાસ - વહુનો ઉલાસ)

ઊ + ઊ = ઊ (વધૂ + ઊર્મિ = વધૂર્મિ - વહુનો ઉમંગ)

૧ ઉપરના દાખલાઓ જોતાં તમને જણાશે કે એ ઉ હ્રસ્વ કે દીર્ઘ મેઘાં થાય, તો બંને મળીને એક દીર્ઘ ઋ થઈ જાય છે.

શિક્ષકોને

૧. જે નાતોમાં વર કે કન્યાના પૈસા લેવાનો રિવાજ હોય છે, ત્યાં કેવાં કેવાં માહાં પરિણામ આવે છે, તેની વાત કરવી.

૨. પર્વતરાય રાજ વૃદ્ધમાંથી જીવાન થવા કોઈ વૈદ્યની દવા કરવા મંડ્યો; તેની વાત રાજ્યમાં ફેલાતાં પ્રજાનું પણ એ નતનું વલાણ થયું. મોટા માણસોનું જોઈ નાનાં પણ તેવું કરવા જાય છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે, યદ્વાચરતિ શ્રેષ્ઠઃ તત્તદેવેતરો જનઃ [અ. ૩, શ્લો. ૨૧]. નાતજાતના રિવાજોમાંથી આના દાખલા બતાવી શકાય.

અધરા શબ્દો

દારપાળ પું = દરવાજો સાચવવા	ચાંદલો પું = સગાઈ કર્યાની નિશાની
રાખેલો માણસ; દરવાન	રૂપે ચાંદલો કરી રૂપિયા અપાય છે તે
કોટવાળ પું = શહેરનો બંદોબસ્ત	રૂઢિ સ્ત્રીં [સં.] = ધણા કાળથી પ્રચાર
રાખનાર અમલદાર; ફેજદાર	પામેલો રિવાજ
તુરંગ [પોર્ટુગિઝ] = કેદખાનું; બેલ	સત્ અસત્ વિં [સં.] = ખરું - ખોટું;
જજમાન પું = ગોર મારફતે ધાર્મિક	સાચું - જૂઠું
ક્રિયાઓ કરાવનાર - ગૃહસ્થ	ખીજવર પું = ખીજ વાર પરણનાર વર
વેવિશાળ નં સગાઈ; વિવાહ	કારજ નં = કાર્ય (વિવાહ કે મૃત્યુ
ભવ પું [સં.] = જન્મારો	સંબંધી વિધિ વરો વગેરે)

૮

મીઠી માથે ભાત

[દેહરા]

- ડુંગર કેરી લીળમાં ગાંધુ નામે ગામ,
 લેતી કરતો લંતથી પટેલ પાંચો નામ. ૧
- સીમ થકી છેટી હતી વાડી એક વિશાલ,
 મોંય બધી મગરી અને રૂઢી અધિક રસાલ. ૨
- નવાળ છે નવ કોસનું, ફરતાં જંગી જાડ,
 રોપી તેમાં શેલડી, વાધ્યો રૂઢો વાઢ. ૩
- પટલાળીએ પુત્રનું મુલ દીઠું છે માંડ;
 મીઠી ઝંમર આઠની બહેન લડાવે લાડ. ૪
- શિયાળો પૂરો થતાં પાક્યો પૂરો વાઢ;
 વાઘ, શિયાળ, વરુ તળી રહેતી વગડે રાડ. ૫
- કેલ સમી સૌ શેલડી જૂકી રહી છે જુડ,
 રસ મીઠાની લાલચે ભાંગે વાડો મૂંડ. ૬
- ચિવોડો વેસારવા, પાંચે કરી વિચાર,
 વાવલનાં નથ વૂતડી તુરત કર્યા તૈયાર. ૭

सोंप्युं साथी सर्वने बाकी बीजुं काम,
साधन भेळुं सौ थवा तवा तावडा ठाम. ८

पटलाणी पेखी रही पटेल केरी वाट;
रोंढावेळा गई वही, पडतुं टाढुं भात. ९

[भुजंगी]

कहे मा, 'मीठी, ले हवे भात आपुं,
कोको लाव मारी कने, जा तुं वापु;
हजी घेर आता नथी तुज आव्या,
भूल्या ए हशे वाढ कामे थकाया.' १०

'भले लाव, वा, जाउं हुं भात देवा,
दीठा छे कदी तें ऊंभ्या मोल केवा ?
मीठी केळशी शेलडी तो खवाशे,
दीठी छे टूकी वाट, जल्दी जवाशे.' ११

कही एम माथे लई भात चाली,
मूकी मार्ग धोरी टूकी वाट झाली. १२

[दोहरा]

वही जाय छे वेगमां मीठी भरती फाळ,
गणे न कांटा कांकरा, दोडे ज्यम मृगबाळ. १३

डुंगर झाडी गीचमां कोडे कूदती जाय;
सामो वाढ झझूमतो जोतां ते हरखाय. १४

'हमणां वाडी आवशे, हमणां आपुं भात,'
एम अधिक उतावळी दोडी मळवा तात. १५

वखोलमांथी बहार त्यां वाघ धस्यो विकराळ;
थपाट पाछळथी पडी, बाळा थई वेहाल. १६

भात ओढणी तो रह्युं झरडामां जकडाई;
मीठी बाळा मोतना पंजामां सपडाई! १७

वाघ उपाडी क्यां गयो ? कुदरतमां ककळाट !
वृक्ष ऊमां वीलां बघां ! सूनी बनी सौ वाट ! १८

सांज वही सूनकारमां ओढीने अन्धार :
रात रडे छे रानमां आंसुडे चोधार. १९

पहोंची घर पांचो करे, 'मीठी ! मीठी !' साद;
'मारें तो मोडुं थयुं, रोंढो न रह्यो याद.' २०

पटलाणी आवी कहे : 'मेली छे में भात,
मळी नथी तमने हजी ? रोकाणी क्यां रात ?' २१

'मळी नथी मीठी मने मारग धोरी वाट;
क्यहां गोत करवी हवे ? गई हशे पगवाट.' २२

बनी गयां ए बहावरां वन्ने मा ने बाप;
गयां तुरत ते गोतवा करतां कंई संताप. २३

नभथी चांदो नीरखी विलाय फीके मुख;
झांखां सर्वे झाडवां, दारुण जाणे दुःख ! २४

‘મીઠી ! મીઠી !’ પાડતાં બૂમ ઘણી માવાપ;
જવાબ પાછો ના મળે, તેથી કરે વિલાપ. ૨૫

પલ્લતાં આગલ, પગ મહીં અટવાયું કંઈ ઠામ;
તે તો ઘરની તાંસઢી, ભાત તળું નહિ નામ. ૨૬

ખાલી આ કોણે કરી ? હશે સીમનાં શ્વાન;
મીઠી કાં મેલી ગઈ ? બોલે નહિ કંઈ રાન. ૨૭

વઢી પગે અટવાય છે સ્પરડું, નીચે જોય;
મીઠી કેરી ઓઢળી ! પોકે પોકે રોય. ૨૮

હા ! મીઠી, તું ક્યાં ગઈ ? આ શું ? સ્મરે સ્મર !
ઉત્તર ઇનો ના મળે, બધુંય વિશ્વ બધિર. ૨૯

નિરાશ પાછાં એ વઢ્યાં કરતાં અતિ કકઢાટ;
‘મીઠી મીઠી’ નામથી રડતાં આશી વાટ. ૩૦

વાઢ ગયો વેચાઈ ને વીતી ગઈ છે વાત;
તોપણ દેખા દે કદી મીઠી માથે ભાત. ૩૧

આવસથી

સ્વાધ્યાય

૧. અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્સ્વર્થની ‘લ્યૂસી ગ્રે’ નામની કવિતા પરથી શ્રી. આવસથીએ આ કવિતા રચી છે. અંગ્રેજી કવિતામાં, લ્યૂસી છોકરી છે તેને પિતાએ, એની મા ગામમાં ગઈ છે તેને લેવા, દીવો લઈને સામે મોકલી છે. ત્યાં રસ્તામાં અકસ્માતથી તે મરી જાય છે. મા એકલી ઘેર આવી જાય છે. પિતા પૂછે છે, ‘લ્યૂસી ક્યાં ?’ માતાને મળી જ નથી, ત્યાં તે શું કહે ? દુઃખી દેવતી આખું વન ખોળી વળે છે; પણ ગઈ પુત્રી ક્યાંથી મળે ? ‘સ્વર્ગમાં મળીશું,’ એમ કહીને મન વાળે છે. અંતે કવિ કહે છે : ‘તોપણ દેખા દે કદી લ્યૂસી જંગલવાટ.’

૨. આ કથા તમારી આ કે મોટી બહેનને ગાઈ સંભળાવો. તમે જે હસ્તલિખિત માસિક ચલાવતા હો, તો તેમાં તે વાત ગદ્યમાં લખો; તેનાં ચિત્ર દોરો.

પ્રશ્નો

૧. મીડીને તેની મા ક્યાં મોકલે છે ?
૨. રસ્તામાં તેનું શું થાય છે ?
૩. ગોળ કેમ અને તે જાણો છો ?

વ્યાકરણ

જ નીચેના શબ્દોમાં કયા કયા શબ્દોની સંધિ થઈ છે તે સમજો.

૧. ધૈશ્વરેચ્છા

૩. મહેચ્છા

૨. રામેશ્વર

૪. દ્વારિકેશ

અ + ઇ = એ (ધૈશ્વર + ઇચ્છા = ધૈશ્વરેચ્છા)

અ + ઇ = એ (રામ + ધૈશ્વર = રામેશ્વર)

આ + ઇ = એ (મહા + ઇચ્છા = મહેચ્છા)

આ + ઇ = એ (દ્વારકા + ઇશ = દ્વારિકેશ)

જ ઉપરના દાખલા જોતાં તમને જણાશે કે, અ કે આ પછી ઇ કે ઈ આવે, તો અંને મળીને એ થઈ જાય છે.

શિક્ષકોને

૧. અ + ઇ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) ની સંધિનાં બીજાં ઉદાહરણો આપવાં. ઇ કે ઈ ની પહેલો અ, આ હોય, પછી નહીં, એ ધ્યાનમાં આણો.

૨. કરુણ મૃત્યુ થાય ત્યારે ઘણી વાર મરી ગયેલું માણસ દેખા દે છે, એવી માન્યતા લોકોમાં ચાલે છે. ભૂત-પ્રેત વગેરેના વહેમ વિષે વાત કરવી.

અધરા શબ્દો

સીમ સ્ત્રીં = ખેતર કે ગામની હદ

ખૂતડી સ્ત્રીં = ચિચોડાની નથની

ભગરું વિં = ભભરું; છૂંડું કણક્રીદાર

આસપાસની એ લાટમાંની દરેક

નવાણુ નં = જળાશય

રોંઢાવેળા સ્ત્રીં = રોંઢા-વાળુની વેળા

વાઢ પું = શેરડીનું ખેતર કે વાવેતર

આતો પું = દાદો (આપને માટે કે

ચિચોડો પું = શેરડી પીલવાનું કોલુ

પુત્રને માટે પણ વપરાય છે.)

નથ સ્ત્રીં = કોલુ કે ચિચોડાની

ઘોરી વિં = મુખ્ય; સરિયામ; મોટું

વચલી લાટ

મેલવું સં કિં = મોકલવું

ગોત સ્ત્રીં = શોધ; તપાસ; ખોળ

૯

સેવાભાવી કસ્તૂરબા

[કસ્તૂરબા એટલે ગાંધીજીનાં ધર્મપત્ની. ગાંધીજીને ‘બાપુ’ કહેતા, તેમ કસ્તૂરબાને સૌ ‘મા’ કહેતા હતા. ગાંધીજીની સાથે રહી દેશની સેવા એ જ તેમનો મુખ્ય ધર્મ બની ગયો હતો. છેવટે તેમનું અવસાન પણ ઈ. સ. ૧૯૪૨ વખતે જેલમાં જ ગાંધીજીની હાજરીમાં થયું. શ્રી. વનમાળા પરીખ અને શ્રી. સુશીલા નંધર એ બંનેએ ‘અમારાં બા’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાંથી આ પાઠ તૈયાર કર્યો છે.]

બા ખરેખર કર્મયોગી હતાં. એક ક્ષણ પણ કશા કામ વિના બેસી રહેવું, એ તેમને માટે અસ્વાભાવિક થઈ પડ્યું હતું. વળી પોતે જે કામ કરતાં તે ખૂબ કુશળતાથી અને વ્યવસ્થિત રીતે કરતાં. વ્યવસ્થાની તો એ મૂર્તિ જ હતાં, એમ કહીએ તોયે જરાયે ખોટું નથી. કોઈ ચીજ તેની જગ્યા પર ન હોય, તો બાની નજર તેના પર ગયા વિના ન રહે. “આ ચીજ અહીં કેમ પડી છે? અહીં કોઈ વાળતું નથી કે?” વગેરે પ્રશ્નો એમના મોંમાંથી નીકળ્યા વગર રહે જ નહિ, અને પોતે જ બધું ઠીકઠાક કરવા મંડી બય. બાપુની ઝૂંપડીમાં બય ત્યારે પણ એમની નજર બાપુનાં વાસણ, પાવડી, ચંપલ, ઘડિયાળ, કપડાં, વગેરે પર ગયા

વગર ન રહે. ઘડિયાળ અને ચંપલ લૂંછીને એની જગ્યાએ મૂકી દે; માંજ્યા વગરનાં વાસણ પડી રહ્યાં હોય તો પોતે તે લઈ જઈને માંજ આવે અને તેની જગ્યાએ મૂકી દે.

બાની આવી ઝીણી નજરને કારણે એમની આસપાસના લોકોને બહુ ચોંકતાં રહેવું પડે. આશ્રમવાસીઓમાંથી પણ જો કોઈએ કપડાં સરખાં ન પહિયાં હોય, વાળ બરાબર ઓળ્યા ન હોય, તો બાથી સહજ રીતે કહેવાઈ જાય, “કપડાં સરખી રીતે કેમ નથી પહિયાં? આ શું બધું લથપથર વીંટ્યું છે? વાળ કેમ નથી ઓળ્યા?” વગેરે. બા પોતે તો વ્યવસ્થિત હતાં જ, પણ બીજાની પાસેથી એટલી જ અપેક્ષા રાખતાં હતાં. આને કારણે જ્યારે બાને માટે રોટલી કે શાક બનાવવાનું હોય, ત્યારે બનાવનારને પણ ખૂબ સાવધ રહેવું પડતું. આથી છોકરીઓ તો બાથી ડરતી પણ ખરી. બા કાંઈ બહુ તો ન કહે, પણ એકાદ ટીકાનો શબ્દ કહ્યા વિના ન જ રહે.

આટલી ઉંમરે પણ બામાં આળસનું નામ નહોતું. બાને આળસમાં સૂતેલાં તો કોઈએ ભાગ્યે જ જોયાં હશે. એમને ઉઘમ આજકાલના બુવાનોને પણ શરમમાં નાંખી દે એવો હતો. ક્યારેક રસોડામાં, તો ક્યારેક શાક સમારવામાં, તો ક્યારેક કાંતવામાં, એમ એમનું એક પછી એક કામ ચાલ્યા જ કરતું હોય.

એમને માટે પાચખાનાની અલગ વ્યવસ્થા કરી આપવાનો બધાંનો બહુ જ આગ્રહ હોવા છતાં, તેઓ તાપ હોય કે ઠંડી હોય કે વરસાદ હોય, પણ સાર્વજનિક પાચખાનામાં જ જતાં. રાતનું પોટ પણ જાતે જ સાફ કરી આવતાં. બાની ઓરડીમાં એમની સાથે હંમેશાં બેત્રણ છોકરીઓ હોય જ. પણ બા પોતાનું જરા પણ કામ એ છોકરીઓ પાસે કરાવતાં નહિ. ઊલટું ક્યારેક કોઈ છોકરીને મોડું થાય તો પોતે ઓરડી પણ વાળવા મંડી જાય. સવારમાં ઊઠીને દાતણ માટે ગરમ પાણી પણ જાતે રસોડામાં જઈને લઈ આવે. દાતણ પણ પોતાને હાથે જ કૂટી લે. છેલ્લાં ૫-૬ વરસથી બાની તબિયત લથડી જ ગઈ હતી. બાપુ બાને રોજ કહે, “તારે

આટલી બધી છોકરીઓ છે ને તું શું કામ દોડધામ કરે છે?" માંદાં હોય ત્યારે થોડા દિવસ બા બીજા પાસે કામ કરાવે. પણ જરા સારું થાય કે પાછાં પોતે જ ઊઠીને કરવા માંડે!

બા ખૂબ જ સ્પષ્ટવક્તા હતાં. ક્યારેક નવા માણસોને આથી ખોટું લાગી જાય. પણ થોડા વખતમાં બાનો સ્વભાવ બાણી લીધા પછી એમની મીઠાશ લાગવા માંડે.

બાને પોતાનાં સગાંવહાલાં અને પુત્રો પૌત્રો તરફ કુદરતી રીતે જ ખૂબ પ્રેમ હતો. બાએ તો પોતાનું જીવન બાપુને એટલે આશ્રમને સોંપી દીધું હતું, એટલે આશ્રમ જ એમનું ઘર હતું. કોઈ દીકરાને ઘેર ક્યારેક જતાં ખરાં, પણ થોડા જ દિવસમાં પાછાં આવી જતાં. આશ્રમ તો સાર્વજનિક પૈસાથી ચાલે. બાને છોકરાંને પોતાની પાસે થોડા દિવસ બોલાવવાં હોય અથવા તો કોઈ માંદું હોય અને પોતાની પાસે રાખી દવા કરાવવી હોય, ત્યારે શું કરવું? બાપુએ આનો રસ્તો કાઢ્યો. છોકરાં આવે, રહે અને આશ્રમમાંથી કોઈની સેવા લે એનું ખર્ચ આશ્રમને આપી દે. બાને આ વાત કેટલી દુઃખદ લાગી હશે, એ તો સહેજે કહી શકીએ છીએ. દાદા-દાદીને ઘેર તો છોકરાં લહેર કરવા જાય. દાદી છોકરાંને બોઈ ઓછી ઓછી થઈ જાય. ત્યારે આ દાદા તો છોકરાંને એક ટંક મફત જમાડે પણ નહિ! પણ ધન્ય છે બાને! એમણે બાપુની આ વાત પણ મંજૂર રાખી લીધી. છોકરાં જવાનાં હોય ત્યારે બા પોતે જ આશ્રમના વ્યવસ્થાપકને કહી દે, “ભુઓ, હવે આ લોકો જવાનાં છે. એમનું જે કાંઈ ખર્ચ થયું હોય એનું બિલ અમને આપી દેજો.”

૧૯૨૮ ની સાલની વાત છે. સાબરમતી આશ્રમની જમીનથી થોડે દૂર જંગલમાં એક બંગલો હતો. ત્યાં ચર્માલયના પ્રયોગની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. એક આશ્રમવાસી ભાઈ કેટલાક મજૂરો સાથે ત્યાં રહેતા હતા. એક દિવસ સવારમાં ખબર મળી કે, લૂંટારાઓની એક ટોળીએ ત્યાં રહેતા લોકોને મારીને બધો સરસામાન લૂંટી લીધો છે. ગરીબ મજૂરોનાં ઘરમાં માલમતા તો શું હોય? પણ તેઓ

આ બનાવથી ગભરાઈ ગયા અને એ જગ્યાએ રહેવાની ના પાડવા લાગ્યા. બાપુએ કહ્યું: “ત્યારે આપણે મજૂરો વિના જ ચલાવીએ.” બધા મજૂરોને રજા આપવામાં આવી. સાંજની પ્રાર્થનામાં બાપુએ સૂચના આપી દીધી કે, કાલથી આપણે જ બધાંએ ગૌશાળામાં કામ કરવાનું છે.

બીજે દિવસે નક્કી કરેલે વખતે બીજાઓની સાથે બા પણ ગૌશાળામાં પહોંચ્યાં. ત્યાંના વ્યવસ્થાપક સંકેતમાં પડી ગયા કે, બાને શું કામ આપું? બા સમજી ગયાં. તેમણે સરળતાથી કહ્યું, “કેમ કામ નથી બતાવતા? ગાયો માટે ગવાર નથી ભરડવાના?”

વ્યવસ્થાપકે કહ્યું, “પણ બા તમને—”

“નહિ, નહિ, લાવો.” અને જઈને ઘંટી પર બેસી ગયાં. અને ગાતાં ગાતાં ગવાર ભરડવા માંડ્યા!

૧૯૩૧માં એક વખત બા વેડછી આશ્રમમાં ગયેલાં. આશ્રમના વ્યવસ્થાપકના મનમાં એમ કે, બા ખાટલા પર બેસશે અને સલાનો વખત થયે સલામાં આવશે. એટલે ખાટલો તૈયાર રાખ્યો હતો. આવ્યાં એટલે બાને કહ્યું, “બેસો.” પણ બા શાનાં બેસે? એ તો સીધાં રસોડામાં ગયાં અને રસોડામાં મદદ કરવા બેઠાં. વ્યવસ્થાપકનાં પત્ની આશ્ચર્યમાં પડી ગયાં, “આવાં મોટાં બા આપણને રસોડામાં મદદ કરે!”

એમણે કહ્યું: “બા, તમે રહેવા દો; હું હમણાં કરી નાંખીશ.”

પણ બા કાંઈ છોડે? તેઓ કહે: “ઝાઝા હાથ રળિયામણા. હમણાં જ રસોઈ કરી નાંખીશું અને સાથે સલામાં જઈશું.” અને ખરેખર એમ જ કર્યું.

કોઈ દિવસ સવારે કે સાંજે રસોઈને વખતે જાહેર સલાનો કે એવો કોઈ બીજો કાર્યક્રમ હોય, તો બા રસોડામાં કામ કરનારાંને કહે, “તમે બધાં જાઓ. તમે નાનાં છો. તમને જોવાની અને કરવાની હોંશ થાય. રસોડાનું કામ હું કરી નાંખીશ.”

૧૯૪૧ માં બા મરોલી ગયાં હતાં. ત્યાંથી સેવાગ્રામ આવવાનાં હતાં. બધાં બાની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. એક બહેન તો બાને

મળવા માટે જ ખાસ રોકાયાં હતાં. સવારની ગાડી ગઈ; સાંજે મુંબઈથી ગાડી આવવાની હતી. પેલી બહેને બાપુને પૂછ્યું, “બા અત્યારે તો આવશે ને?” બાપુ કહે: “જો બા પૈસાદારોનાં બા હશે તો અત્યારે આવશે અને ગરીબોનાં બા હશે તો સુરત થઈ ‘ટાપ્ટીવેલી’માં સવારે આવશે.” અને ખરેખર બા બીજે દિવસે સવારે ટાપ્ટીવેલીમાં જ આવ્યાં. આમ પોતે ગરીબોનાં બા છે એ આપમેળે સિદ્ધ થઈ ગયું.

સેવાશ્રમમાં એક દિવસ એક છોકરી માંદી પડી. તેની સારવારમાં આશ્રમની એક બહેન હતી, તે તેનું કમોડ વગેરે સાફ કરે ને દવા આપે. એક દિવસ સારવાર કરનાર બહેન પેલી બાબાનું કમોડ સાફ કરવું ભૂલી ગઈ. સાંજ પડી. સાંજે બાએ કમોડ જોયું. કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર પોતે કમોડ સાફ કરી આવ્યાં!

એક પ્રેમાળ માતા પોતાના નાના કુટુંબમાં ઘસાય અને ઘસાવામાં જ સુખ માને, એ તો આપણને ઘણાં ઘરોમાં જોવા મળે છે. પણ બા પોતાના વિશાળ ઘર—આશ્રમના કુટુંબમાં એટલી જ સ્વાભાવિકતાથી ઘસાતાં અને તેમાંથી આત્મસુખ લઈ શકતાં. કર્મચોગી નામ માટે તેમના કરતાં વધારે લાયક કોણ હોઈ શકે?

સ્વાધ્યાય

૧. કસ્તૂરબા (૧૮૬૯-૧૯૪૨) વિષેના બીજા પ્રસંગે ‘અમારાં બા’ પુસ્તકમાંથી વાંચો. ડૉ. સુશીલા નયરે લખેલા ‘બાપુના કારાવાસની કહાણી’ એ નામના પુસ્તકમાં આગાખાન મહેલના એમના કારાવાસના છેવટના દિવસોનું વર્ણન છે. તે પણ વાંચવા જેવું છે. ડૉ. સુશીલા નયર એ દિવસોમાં બાપુજીની સાથે જ આગાખાન મહેલમાં કેદમાં હતાં.

૨. ગાંધીજીએ પોતાની ‘આત્મકથા’માં પણ કસ્તૂરબા વિષે ઘણું લખ્યું છે. તે ઉપરથી ગાંધીજીના જાહેર તેમ જ ગૃહજીવનમાં કસ્તૂરબાનો કેટલો ફાજો હતો, તેનો ખ્યાલ તમને આવશે.

૩. ગાંધીજીના આશ્રમજીવન વિષે અનેક જાતની વિગતો પાઠમાં આવે છે, તે તરફ ધ્યાન દોરો. ‘સત્યાગ્રહાશ્રમનો ઇતિહાસ’ ગાંધીજીએ લખ્યો છે, તે જોવો.

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોમાં કયા કયા શબ્દોની શી સંધિ થઈ છે તે સમજો—

૧. પરોપકાર

૩. શાળાપયોગી

૨. નવોદા

૪. મહોર્મિ

અ + ઉ = ઓ

(પર + ઉપકાર = પરોપકાર)

અ + ઊ = ઓ

(નવ + ઊદા = નવોદા-નવી પરણેલી સ્ત્રી)

આ + ઉ = ઓ

(શાળા + ઉપયોગી = શાળાપયોગી)

આ + ઊ = ઓ

(મહા + ઊર્મિ = મહોર્મિ-મોટું મોજું)

૧ ઉપરના દાખલાઓ જોતાં તમને જણાશે કે, અ કે આ પછી ડ કે ઝ આવે, તો બંને મળીને ઓ થઈ જાય છે.

શિક્ષકોને

૧. બાની પુણ્યતિથિ મહાશિવરાત્રીને દિવસે જ આવે છે. અંગ્રેજ તારીખ પ્રમાણે તે તિથિ ૨૨ મી ફેબ્રુઆરીએ આવે. શાળામાં એ તિથિ ઊજવવી, અને બાને વિષે ઉપર સૂચવેલાં પુસ્તકમાંથી કાંઈ વાંચવું. વિદ્યાર્થીઓ અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થિનીઓ તેમાંથી કાંઈ તૈયાર કરીને વાંચે એમ કરવું.

૨. મહાપુરુષોનું જીવન ઘડવામાં સ્ત્રીનો માતા તરીકે કે બહેન યા પત્ની તરીકે કેટલો મોટો ફાળો હોય છે, તેની વાત કરવી.

૩. ‘ટાપ્ટીવેલી’ શું તે બતાવવું. સેવાગ્રામ જવાનો રસ્તો નકશામાં બતાવો.

૪. કમોડ, પોટ એ વિલાયતી સાધનો વિષે સમજૂતી આપો.

અધરા શબ્દો

કર્મયોગી વિ. [સં.] = લોકોપયોગી

કર્મને-સેવાકાર્યને જ પોતાની

જીવનસાધના બનાવનાર

અપેક્ષા સ્ત્રી. [સં.] = ઇચ્છા; આકાંક્ષા

પોટ નં. [હં.] = ઝાડા પેસાબનું વાસણ

સ્પષ્ટવક્તા વિ. [સં.] = ખરાબોલું;

ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દેનારું

અર્માલય નં. [સં.] = જ્યાં ચામડું

કમાવવાનું તથા તેનો માલબનાવવા વગેરેનું કામ ચાલતું હોય તે સ્થાન

ટાપ્ટીવેલી સ્ત્રી. [હં.] = તાપીનદીના પ્રદેશમાં સુરતથી ખાનદેશ તરફ જતી રેલવેના ફાંટાનું નામ

કમોડ સ્ત્રી. [હં.] = ખુરશી જેવી બેઠક-વાળી, ઝાડો કરવા માટેની વ્યવસ્થા

ધસાવું અ. ક્રિ. = બીજાની સેવામાં પરિશ્રમ ઉઠાવવો

૧૦

ગંગામૈયા

ગંગા કશું ન કરત અને એકલા ભીષ્મને જન્મ આપત, તોપણ આર્યજાતિની માતા તરીકે આજે તે પ્રખ્યાત હોત. ભીષ્મની ટેક, ભીષ્મની નિઃસ્પૃહતા, ભીષ્મનું બ્રહ્મચર્ય, અને ભીષ્મનું તત્ત્વજ્ઞાન, એ આર્યજાતિને માટે હંમેશનું આદરપાત્ર ધ્યેય બની ચૂક્યું છે. એવા મહાપુરુષની માતા તરીકે આપણે ગંગાને યોગબીએ છીએ.

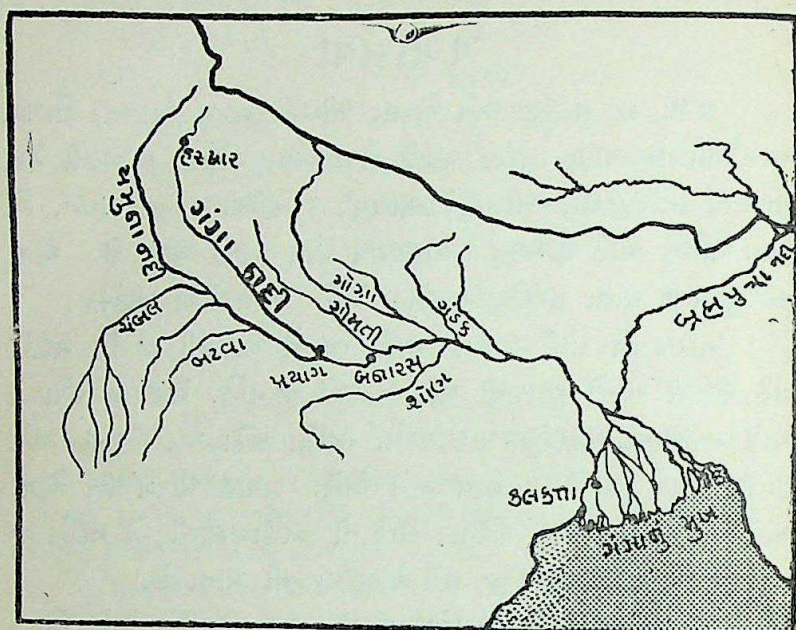
નદીને જો કાંઈ ઉપમા છાજે તો તે માતાની જ છે. નદીને કાંઠે રહીએ એટલે દુકાળની બીક તો રહે જ નહિ. મેઘરાજા દગો દે ત્યારે નદીમાતા આપણો પાક પકવે. નદીનો કાંઠો એટલે શુદ્ધ અને શીતળ હવા. નદી મોટી હોય અને એનો પ્રવાહ ધીરગંભીર હોય, ત્યારે તો કાંઠા ઉપર રહેનાર લોકોની બહોળલાલી એ નદીને જ આભારી હોય છે. સાચે જ, નદી જનસમાજની માતા છે.

શહેરમાં શેરીએ શેરીએ આપણે ફરતા હોઈએ અને એકાદ ખૂણા તરફથી નદીનું દર્શન થાય, ત્યારે આપણને કેટલો આનંદ થાય છે! શહેરનું મેલું વાતાવરણ ક્યાં અને નદીનું પ્રસન્ન દર્શન ક્યાં! તરત જ ફેર જણાઈ આવે છે. નદી ઈશ્વર નથી, પણ ઈશ્વરનું સ્મરણ કરાવનાર દેવતા છે. જો ગુરુને વંદન ઘટે છે, તો નદીને પણ વંદન કરવું ઘટે છે.

આ તો થઈ સામાન્ય નદીની વાત, પણ ગંગામૈયા તો આર્યજાતિની માતા છે. આર્યોનાં મોટાં મોટાં સામ્રાજ્યો એ નદીને કિનારે જ સ્થપાયાં છે. આજે પણ હિંદુસ્તાનની આબાદી ગંગાને કિનારે જ વધારેમાં વધારે છે.

ન્યારે આપણે ગંગાનું દર્શન કરીએ છીએ, ત્યારે પાકથી ઊભરાતાં ખેતરો જ ધ્યાનમાં નથી આવતાં, અને માલથી લદાયેલાં વહાણો જ ધ્યાનમાં નથી આવતાં, પણ વ્યાસવાદમીકિતાં કવનો, ખુદ્ધમહાવીરના વિહારો, અશોક જેવા મોટા સમ્રાટોનાં પરાક્રમો,

અને તુલસીદાસ કે કપીર જેવા સંતજનોનાં ભજનો—એ બધાં યાદ આવે છે.

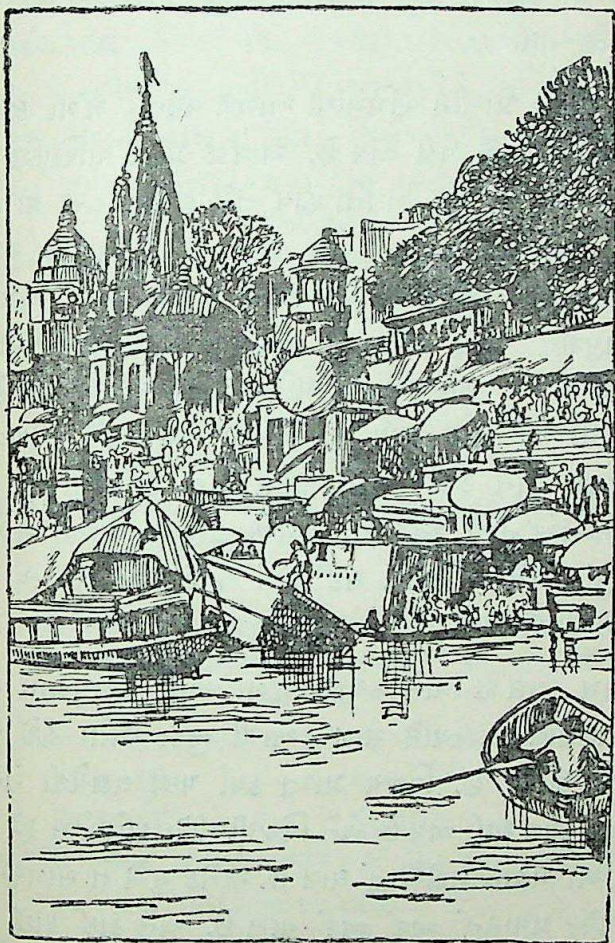

પણ ગંગાનું દર્શન કંઈ એકવિધ નથી. ગંગોત્રી પાસેના હિમાચ્છાદિત પ્રદેશોમાંનું એનું રમતિયાળ કન્યારૂપ, ઉત્તરકાશી તરફનું ચીડ દેવદારના સુંદર વનપ્રદેશમાંનું મુગ્ધ સ્વરૂપ, દેવપ્રયાગના પહાડી અને સાંકડા પ્રદેશમાં ચમકીલી અલકનન્દા સાથેની તેની રમત, લક્ષ્મણઝૂલાની કરાલ દંખ્રામાંથી છૂટ્યા પછી હરદ્વાર પાસેનું એનું અનેક ધારે સ્વચ્છંદ વિહરણ, કાનપુરને ઘસીને જતો એનો ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ પ્રવાહ, પ્રયાગના વિશાળ પટ ઉપરનો એનો કાલિન્દી સાથેનો ત્રિવેણીસંગમ—દરેકની શોભા કંઈક જુદી જુદી જ છે. એક દશ્ય જેવાથી બીજાની કલ્પના ન આવી શકે. દરેકનું સૌંદર્ય જુદું, દરેકનો ભાવ જુદો, દરેકનું વાતાવરણ જુદું, દરેકનું માહાત્મ્ય જુદું!

પ્રયાગથી ગંગા જુદું જ સ્વરૂપ પકડે છે. ગંગોત્રીથી પ્રયાગ સુધી ગંગા વર્ધમાન છતાં એકરૂપ ગણાય. પણ પ્રયાગ પાસે એને યમુના મળે છે. યમુનાનું તો પહેલેથી જ જોવડું કાઠું છે. તે જોલે છે,

કૂદે છે, પણ રમતિયાળ નથી દેખાતી. ગંગા શકુંતલા જેવી તપસ્વી કન્યા દેખાય છે, જ્યારે કાળી યમુના દ્રૌપદી જેવી માનિની રાજકન્યા દેખાય છે.

હિંદુસ્તાનમાં અસંખ્ય નદીઓ છે અને તેથી સંગમો પણ પાર વિનાના છે. આપણા પૂર્વજોએ આ બધા સંગમોમાં ગંગા યમુનાનો આ સંયોગ સૌથી વધારે પસંદ કર્યો છે, અને તેથી જ તેનું પ્રયાગરાજ એવું ગૌરવભર્યું નામ રાખ્યું છે.

પ્રયાગ પછી ગંગા કલવધૂની પેઠે ગંભીર અને સૌભાગ્યવતી દેખાય છે. હવે પછી એને મોટી મોટી નદીઓ મળતી જાય છે.

યમુનાનાં જળ મથુરાવૃંદાવનથી શ્રીકૃષ્ણનાં સ્મરણો અર્પે છે, જ્યારે અયોધ્યાથી આવતી સરયૂ આદર્શ રાજા રામચંદ્રના પ્રતાપી પણ કરુણ જીવનનાં સંભારણાં લાવે છે. દક્ષિણ તરફથી આવતી ચંબલ નદી રંતિદેવના યજ્ઞયાગની વાતો કરે છે, જ્યારે શોણભદ્ર મહાન કોલાહલ કરતો ગજગ્રાહના દારુણ યુદ્ધની ઝાંખી કરાવે છે. આવી રીતે પુષ્પ થયેલી ગંગા પાટલિપુત્ર પાસે મગધ સામ્રાજ્ય જેવી વિસ્તીર્ણ થઈ જાય છે, તોપણ ગંડકી પોતાનો અમૂલ્ય કરભાર લઈ આવતાં અચકાઈ તો નથી જ.

બિહારની પ્રાચીન ભૂમિમાંથી આગળ વધતાં, ગંગા ક્યાં જવું, તેના વિચારમાં જાણે પડી જાય છે. આવડો પ્રચંડ વારિશિ પોતાના અમોઘ વેગથી પૂર્વ તરફ ધસતો હોય તેને દક્ષિણ તરફ વાળવો, એ શું સહેલી વાત છે? છતાં તે તેમ વળ્યો છે. બે સમ્રાટો અથવા બે જગદ્ગુરુઓ જેમ એકાએક એકબીજાને મળતા નથી, તેમ ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રાનું થયેલું દેખાય છે. બ્રહ્મપુત્રા હિમાલયની પેલી પારનું બધું પાણી લઈને આસામમાંથી પશ્ચિમ તરફ આવે છે અને ગંગા આ બાબુથી પૂર્વ તરફ જાય છે. એમનો સામસામે મેળાપ કેમ થાય? કોણ કોને પ્રથમ નમે અથવા કોણ કોને મારગ આપે? આખરે બન્નેએ નક્કી કર્યું કે, બન્નેએ દાક્ષિણ્ય કેળવી સરિત્પતિનાં દર્શને જવું, અને ભક્તિનમ્ર થઈ જતાં જતાં જ્યાં બને ત્યાં રસ્તામાં એકબીજાને મળી લેવું.

આમ ગોલંદો પાસે જ્યારે ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રાનાં વિશાળ જળ ભેગાં થાય છે, ત્યારે સાગર આથી જુદો હોતો હશે કે કેમ, એવી શંકા ઊપજે છે. વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી ઘડાયેલી સેના પણ જેમ અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે અને વિજયી વીરો ફાવે તેમ ફરે છે, તેમ હવે પછી આ મહાન નદીઓનું થાય છે. અનેક મુખે તે સાગરને જઈને મળે છે. દરેક પ્રવાહનું જુદું જુદું નામ છે. અને કોઈ કોઈ પ્રવાહને તો એક કરતાં વધારે નામો છે. ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા એક થઈ પદ્માનું નામ ધારણ કરે છે. એ જ આગળ જતાં મેઘનાને નામે ઓળખાય છે.

આ અનેકમુખી ગંગા ક્યાં જાય છે? સુંદરવનનાં નેતરનાં
 ઝુંડ ઉગાડવા કે સગરપુત્રોની વાસના તૃપ્ત કરી તેમનો ઉદ્ધાર
 કરવા? આજે જઈને જોશો તો જૂના કાવ્યમાંથી અહીં કશું રહ્યું
 નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં શણુનાં ગૂણિયાં બનાવનારી મિલો અને એવાં
 જ ખીજાં લમરાણાં કારખાનાં! જ્યાંથી હિંદી કારીગરીની અસંખ્ય
 વસ્તુઓ હિંદી વહાણમાં લંકા અથવા જાવા દ્વીપ સુધી જતી, ત્યાંથી
 જ હવે વિદાયતી અને જાપાની આગબોટો પરદેશી કારખાનાંમાં
 બનેલો કચરો માલ હિંદુસ્તાનનાં બજારોમાં ભરી દેવા માટે આવતી
 દેખાય છે. ગંગામૈયા પહેલાંની પેઠે આપણને સમૃદ્ધિઓ અર્પે છે,
 પણ આપણા નબળા હાથ તે ઝીલી શકતા નથી. ગંગામૈયા! આ
 દશ્ય જોવાનું તારા નસીબમાં હજી ક્યાં સુધી હશે?

સ્વાધ્યાય

૧. શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે આપણા દેશની કેટલીક નદીઓ વિષે આ
 પ્રકારના લેખો લખ્યા છે. તે લેખો 'લોકમાતા' નામના સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ
 થયા છે. એ તમારે વાંચવા જોઈએ.

૨. ભીષ્મની જીવનકથા તમને આવડે છે?

૩. આ પાઠમાં વર્ણવેલા ગંગાના આખા વિસ્તારની ભૂગોળ બરાબર
 સમજો, તથા તેની સાથે વણાયેલી વાર્તાઓના ઉત્સેખો જાણો.

૪. રતિદેવની વાત ભાગવતમાંથી મળશે. ગજગ્રાહની વાત છટ્ટી ચોપડીમાં
 'ભાઈ અને વેરી' એ કવિતામાં છે.

પ્રશ્નો

૧. નદી લોકમાતા કેમ કહેવાય? ગંગાનદીને એ ઉપમા લગાડી જુઓ.

૨. ગંગા જન્મનાનું સંગમસ્થાન 'ત્રયાગરાજ' શા માટે કહેવાય છે?

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોમાં કમા ક્યા શબ્દોની સંધિ થઈ છે તે સમજો—

૧. સપ્તર્ષિ

૩. બ્રહ્મર્ષિ

૨. રાજર્ષિ

૪. મહર્ષિ

અ + ઋ = અર્ (સપ્ત + ઋષિ = સપ્તર્ષિ; રાજ + ઋષિ = રાજર્ષિ;
 બ્રહ્મ + ઋષિ = બ્રહ્મર્ષિ)

આ + ઋ = અર્ (મહા + ઋષિ = મહર્ષિ)

૧ ઉપરના દાખલાઓ જોતાં તમને જણાશે કે, અ કે આ પછી ઋ
 આવે, તો બંને મળીને અર્ થઈ જાય છે.

શિક્ષકોને

૧. ભીષ્મની વાત 'મહાભારતનાં પાત્રો' (નાનાભાઈ કૃત) માંથી મળશે.

પિતા શાંતનુ આગળ ભીષ્મે રાજ્ય ઉપરનો હક હંમેશ માટે જતો કરીને અપરિણીત રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી, એમાં તેમની ટેક, નિઃસ્પૃહતા, બ્રહ્મચર્ય આવી ન્તય છે. છેવટે બાણશય્યા ઉપર પડ્યા પછી તેમણે યુધિષ્ઠિર વગેરેને જે ઉપદેશ આપ્યો, તેમાં (મહાભારતના 'શાંતિપર્વ' માં) તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન આવી ન્તય છે.

૨. રતિદેવ યજ્ઞો કરનારો તથા દાનેશ્વરી તરીકે નજીકીયો થયેલો રાજા; જેણે દુકાળ વખતે પોતાનું છેવટનું ભાણું પણ બીજાં ભૂખ્યાંને આપી દીધું હતું. શાપથી ભસ્મ થયેલા સગર રાજાના પુત્રોનો ઉદ્ધાર કરવા ભગીરથ વગેરેએ તપ કરીને ગંગાજીને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર આણ્યાં હતાં. તે વાત કહેવી.

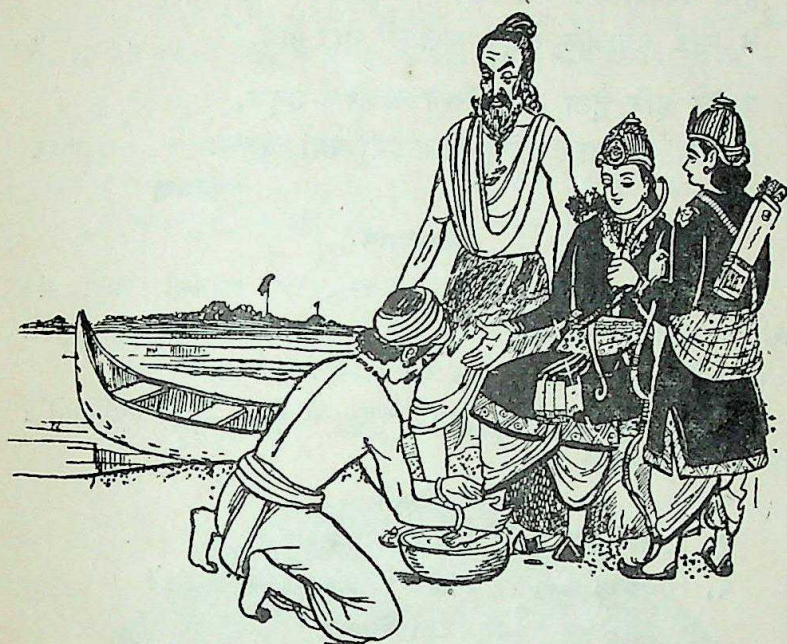
૩. પાઠને અંતે પરદેશી માલ અને ગંગામૈયાના નસીબનો ઉલ્લેખ છે, તે સમજાવવો. હવે આપણે સ્વતંત્ર થયા છીએ; આ તે પૂર્વેનું લખાણ છે.

અધરા શબ્દો

નિઃસ્પૃહતા સ્ત્રીં [સં.] = લોભલાલચ	ત્રિવેણીસંગમ પુંં [સં.] = ગંગા,
ન હોવાં તે; નિષ્કામતા	યમુના અને ગુપ્ત માનેલી સરસ્વતી
ધીરગંભીર વિં [સં.] = ગંભીર -	- એ ત્રણનો સંગમ
જાંડું હોવાને લીધે ધીર શાંત	વર્ધમાન વિં [સં.] = વધતું-મોટું થતું
નહોજલાલી સ્ત્રીં [ફા.] = આપ્તાદી;	ખેવડું વિં = પુષ્ટ; જાડું
વૈભવ	કાડું નં = શરીરનો આંધો
આપ્તાદી સ્ત્રીં [ફા.] વસ્તી (૨) સમૃદ્ધિ	માનિની વિં સ્ત્રીં [સં.] = માની -
કવન નં [સં.] = કવિતા; કાવ્ય	અભિમાની સ્ત્રી કે હડવાળી
વિહાર પુંં [સં.] = ભ્રમણ; ફરવું તે	કુલવધૂ સ્ત્રીં [સં.] = સારા ખાનદાન
હિમાચ્છાદિત વિં [સં.] = ખરફથી	કુટુંબની વણ - સ્ત્રી
છવાયેલું - ઢંકાયેલું	સૌભાગ્યવતી વિં સ્ત્રીં [સં.] = સદ્-
ચીડ નં = હિમાલયમાં થતું એક ઝાડ	ભાગ્ય - ઐશ્વર્યવાળી; સધવા
મુગ્ધ વિં [સં.] = સુંદર; મોહક;	કરભાર પુંં [સં.] = ખંડણી
ફટતી જુવાની વાળું	વારિરાશિ પુંં [સં.] = વારિ - પાણી-
કરાલ વિં [સં.] = વિકરાળ; ભયંકર	નો રાશિ-જથો
દંબટ્રા સ્ત્રીં [સં.] = દાદ; તેવા ઘાટનો	દાક્ષિણ્ય નં [સં.] = સભ્યતા; વિવેક
પર્વતની ખીણ જેવો ભાગ	(૨) દક્ષિણ તરફ જવું તે
વિહરણ નં [સં.] = રમત કરતા	સરિતપતિ પુંં [સં.] = સરિતાઓ-નદી-
કરતા વિહરવું - જવું તે	ઓનો પતિ - સમુદ્ર
પટ પુંં [સં.] = નદીની પહોળાઈ	સુંદરવન = ગંગાના મુખ આગળના
કલિન્દી સ્ત્રીં [સં.] = યમુના	ફલદ્રુપ પ્રદેશનું નામ
	ભમરાણું વિં ભમર ભમર ફરતાં
	ચક્રોવાળું - ભીષણ

૧૧

‘નહિ બેસારું રામ’

[રામ-લક્ષ્મણની મદદથી વિશ્વામિત્ર ઋષિ પોતાનો યજ્ઞ પૂરો કરીને પાછા વળે છે. રસ્તામાં ગૌતમ ઋષિનો આશ્રમ આવે છે, ત્યાં શાપથી શલ્યા થઈને પડેલી ગૌતમ-પત્ની અહલ્યા, રામની ચરણરેણુથી પાછી અહલ્યા થાય છે. પછી રામ ગંગા પાર કરવા જાય છે. તે વખતનો નાવિક સાથેનો પ્રસંગ કવિએ આ કાવ્યમાં કેવી રીતે વર્ણવ્યો છે, તે હવે જુઓ.]

નાવિક વળતો બોલિયો, ‘સાંભળો મારા સ્વામ,
સાથ સહુકો નાવે બેસો, નહિ બેસારું રામ.

૧

વાર્તા મેં સાંભળી છે, ચરણ-રેણુથી અપાર,
અહલ્યા ત્યાં થઈ સ્ત્રી સહી, પાપાણ ફીટી નાર !

૨

આજીવિકા મારી એહ છે, જુઓ મન વિવેક;
સ્ત્રી થાતાં વાર ન લાગે, કાષ્ઠ પાપાણ એક.

૩

આજીવિકા ભાગે માહરી, આગે એક સ્ત્રી છે ઘેર;
 બે મલોને શું જમે ? શી કરું ત્યાં પેર ?' ૪

હસી વિશ્વામિત્ર બોલિયા, 'ચરણ-રેણે સ્ત્રી થાય;
 ક્ષે માટે ગંગાજલ લેઈને, પલાલો હરિ-પાય.' ૫

હસીને હરિ હેઠા બેઠા, રામ અશરણ-શરણ,
 નાવિકે ગંગાજલ લેઈને, પલાલચા ત્યાં ચરણ. ૬

ભાલ્યુ

સ્વાધ્યાય

૧. કવિ ભાલ્યુ (ઈ. સ. ૧૪૩૪-૧૫૧૪) આપણા આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાના સમકાલીન હતા. તેમની ભાષા અત્મારની ચાલુ ગુજરાતી કરતાં ભૂતી ગણાય એવી છે, જોકે આ કાવ્ય તેવું નથી.

૨. અહ્યાના શાપની વાત ખચર ન હોય, તો માતાપિતાને કે મોટાભાઈને પૂછજો.

પ્રશ્નો

૧. નાવિક રામને બેસાડવાની ના શું કામ પાડે છે ?
૨. વિશ્વામિત્ર હસીને તેને જવાબ આપે છે, એમ કેમ ?

વ્યાકરણ

જ નીચેના શબ્દોમાં કયા કયા શબ્દોની સંધિ થઈ છે તે સમજો —

૧. વિશ્વૈકતા

૩. સદૈવ

૨. માનવૈકય

૪. મહૈશ્વર્ય

અ + એ = એ (વિશ્વ + એકતા = વિશ્વૈકતા)

અ + એ = એ (માનવ + એકય = માનવૈકય)

આ + એ = એ (સદા + એવ = સદૈવ)

આ + એ = એ (મહા + એશ્વર્ય = મહૈશ્વર્ય)

જ ઉપરના દાખલાઓ જોતાં જણાશે કે, અ કે આ પછી એ કે એ આવે, તો બંને મળીને એ થઈ જાય છે.

શિક્ષકોને

૧. આ પ્રસંગ દશરથરાજ હયાત હતા તે વખતનો છે. રામલક્ષ્મણને અન્નવિદ્યા શીખવવાની શરત કરીને વિશ્વામિત્ર પોતાના યજ્ઞની રક્ષાર્થે લઈ ગયા હોય છે. ત્યાંથી પાછા ફરતાં આ પ્રસંગ બન્યો છે.

૨. નાવિકને ભક્તિભાવથી રામના ચરણ પખાળવા હતા; પરંતુ સીધી રીતે ના કહેતાં આવી ભાવભરી રીતે — રામના ગુણગાન થાય એ રીતે — તેણે પણ ધોવાની વાત કરી, તેની ખૂબી વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાનમાં આવી કે નહિ તે જોવું.

રામની ચરણરજ અડતાં શિક્ષાની જો અહલ્યા થઈ ગઈ, તો નાવક તો લાકડાની છે. એટલે તે તો રામના ચરણની રજ અડતાં બટ સ્ત્રી થઈ જાય; એટલે એક સ્ત્રી તેને વધે. તો પણ જો સ્ત્રીઓ શી રીતે પાલવું, એમ નાવિક કહે છે.

અધરા શબ્દો

વળતો [ક્રંદંત] = જવાબમાં; સામેથી

સહી અં = નક્કી

સ્વામ પુ'ં = સ્વામી

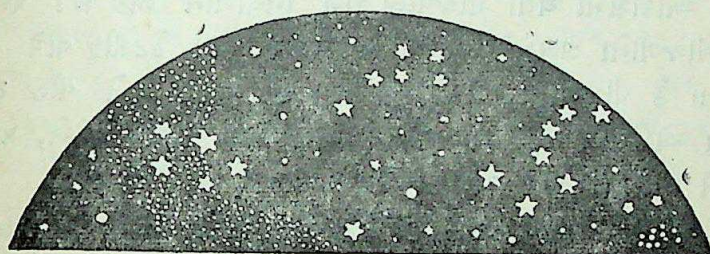
પેર સ્ત્રીં = તળવીજ

રેણુ પુ'ં; સ્ત્રીં [સં.] = ધૂળ; રજ

પખાળવું સં ક્રિં = ધોવું

૧૨

તારાઓ અને પરમાણુઓ.

૧

રાત્રે આકાશમાં આપણે જે તારાઓ જોઈએ છીએ, તેમાંના કેટલાક તારા તો આપણી પૃથ્વી કરતાં લાખો ગણા મોટા છે. આકાશમાં કેટલાંક ઝાંખાં ધાખાં જોવું આપણા જોવામાં આવે છે, તે તો એવા તારાઓનાં જૂમખાં ને જૂમખાં છે. અંતર, કદ અને ગતિની દૃષ્ટિએ આ વિશ્વનો વિચાર કરીએ તો, ખરેખર, આપણે આભા જ બની જઈએ.

આ જાતનું ચિંતન કરવામાં આપણી કલ્પનાશક્તિને કસવી એ સારું છે. એનાથી આપણામાં નમ્રતા આવે છે અને વસ્તુઓનું

યોગ્ય મહત્વ સમજવામાં આપણને મદદ મળે છે; તેમ જ આપણામાં દુઃખ અને શોક સહન કરવાની તથા તેમાંથી પણ આનંદ મેળવવાની શક્તિ આવે છે.

અત્યારે હું તમારી જોડે વાત કરું છું. એટલે મારા મોંમાંથી નીકળતો ધ્વનિ ચાલતો ચાલતો તમારે કાને પહોંચે છે. તે બહુ ઝડપથી ચાલે છે, છતાં તેને પહોંચતાં કાંઈક વખત તો લાગે જ છે. તમારાથી થોડે દૂર નદી કે તળાવમાં કપડાં ધોતા માણસનું તમે કદી નિરીક્ષણ કર્યું છે? કર્યું હશે તો તમને જણાયું હશે કે, આપણે તેને પાયા વડે ફૂટતો કે ઝીંકીને ધોતો આંખે જોઈએ, અને તેનો અવાજ કાને સાંભળીએ, એ બે વચ્ચે સ્પષ્ટ અંતર માલૂમ પડે છે. એ અંતર પડવાનું કારણ એ છે કે, પ્રકાશને તમારી આંખ સુધી પહોંચવામાં જે વખત જાય છે, તેના કરતાં અવાજને તમારા કાન સુધી આવતાં વધારે વાર લાગે છે.

આકાશમાં થતી ગાજવીજ તમે નિહાળીને જોઈ છે? પહેલો તમે વીજળીનો ઝબકારો જુઓ છો. ત્યાર પછી કેટલીક વારે તમે ગર્જના કે વીજળીનો કાટકો સાંભળો છો. ગાજ અને વીજ થાય છે તો એકીસાથે જ, ‘ગાજવીજ’ એમ ભેગાં બોલીએ છીએ, પરંતુ ખંતેને આપણી પાસે આવતાં સરખો વખત નથી લાગતો.

ઝડપીમાં ઝડપી ગાડી મિનિટે એક માઈલ જાય એમ ધારો. ધ્વનિ દર મિનિટે ૧૨ માઈલ દોડે છે. એટલે કે, વેગીલી ગાડી કરતાં ધ્વનિની ઝડપ બાર ગણી છે.

વીજળીના ઝબકારાને પણ આપણી આંખ સુધી આવતાં વખત તો લાગે જ છે. પરંતુ પ્રકાશની ગતિ એટલી પ્રબળ છે કે, તેને લાગતા વખતની આપણને ખબર સુધ્યાં ન પડે, એટલો તે નજીવો હોય છે. ધ્વનિની ગતિ કરતાં પ્રકાશની ગતિ દસ લાંબ ગણી છે!

આકાશના તારાઓ વચ્ચે અક્ષાટ અંતર છે. તે અંતરો માઈલથી માપી નથી શકાતાં. અતિ ધનવાન માણસની દોલત જ્યારે આપણે ગણીએ છીએ, ત્યારે અમુક પાઈઓ કે રૂપિયા પણ નથી કહેતા; અમુક કરોડ એમ કહીએ છીએ. તેવી રીતે, તારાઓ વચ્ચેના અક્ષાટ

અંતરનું માપ, એ અંતર કાપતાં પ્રકાશને કેટલાં વર્ષ લાગે તે ગણીને તેના આંકડાથી અપાય છે.

તમે વિચાર કરો કે, આખા હિંદની લાંબાઈથી સો ગણું અંતર કાપતાં પ્રકાશને એક સેકન્ડ જ લાગે છે ! પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ૩૮ વર્ષ સુધી ફરે ને તેમાં જેટલું અંતર ચાલે, તેટલું અંતર પ્રકાશ એક દહાડામાં કાપે છે ! સૂર્યથી આપણી પૃથ્વી કેટલી બધી દૂર છે, એ તમને ખબર છે ? એના કરતાં લગભગ છ ગણા લાંબો એનો ક્રાંતિમાર્ગ થાય. એટલે કે, પૃથ્વીની વાર્ષિક ગતિનો ક્રાંતિમાર્ગ ૫૪ કરોડ માઈલ લાંબો થયો. એવાં ૩૮ વર્ષ ! તમે જન્મ્યા ત્યારથી ૩૮ વર્ષ વીતે એટલો વખત ! એટલું અંતર પ્રકાશ એક જ દહાડામાં કાપી શકે છે !

હવે તારાઓ વિષે જુઓ. આપણી નજદીકમાં નજદીક જે તારો છે, તેના પ્રકાશને આપણી પૃથ્વી ઉપર પહોંચતાં ત્રણ વર્ષ લાગે છે ! આ ઉપરથી, એ તારો આપણાથી કેટલો દૂર છે, તેની કંઈક કલ્પના તમને આવી હશે. વળી કેટલાક તારાઓ તો આપણાથી એટલા દૂર છે કે, ત્યાંથી પ્રકાશને અહીં પહોંચતાં ત્રણ નહિ પણ હજાર વર્ષ લાગે છે ! અને કેટલાક તો તેથીયે વધારે દૂર છે !

એટલે જ્યારે આપણે કોઈ ઝાંખો તારો જોઈએ છીએ, ત્યારે ત્યાં અત્યારે જે છે તે નથી જોતા, પરંતુ યુદ્ધ જન્મ્યા તે પૂર્વે ત્યાં શું હતું તે જોઈએ છીએ : તે વખતે ત્યાંથી ઊપડેલો પ્રકાશ, તેનો લાંબો પંથ કાપતો કાપતો, આજ આટલાં વરસે તમારી આંખો સુધી પહોંચે છે ! અને એ ગાળામાં ભારતનો આખો ઇતિહાસ ભજવાઈ ગયો ! તમારાં કલ્પના-ચક્ષુ દોડાવીને એ પ્રકાશ-પંથીનો ખ્યાલ કરો; એક ભારે ઝડપી ગાડી કરતાં સવા કરોડ ગણી ગતિએ એ આપણી પાસે ધસતો આવે છે, અને તેની નજર આગળ, તેટલામાં તો ભારત-વર્ષનો આખો ઇતિહાસ રચાઈ રહે છે, અને ત્યાર બાદ આજ તે આપણાં ચર્મ-ચક્ષુ પર પહોંચે છે !

આ સમજ્યા પછી આ આપણી નાની દુનિયા અને એમાં યુજરતાં આપણાં નાનકડાં જીવન કેવી નજીવી — બહુદલક બ તો લાગે

છે! એમ કહ્યો કે, એક ઉંદરિયામાં ઉંદરો પકડાયા છે; તેમાં રહ્યા રહ્યા તેઓ અંદર મૂકેલા કાંદાના કકડા ઉડાવે છે અને મજા કરે છે : કોઈ લડે છે, કોઈ ખેલે છે, કોઈ બહુ ઉદાસ છે, કોઈ બહુ હર્ષમાં છે. આખા વિશ્વની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આપણી આખી દુનિયા આવું એક ઉંદરિયું જ છે !

૨

આમ, આપણી આસપાસ પથરાયેલું આ વિશ્વ અતિ વિશાળ છે. પરંતુ આપણી અંદર અને દરેક ભૌતિક કણની અંદર પણ એક બીજી અમાપ વિશાળતા પડેલી છે, અને તે આપણી આસપાસના વિશ્વના વિશાળ અવકાશ કરતાં જરાય નાની કે ઓછી ભવ્ય નથી. આણુઓ, પરમાણુઓ, અને વીજાણુઓને, પ્રકાશના જેટલા વેગથી અને સૂર્યમાળા તથા તારાઓની જેમ વ્યવસ્થિત રીતે, માંડોમાંડે ગોળ ફરતા જો આપણે જોઈ શકીએ, તો જાણાય કે, એક ભૌતિક કણ પોતે પણ એક આણું વિશ્વ છે ! તેની અંદરના આણુ પરમાણુની ગતિ બાહ્ય આકાશના ગોળાઓ જેટલી જ મોટી હોય છે. પરમાણુઓનું જગત બહારના વિશ્વ કરતાં ઓછું ગૂંચવાડા ભરેલું નથી. અને અંદર તથા બહારથી આવડું મોટું વિશાળ વિશ્વ એકમાત્ર સર્વવ્યાપક શક્તિ કે પરમતત્ત્વમાંથી પ્રગટ્યું છે, જેને આપણા પૂર્વજો ગાયત્રી-મંત્રથી સંબોધતા હતા : ‘જે પ્રકાશ આ અમાપ દુનિયાઓને સતત સજે છે, ધારણુ કરે છે, ચલાવે છે, અને સંહારે છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું. તેનો મારામાં સંચાર થાઓ; તે મને શુદ્ધ કરો.’

જે જમીન ઉપર તમે મારી આસપાસ વીંટળાઈને બેઠા છો, તે સંગીન અને સલામત છે, એમ તમે માનો છો. પરંતુ તમને ખબર છે કે, જોઈને આંખોને તમ્મર આવે અને કલ્પના બહિર મારી જાય એટલા વેગથી આપણે ચક્કર ચક્કર ફરીએ છીએ? જેને આશરે આપણે બેઠા છીએ તે પૃથ્વી પોતાની ધરી પર ચાકે ચડી છે એક કલાકમાં ફાસ્ટ ગાડી જાય તેના કરતાં ૧૫-૨૦ ગણા વેગે

તે આપણને લઈને ફરે છે. આપણને યધાને સાથે લઈને એ વેગે તે ચાકે ચડે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેની જ સાથે તે આપણી ઝડપીમાં ઝડપી ગાડીના કરતાં લગભગ છસો ગણા વેગથી સૂર્યની આસપાસ ધાય છે ! તમ્મર આવી બધાં એવી આ બેવડી ગતિએ, આપણને સાથે લઈને પૃથ્વી ફેરવે છે. તે વખતે આપણે વાતો કરીએ, છીએ, ખેલો છીએ, પ્રેમ કરીએ છીએ, યુદ્ધો અને ઝઘડા કરીએ છીએ, વિચારીએ છીએ, સ્વપ્નો સેવીએ છીએ, પ્રાર્થના ઉપાસના કરીએ છીએ. આના કરતાં વધારે રમૂજ બીજું કંઈ પણ છે ? સૌથી વિશેષ રમૂજ તો એ છે કે, આટલી ભયંકર ગતિએ ચાકે ચડીએ છીએ અને ગોળ ગોળ ફેરીએ છીએ ત્યારે પણ આપણે દ્વેષ, ધિક્કાર, દગાફટકા, પેંતરા અને વેરના મનોરથ સેવીએ છીએ, અને એમ માનીએ છીએ કે, બીજાને આમ દુઃખી કરવાથી આપણે ઘણા સુખી થઈશું !

સ્વાધ્યાય

૧. છટ્ટી ચોપડીમાં 'ઝાડ અને છોડવા' એ પાઠમાં શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ જેલના પોતાના બુવાન સાથીઓને કરેલી એક વાતચીત તમે વાંચી ગયા. આ પાઠમાં તેવી બીજી એક વાતચીત છે. તમે જો થોડું ખગોળશાસ્ત્ર ભણ્યા હશે, તો આ પાઠ વાંચવામાં વિશેષ મગ્ન પડશે.

૨. આ પાઠમાં ગતિનું ગણિત આપ્યું છે તે ગણો. પ્રકાશનો વેગ કેટલો ? ધ્વનિનો કેટલો ? પૃથ્વીની બે ગતિના વેગ કેટલા ?

૩. આજી પરમાણુનું વિજ્ઞાન શોધવામાં આવ્યું છે, તે પરથી દેખાય છે કે, તેમાં જે વીજાણુ છે તે આકાશના તારા જેવા જ છે. જાણે તેમની પણ એક નાનકડી સૃષ્ટિ જ છે ! આ અદ્ભુતતા શી રીતે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ નિહાળી કાઢી, તેની રોમાંચક વાત મોટપણે તમે સમજી શકો.

૪. છટ્ટી ચોપડીના 'ઝાડ અને છોડવા' ના પાઠમાં આપણા એક મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી સર જગદીશચંદ્ર બસુનું નામ તમે શીખી ગયા. અહીં તમને એક બીજા આપણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીનું નામ કહેવું જોઈએ. તે સર ચંદ્રશેખર રામન. પ્રકાશ વિષે અજબ શોધો કરીને તેમણે આખી દુનિયામાં નામના મેળવી છે અને હજી તે શોધો ક્યેં જ જમ છે.

ઔપદશ્વ

૧ નીચેના શબ્દોમાં કયા કયા શબ્દોની સંધિ થઈ છે તે સમજો -

૧. જલૌધ ૨. વનૌષધિ ૩. ગંગૌધ ૪. મહૌષધિ

અ + ઔ = ઔ (જલ + ઔધ = જલૌધ - જલનો પ્રવાહ)

અ + ઔ = ઔ (વન + ઔષધિ = વનૌષધિ)

અ + ઔ = ઔ (ગંગા + ઔધ = ગંગૌધ - ગંગાનો પ્રવાહ)

અ + ઔ = ઔ (મહા + ઔષધિ = મહૌષધિ)

૧ ઉપરના દાખલાઓ જોતાં તમને જણાશે કે અ કે આ પછી ઓ કે ઔ આવે, તો બંને મળીને ઐ થઈ જાય છે.

શિક્ષકોને

૧. તારાઓના બહુ મોટા અંતર અંગે ચોથી યોષ્યમાં 'આકાશદર્શન' પાઠ છે, તેની વિગતો યાદ કરાવવી. પ્રકાશ-વર્ષ એટલે શું તે કહો.

૨. 'યથા પિંડે તથા બ્રહ્માંડે' એ વાક્યમાં કહેલી વસ્તુ આણુ તેમ જ તારા એ બેની બાબતમાં કેવી રીતે ઘટે છે, તે પણ સમજાવવું.

૩. આખા અનંત વિશ્વની અપેક્ષાએ માનવ પ્રાણી એ કેવી નાની વસ્તુ છે, તે વિચારવા જેવું છે.

૪. ગાયત્રીનો મંત્રમૂળ સંસ્કૃતમાં છે, તે આ છે:—

ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यम् भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

અધરા શબ્દો

પરમાણુ નં [સં.] = વધુ વિભાગ થઈ

શકે નહિ તેવો ઝીણામાં ઝીણો

આણુ

ધાણું નં = ડાઘો

ક્રાંતિમાર્ગ પું [સં.] = સૂર્યની ચારે

આણુ જે માર્ગે પૃથ્વી ફરે છે તે

કલ્પનાચક્ષુ નં [સં.] = કલ્પનારૂપી

આંખ; કલ્પનાશક્તિ

ભૌતિક વિં [સં.] = સ્થૂળ; પાંચ

મૂળ તત્ત્વોનું બનેલું

વીજાણુ પું = વીજળીનો આણુ (પદાર્થ

વિજ્ઞાન એમ બતાવે છે કે

દરેક પરમાણુમાં અમુક વીજાણુ

રહેલા છે)

પેંતરો પું = યુક્તિ; પ્રપંચ

મનોરથ પું [સં.] = ઇચ્છા; મનની

ધારણા - મુરાદ

૧૩

શોભા સલૂણા શ્યામની

[ગરબી]

શોભા સલૂણા શ્યામની,

તું જોને સહી, શોભા સલૂણા શ્યામની. ધ્રુવ
કોટી કંદર્પ લજાવે એનું મુખડું, ફીકી પડે છે કલા જામિની. તું જોને૦ ૧
સદ્ગુણ-સાગર નટવર નાગર, બલિહારી એના નામની. તું જોને૦ ૨
કોટી આભૂષણનું એ રે ભૂષણ, સીમા છે અભિરામની. તું જોને૦ ૩
જે એને જાણે તેને તો એ સાર સર્વનો, બીજી વસ્તુ નથી કામની. તું જોને૦ ૪
અનુપમ એ અલબેલો રસિયો, જીવનમૂલી દયારામની. તું જોને૦ ૫

દયારામ

સ્વાધ્યાય

૧. કવિ દયારામની ગરબીઓ જાણીતી છે: ખીજી તેવી ગરબીઓ મેળવીને
ગાવાની મગ્ન પડશે.

૨. ભક્તની આંખે ભગવાન કેવા સુંદર દેખાય છે? એમનાં આભૂષણ
અને સ્વરૂપના ગુણ ગાવામાં તેમનો આનંદ માતો નથી.

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોમાં કયા કયા શબ્દોની સંધિ થઈ છે તે સમજો —

૧. પ્રત્યક્ષ

૨. ઇત્યાદિ

૩. પ્રત્યુત્તર

૪. પ્રત્યેક

ઇ + અ = ય્ + અ (પ્રતિ + અક્ષ = પ્રત્યક્ષ - આંખની સામે)

ઇ + આ = ય્ + આ (ઇતિ + આદિ = ઇત્યાદિ)

ઇ + ઉ = ય્ + ઉ (પ્રતિ + ઉત્તર = પ્રત્યુત્તર - સામે જવાખ)

ઇ + એ = ય્ + એ (પ્રતિ + એક = પ્રત્યેક)

૧ ઉપરના દાખલાઓ જોતાં તમને જણાશે કે ઇ કે ઈ ની પછી કોઈ વિનતીય સ્વર (પોતાની જાત સિવાયનો) આવે, તો ઇ કે ઈ નો ય્ થઈ જાય છે.

શિક્ષકોને

[૧. વ્યાકરણ]

૧ સંનતીય — વિનતીય સ્વરો વિષે સમજ પાડવી. સંનતીય એટલે પોતાની જાતનો; જેમ કે અ-આ; ઇ-ઈ; ઉ-ઉ; ઋ-ઋ વગેરે જોડકાં સંનતીય છે.

૧ વિનતીય એટલે પોતાની જાત સિવાયનો. જેમ કે ઇ એ અ નો વિનતીય છે; ઉ એ ઇ નો વિનતીય છે, ઇં.

૧ અત્યાર પહેલાં આવી ગયેલ સ્વરસંધિમાં બે સંનતીય સ્વર મળીને દીર્ઘ સ્વર થતો હતો; હવે આ વિનતીય સ્વરની સંધિની વાત છે; તેમાં આગલા સ્વરનો વ્યંજન બની જાય છે; અને પછીનો સ્વર તેમાં ઉમેરાઈ જાય છે. આ વસ્તુ વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાન ઉપર આવે તેમ કરવું.

૧ અગાઉ જોયેલી સંધિ અ + ઇ થી આ જુદો દાખલો થશે તે ધ્યાન પર આણવું.

અધરા શબ્દો

સલૂણું વિ. = સુંદર; મનોહર

કંદર્પ પું. [સં.] = કામદેવ

કુળા સ્ત્રીં = શોભા

જામિની સ્ત્રીં = યામિની — રાત્રી

નાગર પું. [સં.] = ચતુર; સમ્ય

અલિહારી સ્ત્રીં = ખૂબી; વાહવાહ

સીમા સ્ત્રીં [સં.] = પરાકાષ્ઠા; હૃદ

અભિરામ વિં [સં.] મનોહર; સુંદર

અલખેલું વિં = કાંકડું; સુંદર

જીવનમૂળી સ્ત્રીં = જીવનનું મૂળ;

જીવનનો આધાર

‘અમારા કુળમાં કોઈ અકાળે મરતું નથી !’

કાશીદેશના એક ગામડામાં એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે ગુણવાન અને સદાચારી હતો. તેના ઘરમાં માણસો જ નહિ, નોકરચાકરો પણ શીલધર્મ પાળતાં હતાં.

તે બ્રાહ્મણને એક પુત્ર થયો. તેનું નામ ધર્મપાલ રાખવામાં આવ્યું. ઉંમર લાયક થતાં તેને તક્ષશિલામાં એક જાણીતા ગુરુને ઘેર ભણવા મૂકવામાં આવ્યો. ધર્મપાલ પોતાના જ્ઞાન અને ગુણથી સૌ શિષ્યોમાં વડો બન્યો.

તે અરસામાં ગુરુનો મોટો દીકરો ગુજરી ગયો. બધા શિષ્યો તથા સગાંવહાલાં સાથે રડતા રડતા ગુરુ સ્મશાનમાં ગયા. ત્યાંથી પાછા ફર્યા બાદ બધા ગુરુને વીંટાઈને બેઠા, અને કહેવા લાગ્યા,

‘આહા, કેવો સુકુમાર છોકરો હતો ! કેવી કુમળી વયે મરણ પામ્યો !’

ધર્મપાલે કહ્યું, ખરેખર સુકુમાર હતો. પણ તે કુમળી વયે કેમ મરણ પામ્યો ? કુમળી વયે તે કોઈ મરતું હશે ?

બધા બોલી ઊઠ્યા, કેમ ભાઈ, તું જાણતો નથી કે, બધાં પ્રાણીઓ મરણશીલ છે ?

ધર્મપાલ બોલ્યો : બધાંને મરવાનું છે એ વાત સાચી; પણ તે કુમળી વયે નહિ, પાકી વયે.

બધા કહે : શું બધાં પ્રાણીઓ અનિત્ય નથી ?

ધર્મપાલ : અનિત્ય છે ખરાં; પણ તેથી કાચી વયે ન મરે, ઘડપણમાં મરે.

બધા : તારે ઘેર શું એવી રીત છે કે, કોઈ અકાળે મરે જ નહિ ?

ધર્મપાલ : હા ! અમારે ઘેર કોઈ અકાળે મરતું હોય એમ જાણ્યું નથી.

ગુરુ આ સાંભળી નવાઈ પામ્યા. તેમણે વિચાર કર્યો કે, આ છોકરાની વાતની મારે તપાસ કરવી જોઈએ; અને જો તેની વાત ખરી હોય, તો શાથી તેને ઘેર કોઈ અકાળે નથી મરતું, તે મારે જાણી લાવવું જોઈએ.

તેમણે થોડા દિવસ બાદ સૌને જણાવ્યું કે, પોતે દૂર મુસાફરીએ જવાના છે. તેમણે પોતાના બધા નિશાળિયાઓને લખાવવા-સંભાળવાનું કામ ધર્મપાલને સોંપ્યું.

ગુરુએ પ્રથમ તો સ્મશાનમાં જઈ થોડાં હાટકાં ભેગાં કર્યાં. પછી તેમને ઘોડાને એક પોટલીમાં બાંધ્યાં. અને તે પોટલીને ઝોળીમાં મૂકી તે ધર્મપાલના પિતાને ગામ જવા નીકળ્યા. તે ગામે પહોંચીને તેમણે પૂછપરછ કરીને તેનું ઘર શોધી કાઢ્યું.

ત્યાં પહોંચતાં જ, તેમને જે નોકર પહેલો મળ્યો, તેણે તરત તેમનો સામાન ઝાંચકી લીધો, તેમના હાથપગ ધોયા, અને તેમને આસને બેસાડી આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

ગુરુએ ઉદાસ મોહું કરી, નોકરને ધર્મપાલના પિતાને બોલાવી લાવવા કહ્યું.

ધર્મપાલના પિતા આવતાં જ, ગુરુએ આંખમાં આંસુ લાવીને તેને કહ્યું: “તમારો દીકરો મારે ત્યાં સારી પેઠે લણ્યો-ગણ્યો અને ભારે ડાહ્યો થયો. પણ પછી થોડા દિવસ ઉપર અચાનક મરણ પામ્યો! આવો સારો જુવાન છોકરો મરણ પામવાના સમાચારથી એકદમ તમને આઘાત લાગે, એમ વિચારી હું જાતે તે બખર કહેવા અને દિલાસો આપવા આવ્યો છું. બધાં પ્રાણીને વહેલું-મોટું મરવાનું જ છે; ડાહ્યા માણસે તેનો શોક ન કરવો જોઈએ.”

પરંતુ ધર્મપાલનો બાપ તો તેમની આ વાત સાંભળી તાળી પાડીને ફક્ત મોટેથી હસ્યો!

ગુરુ તે જોઈ નવાઈ પામી બોલ્યા, “લલા ભાઈ, તું આમ છોકરો મરવાની વાત સાંભળી, તાળી પાડીને હસે છે કેમ? તને આ માઠા સમાચારથી ગાંડપણ તો નથી આવ્યું?”

બ્રાહ્મણે કહ્યું, નારે ના! મારો છોકરો મરે જ નહિ; ખીન્નું કોઈ મર્યું હશે!

ગુરુ — અરે, તારો જ દીકરો મરણ પામ્યો છે! આ તેનાં ફૂલ હું વીણતો આવ્યો છું, તે જો.

બ્રાહ્મણ — એ હાડકાં કોઈ ખીજનાં હશે; અમારા કુળમાં સાત પેઢીથી કોઈ અકાળે મર્યું નથી; મારો દીકરો પણ અકાળે મરે જ નહીં!

આમ કહી તે બ્રાહ્મણ ફરીથી તાળી પાડીને હસ્યો, અને તે વખતે ઘરનાં બધાં માણસો પણ તાળી પાડીને હસ્યાં.

ગુરુ તો આ લોકોની વાત સાંભળી ભારે નવાઈ પામ્યા. તે બોલ્યા, ‘આ જગતમાં કોઈ પ્રાણી કે પદાર્થ નિત્ય નથી. તેમ છતાં તમે બધા આવી ખાતરી કેમ કરીને રાખો છો? તમારા કુળમાં કોઈ અકાળે ન મરે એવો કાંઈ કાયદો છે? તમે બધા એમ શાથી માને છો? તમે મને એનું કારણ સમજાવશો?’

બ્રાહ્મણે ગુરુને નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો,

૧. અમારા કુળમાં અમે સૌ ધર્મ જ આચરીએ છીએ, ખૂડું કદી બોલતા નથી, પાપકર્મો ત્યાગીએ છીએ તથા અનાર્થ કહેવાતાં બધાં આચરણથી દૂર રહીએ છીએ, તેથી અમારા કુળમાં કોઈ અકાળે મરતું નથી.

૨. સજ્જન તેમ જ દુર્જનની વાતો સાંભળીને, અમે દુર્જનની વાતો તરફ લક્ષ નથી રાખતા; તથા દુર્જનને ત્યાગ કરી, અમે સજ્જનનો સંગ કરીએ છીએ. તેથી અમારા કુળમાં કોઈ અકાળે મરતું નથી.

૩. કોઈ માગે તે પહેલાં (તેની જરૂર બાણી) અમે હંમેશાં ધાન કરીએ છીએ; અને આપ્યા બાદ મન જરા પણ બગાડતા નથી. તેથી અમારા કુળમાં કોઈ અકાળે મરતું નથી.

૪. અમે પરસ્ત્રી તરફ કદી ખોટી નજર કરતા નથી; અમારી સ્ત્રીઓ પણ પૂરી પતિવ્રતા રહે છે. તેથી અમારા કુળમાં કોઈ અકાળે મરતું નથી.

૫. તે સ્ત્રીઓથી અમને પ્રાપ્ત થતાં સંતાનો પણ બુદ્ધિશાળી હોય છે, વિદ્યાભ્યાસ કરનારાં હોય છે, અને જ્ઞાની હોય છે. તેથી અમારા કુળમાં કોઈ અકાળે મરતું નથી.

૬. અમારા કુળમાં માતા, પિતા, બહેન, ભાઈ, પુત્ર, અને સ્ત્રી — એ સૌ પોતપોતાના ધર્મમાં સદા તત્પર રહે છે. તેથી અમારા કુળમાં કોઈ અકાળે મરતું નથી.

૭. અમારા ઘરમાં નોકર-ચાકર, દાસ-દાસી એ બધાં પણ પોતપોતાના ધર્મમાં સદા તત્પર રહે છે. તેથી અમારા કુળમાં કોઈ અકાળે મરતું નથી.

પછી તે બ્રાહ્મણે છેવટે કહ્યું:—

‘ધર્મ આચરનારનું ધર્મ રક્ષણ કરે છે; અને સારી રીતે આચરેલો ધર્મ સુખ આપે છે. મોટું છત્ર જેમ વરસાદમાંથી બચાવી લે છે, તેમ ધર્મ વડે રક્ષાયેલો મારો પુત્ર ધર્મપાલ અકાળે મરે નહીં. માટે હું કહું છું કે, આ હાડકાં બીજનાં છે.’

ગુરુ આ સાંભળીને બોલ્યા, ‘મારી આ મુસાફરી સફળ થઈ; મને ભારે લાભ થયો. હું આ જાણુવા માટે જ સ્મશાનમાંથી થોડાં હાડકાં વીણી લઈને અહીં આવ્યો હતો. તમારો પુત્ર ખુશીમાં છે, અને તે હંમેશા ખુશીમાં રહેજે! તમારા કુળને ધન્ય છે!’

સ્વાધ્યાય

૧. ધર્મનું જે યોગ્યર પાલન કરવામાં આવે, તો વરસાદ નિયમિત વરસે, અકાળે મરણ ન થાય, વગેરે લાભો થાય છે, એવી ધાર્મિક માન્યતા લોકોમાં પ્રચલિત હોય છે. એને આધારે કાશીદેશના બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં અકાળે કોઈનું મરણ ન થાય, એવી તે બ્રાહ્મણની દૃઢ માન્યતા હતી. તેને લગતી આ વાત છે.

૨. તક્ષશિલા, નાલંદા, કાશી વગેરે સ્થળો જૂના વખતમાં વિદ્યાનાં ધામો તરીકે પ્રસિદ્ધ હતાં. દૂર દૂરથી ત્યાં ભણવા વિદ્યાર્થીઓ આવતા.

અક્ષરો

૧. ગુરુનો દીકરો અકાળે મરણ પામેલો જોઈ બ્રાહ્મણનો છોકરો કેમ આશ્વર્ય પામ્યો ?

૨. ગુરુએ આશ્વર્યનું કારણ જાણવા શું કર્યું ?

૩. બ્રાહ્મણ પિતાએ ગુરુને શો જવાબ આપ્યો ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોમાં કયા કયા શબ્દોની શી સંધિ થઈ છે તે સમજો—

૧. હૈત્વર્થ ૨. સ્વાગત ૩. અન્વેષણ

ઉ + અ = વ્ + અ (હૈતુ + અર્થ = હૈત્વર્થ)

ઉ + આ = વ્ + આ (સુ + આગત = સ્વાગત)

ઉ + એ = વ્ + એ (અનુ + એષણ = અન્વેષણ)

૧ ઉપરના દાખલા જોતાં તમને જણાશે કે, 'ઉ' કે 'ઝ'ની પછી કોઈ વિનિતીય સ્વર આવે, તો 'ઉ' કે 'ઝ'નો વ્ થઈ જાય છે.

શિક્ષકોને

૧. ધર્મનું આચરણ થતાં કુદરત પણ અનુકૂળ બને છે; અને અધર્મનું આચરણ થતાં કુદરત પણ પ્રતિકૂળ બને છે. 'દયાહીન થયો નૃપ' એ કવિતામાં એ ભાવ જોવા મળશે.

૨. નાલંદા વિદ્યાપીઠ અંગે ચોથી ચોપડીમાં 'કેટલાંક જોવા લાયક સ્થળો'માં ઉલ્લેખ છે. તે યાદ કરાવવો.

૩. આ એક બૌદ્ધ આખ્યાયિકા છે. અને તેમાં શીલના પાલન ઉપર ભાર મૂકેલો છે.

૪. રામની પાસે એક પિતા પોતાના પુત્રના અકાળ મૃત્યુનું કારણ જાણવા આવ્યો હતો, એ વાત કહેવી.

અધરા શબ્દો

અકાળ પું = ક્વખત - અયોગ્ય

સુકુમાર વિં [સં.] = ધણું કોમળ;

સમય

નાણુંક

મરણશીલ વિં [સં.] = મરણ પામવાના ધર્મ-સ્વભાવવાળું

કૂલ નં બં વં = ચિતા ઠંડી પડ્યા પછી બાકી રહેલા

અસ્થિના અવશેષો

૧૫

જેસલ તોળલ

[જેસલ (જડેલ) કરીને કચ્છી લૂંટારાના હૃદયપલ્લટાનું આ લોકગીત છે. હોડીમાં તે ખેડો છે. હોડી ફૂથું ફૂથું કરે છે. એમ મરણ નજર સામે આવે છે, ત્યારે જેસલની નજર આગળ પોતાનું આખું પાપજીવન તરવરે છે; અને તેને તેનો પસ્તાવો થાય છે. હોડીમાં ખેડેલી સતી સ્ત્રી તોળલ (તોળલદે; તોળીરાણી) તેને ધીરજ આપે છે અને કહે છે કે, તારાં પાપનો એકરાર કરી ધર્મિષ્ઠ બન, તો તું જરૂર તરીશ. હવે કાવ્ય વાંચો.]

પાપ તારું પરકાશ, જાડેજા, ધરમ તારો સંભાળ રે;
તારી બેઢલીને વૂડવા નહિ દડું, જાડેજા રે : એમ તોળલ કહે છે જી. ૧
વાઢી ગોંદરેથી ગાય, તોળી રાણી, વાઢી ગોંદરેથી ગાય રે;
બહેની ભાળેજાં મારિયાં, તોળલદે રે : એમ જેસલ કહે છે જી. ૨
પાદર લૂંટી પાણિયાર, તોળી રાણી, પાદર લૂંટી પાણિયાર રે;
વનના મોરલા મારિયા, તોળલદે રે : એમ જેસલ કહે છે જી. ૩
ફોડી સરોવરપાઢ, તોળી રાણી, ફોડી સરોવરપાઢ રે;
વન કેરા મૃગલા મારિયા, તોળલદે રે : એમ જેસલ કહે છે જી. ૪

લૂંટી કુંવારી જાન, તોઢી રાણી, લૂંટી કુંવારી જાન રે;
 સાત વીસું મોઢબંધા મારિયા, તોઢલદે રે : એમ જેસલ કહે છે જી. ૫
 હરણ હળ્યાં લખ ચાર, તોઢી રાણી, હરણ હળ્યાં લખ ચાર રે;
 એવાં કરમ તો મેં કર્યાં, તોઢલદે રે : એમ જેસલ કહે છે જી. ૬
 જેટલા માથાના વાઢ, તોઢી રાણી, જેટલા માથાના વાઢ રે;
 એટલાં કરમ તો મેં કર્યાં, તોઢલદે રે : એમ જેસલ કહે છે જી. ૭
 પુણ્યે પાપ ઠેલાય, જાઢેજા, પુણ્યે પાપ ઠેલાય રે;
 તારી બેઢલીને બૂઢવા નહિ દડું, જાઢેજા રે : એમ તોઢલ કહે છે જી. ૮

સ્વાધ્યાય

૧. ૬ દ્વી ચોપડીમાં, અંગુલિમાલ લૂંટારાનો હૃદયપલટો થાય છે, તેની કથા છે તે જુઓ.

૨. ગીતામાં એક શ્લોક (જુઓ 'ગીતાધ્વનિ' ૯-૩૦) છે :

‘દુરાચારીય કો મોટો થઈ અનન્ય ભજે મને;
 સાધુ જ તે થયો માનો; જે સુનિશ્ચયમાં ઠયો.
 શીઘ્ર તે થાય ધર્માત્મા, પામે શાશ્વત શાંતિને.’

દુરાચારી છતાં પસ્તાવો કરીને પાછો ધર્મ તરફ વળે તો તે તરી શકે.

૩. જીવનરૂપી હોડી, પાપરૂપી ભાર, તેમાં એટલે જીવરૂપી જેસલ, એમ કહીને પણ આ રૂપકકાવ્ય સમજી શકાય.

અશ્વો

૧. જેસલને પાપકર્મનો પસ્તાવો શાથી થાય છે ?

૨. ક્યાં ક્યાં પાપ કર્યાંતું જેસલ કબૂલે છે ? તે પાપ કેમ ગણાય ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોમાં ક્યા ક્યા શબ્દોની સંધિ થઈ છે તે સમજો —

૧. માત્રર્થક

૨. પિત્રાણ

ઋ + અ = ર્ + અ (માતૃ + અર્થક = માત્રર્થક)

ઋ + આ = ર્ + આ (પિતૃ + આણ = પિત્રાણ)

ઉપરના દાખલાઓ જોતાં જણાશે કે, ઋ પછી કોઈ વિગતીય સ્વર આવે તો સંધિમાં ઋ નો ર્ થાય છે.

શિક્ષકોને

૧. લોકસાહિત્યમાંથી ઘણી આવી વાનગીઓ મળી શકે તેમ છે. તેમાંની ઘણી તો હવે પ્રસિદ્ધ પણ થવા લાગે છે. વિદ્યાર્થીઓમાં તે સાહિત્ય પ્રત્યે રસ જાગે તો તેથી તેમને સારું સાહિત્ય મળી રહે.

૨. ગમે તેવો પાપી પણ પોતાનાં કર્મોનો સાચા દિલથી પરતાવો કરે, તો તેનો ભાર હળવો થઈ જાય છે, એવી ભક્તોની પણ સાખ છે. પરમાત્મા તેથી પતિતપાવન પણ કહેવાય છે. છઠ્ઠી શોપડીમાં ‘મુક્તકો’ પાઠમાં કલાપીનું ‘હા પરતાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઊતર્યું છે’ એ મુક્તક અહીં યાદ કરાવવું.

અધરા શબ્દો

પરકાશવું સંક્રિં = પ્રકાશવું; જાહેર	રહેવાની ભાગોળ પાસેની જગા
કે ખુલ્લું કરવું	પાદર નં = ભાગોળ કે ત્યાં
જડેજા પું = રજપૂતની એક જાતની	આગળનું મેદાન
અટક છે	પાણિયાર સ્ત્રી = પાણિયારી;
એડલી સ્ત્રી = હોડી	પાણી ભરનારી
ગોંદરું નં = ગામનાં દોર ઊભાં	મોડખાંધો પું = વરરાજા

૧૬

કાબુલી

૧

મીનીના બાપ મોટા પંડિત હતા. મીની એટલે બિલાડી નહિ, પણ એક છોકરીનું નામ. તે છોકરીની આંખ માંજરી હતી, એટલે તેની ફેઈએ તેનું નામ મીની પાડ્યું હતું.

મીનીના બાપ મોટા પંડિત હોવાથી મોટાં મોટાં પોથાં ઉથામે, મોટાં મોટાં થોથાં લખે. આખો દહાડો એમાંથી પરવાર જ ન મળે ! સાંજ થાય અને મીની એની બાને કહે : ‘બા, એક વાર્તા કહે.’

મીનીની બા કહે, ‘જાને તારા બાપની પાસે. એ કહેશે.’

મીની એના બાપાની પાસે જઈને કહે, ‘બાપા, તમે આખો દિવસ શું લખો છો ? વાર્તા લખો છો ? આપણા હજમને સારી વાર્તા આવડે છે. કહોની બાપા, મને સૂપડાં જેવડા કાનવાળા હાથીના છોકરાની વાત.’

બાપા કહે, ‘મીની, હું લખતો હોઉં ત્યારે મને સતાવવો નહિ.’

‘વારુ ત્યારે, બાપા, કહોની સિંહ જખરો કે ઉંદર ? તમે નહિ કહો તો હું તમને એક વાર્તા કહું ?’

બાપા કહે, ‘ભાઈસાબ, મીની, તું ચૂપ નહિ રહે ?’

મીની કહે, ‘ત્યારે તો સાચે જ, બાપા, બા કહેતી હતી તે ખરું કે, તમને ચોપડી લખતાં આવડે છે, પણ વાર્તા કહેતાં નથી આવડતી !’

ચોરડામાંથી મીનીની બા આ મજેદાર સંવાદ સાંભળતી હતી, તે હસતાં હસતાં કહે, ‘લો, લેતા જાઓ ! પંડિત કહેવાઓ છે, પણ તમારી કિંમત તમારી દીકરી આગળ કેટલી છે !’

મીની તુરત બાપને પૂછે, ‘બાપા, બાની કિંમત કેટલી ? પેલો કાબુલી આવે છે તે કહે છે : શાલકી કિંમત બીસ રૂપિયા, બાદામકી કિંમત એક રૂપિયા.’

૨

એક દિવસ મીનીના બાપ, પોથીમાંથી ડોકું કાઢી, બારી આગળ જઈને બુએ છે, તો મીની પેલા કાબુલીના બોળામાં બેઠી બેઠી તેની દાઢી ખેંચતી હતી, અને બંને વાતો કરતાં હતાં. મીની કહે : ‘હું કાબુલી, તારી દાઢીના વાળ ઘોળા અને મારા વાળ કાળા કેમ ?’

કાબુલી કહે, ‘મીની, હું બુદ્ધા હો ગયા, ઔર તુમ બચ્ચી છે.’

મીની કાબુલીનું ગુજરાતી સાંભળી ખડખડ હસે અને કહે, ‘પણ કાબુલી, તારા થોડા વાળ ઘોળા કેમ અને થોડા વાળ કાળા કેમ ? તું થોડો બુદ્ધા અને થોડો બચ્ચા છે ?’

બંને ખડખડાટ હસે છે. કાબુલી મીનીને એક હાથમાં ઉપાડે છે, બાથમાં લે છે, અને મીનીના ખીસામાં બદામપિસ્તાં ભરે છે.

ખીજે દિવસે મીનીને મીનીના બાપે બોલાવી, ‘મીની, બેટા આમ આવ; આજે તને વાર્તા કહું.’

મીની કહે, ‘ના બાપા, કાબુલી વાર્તા કહે છે તેવી તમને નહિ આવડે. મારે તમારી વાર્તા નથી સાંભળવી.’ બાપા ચૂપ રહ્યા.

વળી એક દિવસ કાબુલી આવ્યો હતો, અને મીની ને કાબુલી વાતો કરતાં હતાં. હવે કાબુલીને ગુજરાતી આવડી ગયું હતું. મીની કાબુલીને પૂછે : ‘કાબુલી, કાબુલી, તારા દેશમાં માણસ ઊંટ જેવાં હોય છે?’

કાબુલી કહે, ‘ના, ના. મારા દેશમાં બચ્ચાં બિલ્લી જેવાં હોય છે.’

મીની કહે, ‘એટલે ઊંટનાં બચ્ચાં બિલ્લી જેવાં હોય છે?’

કાબુલી હસે અને પૂછે : ‘મીની, તને કોણે કહ્યું કે, અમારા દેશમાં માણસ ઊંટ જેવાં હોય છે?’

મીની કહે : ‘કાલે અમારા ઘર આગળથી ઊંટ જતું હતું. તેની બંને બાજુએ કોથળા હતા. તેવા જ કોથળા તારી ખાંધે છે.’

કાબુલી આ સાંભળી હસી પડ્યો. અને મીનીને કહે, ‘અમારા દેશમાં તો માણસો ઊંટને ખાંધે લઈને ચાલે એવાં હોય છે!’

વળી મીની ખડખડાટ હસે અને કાબુલીની દાદી ખેંચે. કાબુલીયે મીનીની સાથે ગરમત કરે. મીનીને એ પૂછે, ‘મીની, તું સાસરે ક્યારે જઈશ?’

મીનીના મનમાં કે, સાસરું નામનું કોઈ ગામ હશે. એટલે મીની પૂછે, ‘હું કાબુલી, સાસરામાં તારા દેશની જેમ દ્રાક્ષના વેલા હોય ખરા? તો તો તેની ઉપરથી આપણે ધરાઈ ધરાઈ ને દ્રાક્ષ ખાઈએ. સાસરામાં તમારા દેશના જેવા પહાડ હોય ખરા? તો તો તેની ઉપરથી ખરફ જેવું ઠંડું પાણી ખળ ખળ ખળ ખળ વહી જતું હોય અને આપણે ધરાઈ ધરાઈ ને પીએ!’

કાબુલી કહે, ‘ના, મેં તને મારા દેશની વાત કહી છે તેવો એ દેશ નથી. ત્યાં તો સવાર સાંજ ચક્કી પીસના પડે, અને પાની નિકાલના પડે, અને સાંજે જાડી મોટી રોટી મલે.’

મીની કહે, ‘એવે સાસરે કોણ જાય? તું જઈશ, કાબુલી?’

મીનીના બાપને હવે લાગતું હતું કે, મીની હવે હાથમાંથી ગઈ; મીનીની માને લાગતું હતું કે, આ કાબુલી એકાદ દિવસ છોકરીને ઉપાડી જશે. પણ કાબુલીની સાથે છોકરીને ખૂબ ગરમત આવે, તે માળાપ બંનેને ગમે; એટલે કાબુલી આવે ત્યારે તેની ઉપર નજર રાખે, પણ તેને આવવાની ના કદી નહિ કહે.

૩

પણ મીનીને કાબુલી લઈ જાય, તે પહેલાં એક દિવસ તેના ઘર પાસેથી સિપાઈ કાબુલીને લઈ જતા હતા! મીનીએ તે જોઈ ને ખૂમ પાડી: ‘કાબુલી, કાબુલી, આવ, આવ.’ કાબુલીએ હસીને હાથ ઊંચા કરી હાથકડી બતાવી કહ્યું, ‘ના, મીની, હું તો સાસરે જઈ છું!’

મીનીએ બાપને પૂછ્યું, ‘કાબુલીને સાસરે કેમ લઈ જાય છે?’

મીનીના બાપે કહ્યું, ‘કાબુલીએ કોઈને છરી મારી એટલે સિપાઈ એને પકડી જાય છે.’

મીની કહે, ‘ના, બાપા. કાબુલી કોઈને છરી મારે નહિ. સિપાઈ એને ક્યાં લઈ જશે? ત્યાં એને સિપાઈ છરી મારશે?’

બાપા કહે, ‘ના, છરી નહિ મારે; પણ ઘંટી દળાવશે, પાણી કઢાવશે, ખૂબ કામ કરાવશે, અને જડી રોટી ખાવા આપશે.’

મીની કહે, ‘હું બાપા, એવું તો સાસરામાં હોય છે, એમ કાબુલી કહેતો હતો. એને સિપાઈ સાસરે લઈ ગયા ?’

મીનીના બાપા અને મા બડ બડ હસ્યાં : ‘ના, બહેન ના; એને કેદમાં લઈ ગયા, જેલમાં લઈ ગયા.’

એ વાતને સાત વરસ વહી ગયાં. મીનીનાં લગ્ન લેવાયાં હતાં. આંગણમાં મોટો માંડવો બંધાયો હતો. ચોકમાં મોટા સાથિયા પુરાયા હતા. ગામડામાંથી સારા ઢોલીઓ આવ્યા હતા, તેઓ મધુરી શરણાઈ વગાડી રહ્યા હતા. મીની ઘર છોડીને સાસરે જવાની હતી, એટલે તેના બાપના દિલમાં દુઃખ માતું ન હતું.

તેવામાં એક મેલાઘેલાં કપડાંવાળો, ઊંચો પહાડી જેવો લાગતો, પણ ગાલો ઉપર અને કપાળ ઉપર કરચોળી પડેલો એક માણસ દરવાજે ઉઘાડી અંદર આવ્યો. મીનીના બાપ એને તરત તો ન એળખી શક્યા. પણ જરા ધારીને જોતાં જણાયું કે, એ તો પેલો કાબુલી હતો. મીનીના બાપને થયું કે, આવે મંગળ દહાડે આ ખૂનીનું મોં ક્યાંથી જોયું ? પણ પેલાએ તો પૂછ્યું : ‘મીની ક્યાં છે ?’ મીનીના બાપે ઝટ જવાબ દીધો : ‘મીની અહીં નથી. તમે ખીજી કોઈ વાર આવજો.’ આ સાંભળી કાબુલીનું મોં પડી ગયું. ઉદાસ થઈને તે બહાર નીકળ્યો. મીનીના બાપને આગલા દિવસે યાદ આવ્યા. તેને કાબુલીને પાછો બોલાવવાનું મન થયું. ત્યાં તો કાબુલી જ પાછો આવ્યો. ખીસામાંથી એક પડીકું કાઢ્યું. બદામપિસ્તાં અને દ્રાક્ષ તે બિચારો કોઈ બીજા કાબુલી પાસેથી માગી લાવ્યો હતો. તેના મનમાં કે, મીની તો દસ વરસ ઉપર હતી એવડી જ હશે ! તેની આંખમાં પાણી આવ્યાં. તેણે કહ્યું, ‘વારુ, સાહેબ, મીની ન હોય તો મીનીને આટલાં બદામપિસ્તાં અને દ્રાક્ષ તો આપજો.’

મીનીના બાપને દયા આવી. કાબુલી જેલમાંથી છૂટીને આવ્યો છે, એને બિચારાને પૈસાની જરૂર હશે એમ માનીને, પેલું પડીકું લઈ

પૈસા આપવા કાઢ્યા. કાબુલીની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. ઘડીક પછી શાંત થઈ તેણે કહ્યું : ‘માફ કરો, સાહેબ. પૈસા માટે હું નથી આવ્યો. દેશમાં તમારી મીની જેવી જ મનેય દીકરી છે. તમારી દીકરીને જોઈને હું મારી દીકરીને જોઈ એમ હરખાઉં છું.’ એમ કહીને પોતાના ચોરખીસામાંથી એક કરચોલી પડેલો કાગળ કાઢ્યો ને જમીન ઉપર મૂકીને તેની ગડી ઉઠેલી મીનીના બાપ આગળ ધર્યો.

કાગળ ઉપર કાબુલીની દીકરીના કુમળી આંગળીઓવાળા હાથની શાહીએ રંગીને પાડેલી છાપ હતી. મીનીનો બાપ આ જોઈ સડક થઈ ગયો. પોતે મોટો પંડિત હતો તે ભૂલી ગયો, મોટો પૈસાદાર મહેલમાં રહેનાર હતો તે ભૂલી ગયો, અને તેના મનમાં થયું, ‘આથે મારા જેવો બાપ છે!’

તુરત મીનીને એના બાપે બોલાવી. પીડી ચોળેલી, ઘરેણું ઘાલેલી, મોટી ઊંચી થયેલી મીનીને કાબુલીની આગળ કેમ લવાય? ઘરમાંથી ઝેરાંઓએ ના પાડી. પણ એના બાપ એને ખેંચી લઈ આવ્યા અને તેણે કહ્યું, ‘મીની, ઓળખે છે, તને કિસમિસ બદામ ખવડાવનાર કાબુલીને? કાબુલીકાકાને પગે લાગ અને તેમના આશીર્વાદ મેળવ.’

કાબુલી તો આટલી મોટી મીનીને જોઈને આલો જ બની ગયો. હવે તેને એકાએક યાદ આવ્યું કે, પોતાની દીકરી પણ એટલી મોટી થઈ હશે. એના મનમાં અનેક લાગણી આવી અને ગઈ. જેમ તેમ શાંત થઈ બોલ્યો : ‘મીની, સાસરે જાય છે? બેટા, સુખી થને.’

મીની તો કશું બોલી જ શકી નહિ. દૂરથી પગે લાગી ગઈ. મીનીના બાપે કબાટમાંથી નોટો કાઢીને પેલા કાબુલીના ખીસામાં ઘાલીને કહ્યું, ‘ભાઈ, તું આવે ભલે આવ્યો. આ પૈસા લે અને તારા ઘર ભેગો થા. તારી મીનીયે તારી રાહ જોતી હશે. તેને મળીને આશીર્વાદ દેજે કે, મારી મીની સુખી થાય!’

સ્વાધ્યાય

૧. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની વાત ઉપરથી શ્રી. મહાદેવભાઈ દેસાઈએ કરેલા ભાવાનુવાદ પરથી આ પાઠ તૈયાર કર્યો છે. કવિવર ટાગોરની ખીજ દ્વંકી વાર્તાઓ ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે; તે મેળવીને વાંચવી.

૨. શ્રી. મહાદેવભાઈએ ખીજી કેટલીક બંગાળી વાર્તાઓના અનુવાદ કર્યા છે. તે પણ વાંચવાની મજા પડશે.

અશ્નો

૧. કાબુલી 'સાસરું' કેને કહે છે ?

૨. કાબુલીને મીની ઉપર આટલું વહાલ શાથી હતું ?

શિક્ષકોને

[૧. વ્યાકરણ]

¶ સમતીય અને વિભતીય સ્વરોની મુખ્ય સંધિ હવે પૂરી થાય છે. કમવાર એક એક સ્વર લઈ તેના પછી જુદા જુદા બધા સ્વર આવે તો શી સંધિ થાય, તેના કોઠા બતાવવા પ્રેરવાં. તથા જુદા જુદા દાખલાઓ આપીને એ સંધિઓ છૂટી પાડવાનો કે જોડવાનો પરિચય કરાવવો; જેમ કે,

¶ નીચેના શબ્દોની સંધિ કરો -

૧. રામ + અવતાર

૬. મહા + ઉત્સવ

૨. પતિત + ઉદ્ધાર

૭. ન્યાય + આસન

૩. મહા + ઇન્દ્ર

૮. ક્ષણ + આહાર

૪. શુભ + ઇચ્છા

૯. રામ + ઈશ્વર

૫. દેશ + ઉત્પત્તિ

૧૦. પુસ્તક + આલય

¶ નીચેના શબ્દોની સંધિ છૂટી પાડો -

૮. દેશાટન

૧. નળાખ્યાન

૫. યોગીન્દ્ર

૯. મહેચ્છા

૨. રમેશ

૬. વસન્તોત્સવ

૧૦. બ્રહ્મર્ષિ

૩. પ્રેમાનંદ

૭. પુણ્યાત્મા

૪. ચિંતાતુર

[૨. ઇતર]

૧. કાબુલી લોકો કયા દેશના ? અફઘાનિસ્તાન દેશ તથા તેની રાજધાની કાબુલ નકશામાં બતાવો. કાબુલ ઉપરથી કાબુલી.

૨. કાબુલી જેવો ભયંકર દેખાતો માણસ પણ છેવટે માણસ છે, અને પિતા તરીકે તેના હૃદયમાં કેવા પ્રેમાળ ભાવો છે, તે આ વાત પરથી સમજાય છે.

અધર શબ્દો

માંજરું વિં = ભૂરી કીકીવાળું

ચોરખીસું નં = ચોરને પણ ન ખબર

પરવાર પું; સ્ત્રીં = કુરસદ; નવરાશ

પડે તેવું છૂપું ખીસું

ચક્કી સ્ત્રીં = ધંટી

કિસમિસ સ્ત્રીં = નાના દાણાની એક

હાયકડી સ્ત્રીં = હાથે પહેરાવવાની બેટી

જાતની સૂકી દ્રાક્ષ

૧૭

ખિયાંની મુસાફરી

૧

માણસો એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જઈને વસે છે, તે આપણે બધા જાણીએ છીએ. જેમ કે, આર્ય લોકો મૂળ હિંદુસ્તાનના વતની નહોતા, એમ કેટલાક માને છે. ગુજરાતમાંયે આપણામાંથી ઘણાના પૂર્વજો પંજાબ, રજપૂતાના, સિંધ વગેરે પ્રાંતોમાંથી આવ્યા હોય, એવો સંભવ છે. આજે પણ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છના ઘણા લોકો ગુજરાત બહાર જઈને વસવાટ કરતા જેવામાં આવે છે. કેટલાક જણ તો છેક આફ્રિકા અને ઑઝીબાર પણ જઈને રહ્યા છે.

પશુ-પક્ષીઓ પણ એક દેશથી બીજે દેશ ભીડીને જાય છે. યુરોપના દેશોમાં શિયાળો બહુ સખત હોય છે. તેથી ઉત્તરના દેશોમાંથી પંખીઓનાં ટોળેટોળાં, શિયાળો ખેસતાં, દક્ષિણના ગરમ પ્રદેશો તરફ ભીડી જાય છે, અને વસંત ઋતુ શરૂ થાય ત્યારે પાછાં આવે છે. ઉંદરો અને ખિસકોલીઓની પણ એવી મુસાફરી ઇતિહાસમાં નોંધાયેલી જાણવા મળે છે.

વનસ્પતિને પણ પરદેશગમન કરવાની જરૂર પડે છે. એક છોડ કે ઝાડ જ્યાં ભીડે છે ત્યાં ને ત્યાં જ મરે છે. જો એનાં બધાં બી પણ ત્યાં ને ત્યાં જ પડી રહે, તો તે એની છાયામાં ભગી શકે નહિ અને તેનો વંશ વધે નહિ. આથી, પોતાનાં ખિયાં સ્થળાંતર કરી શકે એટલા માટે, વનસ્પતિને અનેક પ્રકારની આશ્ચર્યકારક શુક્તિઓ લાઘેલી છે.

પહેલાં તો દરેક વનસ્પતિ પોતાના એકેએક બીને જન્મથી જ તેની આબુખાબુ એક સખત કવચ પહેરાવી, ઉનાળા અને શિયાળા સામે ટકવાની તેને શક્તિ આપે છે. નારિયેળ જેવા મોટા ફળમાં

આ આપણે સહેલાઈથી જોઈ શકીએ છીએ. ટોપરાની આબુખાબુ કેવું સખત કાચલું હોય છે? એને ભાંગવા માટે નારિયેળને પથ્થર પર અક્ષણલું પડે છે. કેરીનો ગોટલો, બદામ વગેરે પણ સખત કવચમાં હોય છે. આમ ટાઢતડકામાં નાશ ન પામે એવું કવચ નાના મોટા દરેક બીને હોય છે. પાણીથી તો બીને બીવાનું હોય જ નહિ; એ તો એનું જીવન! તેથી, કવચ ગમે તેટલું સખત હોય, પણ પાણી સામે તે નરમ થઈ જાય છે.

કવચ તો લગાવ્યું. પણ મુસાફરી કરનારે થોડું ભાથું પણ સાથે રાખવું જોઈએ. બીને પાણી પીધા વિના ભૂખ લાગતી નથી. પાણી જીએ ત્યારે એને તરસ લાગે છે, અને પાણી પીવા માંડે ત્યારે એની ભૂખ ઊઘડે છે. કારણ કે, પાણી પીવા માંડે એટલે એ તરત જ ઊગવાની તૈયારી કરવા માંડે છે. દરેક કવચને એક બાબુએ મોઢા જેવું હોય છે. ત્યાંથી એ બીના અંદરના ભાગ સાથે જોડાયેલું હોય છે. ત્યાંથી જ એ પાણી પીએ છે. પાણી પીતાં જ એ ફૂટે છે અને અંદરથી એક ફણગો ફૂટે છે. ફણગાને એક ભાગ જમીનમાં જઈ મૂળ કરે છે, અને બીજે જમીન બહાર આવી ફેલાય છે. પણ એટલું થતાં એને થોડોક વખત જાય છે. કોઈને એક દિવસ જોઈએ, કોઈને બે ચાર જોઈએ. તે વખતે ખોરાક વિના એ શી રીતે વધે? તેથી કરીને દરેક બીમાં, તે જાતે જમીન અને હવામાંથી ખોરાક ખેંચવા શક્તિમાન થાય, ત્યાં સુધી ચાલે એટલો ખોરાક તેની સાથે જ ભરેલો હોય છે. એ ખોરાક મુખ્યત્વે મેંદાની જાતનો હોય છે. નવો અંકુર બીમાં રહેલું એ ભાતું ખાઈ નભે છે.

નારિયેળનું કોપરું કે બદામની મીજ આપણે ખાઈ જઈએ છીએ ખરા. પણ દરેક બીમાંનો ખાવા જેવો એ પદાર્થ વનસ્પતિએ આપણે માટે મૂકેલો હોતો નથી; તેણે તો તે પોતાના બીના અંકુર માટે મૂકેલો હોય છે. જો ટોપરું કે મીજ કોઈ કારણે અંદરથી નાશ પામી જાય, તો તે બી ઊગી શકે નહિ.

૨

આમ કવચ અને ભાતું તો આપ્યાં. હવે એ બીને પરદેશ મોકલવાં શી રીતે? એમાં દરેક વનસ્પતિ તરેહ તરેહની ચતુરાઈ દેખાડે છે. જેવા દહીંમાં, કે રોટીના ખમીરમાં, કે ક્ષયના દહીંના બળખામાં હોય છે, તેવા અનેક પ્રકારના સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ તેમ જ ઘાસ જેવી વનસ્પતિનાં બીજો તો ઘણુંખણું પવનની ગાડી કરીને જ જવાનું પસંદ કરે છે.

કેટલાંક બી એથી જરા ભારે હોય છે. તે એમ ને એમ ઊડે તો ખડું દૂર જઈ શકે નહિ. તેથી એમને બી સાથે ઝીણી ઝીણી પાંખો વળગેલી હોય છે. એ પાંખને લીધે એ હવામાં સહેલાઈથી ઊડીને મુસાફરી કરી શકે છે.

આકડો, કપાસ વગેરેનાં બીને માત્ર એકાદ પાંખ પૂરતી થાય નહિ. એ તો મજાની દાદી જ ઉગાડે છે. એ દાદી એને હવામાં ઊડવામાં પીછાંની ગરજ સારે છે. આપણે કપાસિયાની દાદી ઉતારીને કાંતી કાઢીએ છીએ, પછી બાપડા કપાસિયા મુસાફરી કરી શકતા નથી. ધબ લઈને તે જમીન પર પડી જાય છે. કપાસનો છોડ એનાં બીને દાદી આપે છે, તે આપણાં કપડાં કરવા આપતો નથી. પણ આપણને એની દાદી ઉપયોગી થાય છે, એટલે લાખો મણ કપાસિયાને આપણે ચરખાથી બોડી કાઢીએ છીએ.

વળી, કેટલાક છોડ તો પોતાનાં બીને બાણે હવા-ખંદૂકમાં મૂકીને ચારે બાજુ ઉડાડી દે છે. એ બી શીંગોમાં થાય છે. અને એ શીંગો સુકાય છે ત્યારે ફટાક દઈને ફાટે છે અને બીને ચારે બાજુ ઉડાડી મેલે છે. વટાણાની શીંગો એ જાતની કહી શકાય. તનમનિયાં નામનાં વિવિધરંગી ફૂલો થાય છે. તેની શીંગ એવી હોય છે કે, એને આંગળી અડાડતાં ખંદૂક ફાડી હોય તેમ તે ધડાકો કરે છે, એથી અંદરથી ઝીણાં ઝીણાં બી ચારે બાજુ ઊડે છે.

વળી કેટલાંક ઘાસનાં બી મુસાફરી કરવા માટે જનાર આવનારને વળગી પડે છે. તમે ખેતરમાં જાઓ અને ભૂલેચૂકે એની પાસે ગયા

હો, તો તે તમારા ધોતિયાને વળગી પડશે. પછી તમારી ગરજે તમે એમને ઉબેડીને કાઢશો. તમે એમને ગમે ત્યાં ફેંકશો તેની એમને ચિંતા નથી. પોતાના છોડથી થોડે દૂર ગયાં એટલે એમનું કામ સચું ! એવાં બીને આપણે ‘કૂતરાં’ કહીએ છીએ.

વળી, પેલાં વીંછી જેવાં બીજ હોય છે, તેમને તો એ આંકડા હોય છે. એવું બી તમારા કપડામાં આંકડા ભેરવીને વળગી જાય, પછી તમને ખબર પડે ત્યારે તમે ભલે એને ફેંકી દો. એને એ જ બેઠતું હતું !

કેટલીક બી વનસ્પતિનાં ફળ મૂઘરા જેવાં હોય છે. એમાં ઝીણાં ઝીણાં છિદ્રો હોય છે. પવનથી વાંકાંચૂકાં વળીને એ ઊછળે, ત્યારે એમનાં છિદ્રોમાંથી એમનાં બી બહાર નીકળે. અરીણના દોડામાંથી ખસખસ એ રીતે નીકળે છે.

કેટલાંક તો તરીને પણ મુસાફરી કરે છે. નાળિયેરને માણસો વહાણે ચડાવી પરદેશ મોકલતા થયા તે પહેલાં તે જલે જ ઘણી વાર પરદેશ જતાં, અને એકાદ કિનારાને લાગી ત્યાંની જમીનમાં ઊગતાં. હજીયે તમે એમને એમ કરવા દો, તો એમને તેનું દુઃખ નહિ લાગે !

કેટલાંક બી કાઢવમાં દટાઈ જાય. તેમાંથી કાઢવ ભેળાં એકાદ પક્ષીના નખ કે પંજાને વળગી પડે. પછી કાઢવ સુકાઈ જાય અને પક્ષી પગ ખંખેરે, તેટલી વારમાં તો તેમની કેટલાયે ગાઉની મુસાફરી થઈ જાય !

પણ ઘણાં બી ભાડું આપીને જ મુસાફરી કરે છે. એ પોતાની આબુઆબુ મીઠો રસ કે માવો કે મીઝ રાખે છે. પ્રાણીઓ તે રસ, માવો કે મીઝ ખાઈ જાય છે, અને બીજને ફેંકી દે છે. કોઈ વાર કેટલાંક બીને પક્ષી ગળી જાય છે. પછી તેમની ચરકમાં તે નીકળી આવે છે, અને તેથી ઊલટાં તે વધારે સારી રીતે ઊગે છે. આમ એ બી મક્ત મુસાફરી કરવાનું પસંદ નથી કરતાં. બધાંયે ફળોનાં બી એ જાતનાં હોય છે. ફળને લોભે પ્રાણીઓ તેમને મુસાફરી કરાવે છે.

પણ બદામ એ બાબતમાં જરા ભોળું બી છે, અને જરદાળુ તેથીયે ભોળું છે. માણસો અને પક્ષીઓ તેમનાં ફળ અને બી બંનેને ખાઈ જાય છે અને કશું રહેવા દેતાં નથી. પણ એમને ભોળાં શું કામ કહીએ? એ તો પોતાનું સર્વસ્વ બલિદાન કરીને બીજાની સેવા કરે છે, એમ કાં ન કહીએ? મનુષ્યોમાં સત્પુરુષો એમ જ કરે છે ને? અને વનસ્પતિમાં બદામ બહુ પૌષ્ટિક બી છે, એમ સૌ કોઈ જાણે છે.

દ્વાધ્યાય

૧. તમે ‘તરુવર’, ‘તાડ’ (ચોથી ચોપડી); ‘ઝાડ અને છોડવા’ (છઠ્ઠી ચોપડી) તથા અંતે આ પાઠ શીખ્યા. આગળ ‘આપાની પીપર’ એ પાઠ પણ આવશે. અધાતો ભેગો વિચાર આવ્યો? ન આવ્યો હોય તો હવે લાવો. એ દરેક પાઠમાં શું શું કહ્યું તેની નોંધ તૈયાર કરવાથી તેમાં મદદ થશે.

૨. આ પાઠમાં વળુંવેલી મુસાફરી કરનારાં બી અને તેમના છોડોનું તથા ઝાડોનું નિરીક્ષણ કરો.

અક્ષો

૧. વનસ્પતિને પરદેશગમન કરવાની શી જરૂર પડે?

૨. જુદાં જુદાં ગિયાં કેવી કેવી રીતે મુસાફરી કરે છે તે કહો.

વ્યાકરણ

¶ એ સ્વરોની સંધિ થાય, તેમ વ્યંજન અને સ્વર અથવા એ વ્યંજનોની પણ થાય. આને વ્યંજન-સંધિ કહે છે. તે સંધિ કેવી રીતે થાય છે, તે હવે આપણે જોઈએ.

¶ નીચેના શબ્દોની સંધિ કેમ થાય છે તે જુઓ —

(૧) સત્ + આચાર = સહ + આચાર = સહાચાર

(૨) જગત્ + ઈશ = જગહ + ઈશ = જગદીશ

(૩) સત્ + ગુણ = સહ + ગુણ = સહગુણ

(૪) સત્ + બુદ્ધિ = સહ + બુદ્ધિ = સહબુદ્ધિ

(૫) દ્વિઃ + અંબર = દ્વિઃ + અંબર = દ્વિગંબર

(૬) પટ્ + આનન = પડ્ + આનન = પડાનન

ઉપરના દાખલાઓ ઉપરથી સ્વર વ્યંજન કે વ્યંજન વ્યંજનની સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજશે :—

અનુનાસિક સિવાયના કોઈ વર્ગીય વ્યંજન પછી સ્વર કે ધ્રુવ વ્યંજન આવે, તો આગલા વ્યંજનની જગાએ તેના જ વર્ગનો ત્રીજો વ્યંજન થાય છે.

શિક્ષકોને

૧. વર્ણો સમન્વતી વખતે અમુક અમુક વર્ણોનાં જે જુદાં જુદાં નામો બતાવ્યાં હતાં (પાઠ ૪) તેમનો ઉપયોગ સંધિના નિયમો વખતે ખાસ પડશે, એમ તે વખતે જણાવ્યું હતું. વ્યંજનસંધિના નિયમોમાં એ બધાં નામોનો ઉપયોગ પડશે. માટે તે યાદ કરાવી જવાં.

૨. બિયાંના પરદેશગમન માટે જેમ વનસ્પતિએ યુક્તિઓ કરેલી છે, તેમ પરાગ અને સ્ત્રીકેસર ભેગાં થઈ બિયાં બને તે માટે વનસ્પતિએ રંગ, ગંધ, મધ વગેરેની કેવી યુક્તિ કરેલી છે, તે પણ અહીં કહેવી. જુઓ, 'ઝાડ અને છાડવા' એ પાઠ. (છઠ્ઠી ચોપડી)

અધરા શબ્દો

સ્થળાંતર નં = અન્ય સ્થળે જવું તે	બળખો પું = ગેળકો; ગળામાંથી જે
લાધવું સં કિં = પ્રાપ્ત થવું; મળવું	કદ્દ મોંમાં આવતાં ચૂંટીએ
કવચ નં [સં.] = બપતર	છીએ તે
મીજ સ્ત્રીં = બિયાનો ગર	દોડો પું = બિયાં ભરેલું જીંડવું
ખમીર નં [અ.] = આથો કે ખટાશ	ચરક સ્ત્રીં = પંખીની અધાર
ચડાવે એવો પદાર્થ	પૌષ્ટિક વિં [સં.] = પુષ્ટિકારક

૧૮

'શેષ'ના દુહા

૧

एकल खावुं, एकल जोवुं, एकल रमवुं ईश !
एकल वाटे विचरवुं, करम न कदी लखीश.

૨

एकल देता दान जे, एकल झूझता जंग,
एकल जगनिदा सहै, ए मरदोने रंग.

૩

मुख सम को मंगल नहि, मृत्यु समी नहि हाण;
जग सम को जंगल नहि, सत्य समी नहि वाण.

'શેષ'

સ્વાધ્યાય

૧. કવિ 'શેષ' તે સાક્ષર શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક. તેમના કાવ્ય-સંગ્રહ 'શેષનાં કાવ્યો'માંથી આ દુહા લીધા છે. એ લોકસાહિત્ય તો ન કહેવાય; છતાં લોકસાહિત્યના દુહા જોડે સરખાવો, તો તેમાં ખપી જાય એવી એમની છટા છે.

પ્રશ્નો

૧. એકલા ખાવાનું, જોવાનું, રમવાનું અને વાટે વિચરવાનું કવિ કેમ ધરછતા નથી?

૨. કઈ કઈ વસ્તુઓ એકલા કરવામાં આવે, તો કવિને મન પ્રશંસાપાત્ર છે?

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોની સંધિ કેવી રીતે થાય છે તે જુઓ :

(૧) દ્વિગ્ + કાલ = દ્વિઙ્ + કાલ = દ્વિઙ્કાલ

(૨) મૃદ્ + પિંડ = મૃત્ + પિંડ = મૃત્પિંડ

(૩) ઉદ્ + ક્રાંતિ = ઉત્ + ક્રાંતિ = ઉત્ક્રાંતિ

(૪) શરદ્ + કાલ = શરત્ + કાલ = શરત્કાલ

(૫) વિપદ્ + કાલ = વિપત્ + કાલ = વિપત્કાલ

ઉપરના દાખલાઓ ઉપરથી વ્યંજનોની સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજશે —

અનુનાસિક સિવાયના કોઈ વર્ગીય વ્યંજન પછી અઘોષ વ્યંજન આવે, તો આગલા વ્યંજનની જગાએ તેના જ વર્ગનો પહેલો અઘોષ વ્યંજન થાય છે.

શિક્ષકોને

૧. આગલા પાઠથી જાણટો નિયમ આ છે, તે તરફ ધ્યાન ખેંચવા દાખલા પૂછો.

૨. શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક કવિ ઉપરાંત સારા વિવેચક તથા વાર્તાકાર પણ છે. તેમની 'દ્વિરેકની વાતો'માંથી કેટલીક વાતો વાંચવા કહી શકાય.

૩. છઠ્ઠી ચોપડીમાં આવેલા લોકસાહિત્યના દુહા અહીં યાદ કરાવવા.

અધરા શબ્દો

રંગ અઠ = શાઆશ! ધન્ય હાણુ = હાનિ; નુકસાન

મંગલ વિઠ[સં.] = શુભ; કડ્યાણુકારી વાણુ = વાણી; વચન

૧૯

મુકુંદનું પ્રાયશ્ચિત્ત

૧

નાનાં છોકરાં અને વાંદરાં ભેગાં મળે, એટલે ધિંગામસ્તીને પાર ન રહે. વેલપટ્ટી ગામને પાદરે આમલીઓના ઝુંડમાં છોકરાંઓએ ભારે તોફાન માંડ્યું હતું. ત્યાં આગલી રાતે વાંદરાંનું એક ટોળું આવી ચડ્યું હતું. છોકરાંઓ વાંદરાંને સતાવતાં હતાં.

એવામાં અચાનક એક છોકરાએ ચીસ પાડી. બધાં છોકરાં તે તરફ દોડ્યાં. મુકુંદને એક વાંદરાએ પકડ્યો હતો અને તેને લવૂરા તથા બચકાં ભરવા માંડ્યાં હતાં. મુકુંદે વાંદરાના બચ્ચાને પકડ્યું હતું. તેથી તે બચ્ચાની માએ તેને લેવા મુકુંદને પકડ્યો હતો. છોકરાંઓએ ખૂમાખૂમ કરી મૂકી. પણ છંછેડાયેલા વાંદરાની પાસે જવાની હિંમત કોણ કરે?

મરી નામનો એક છોકરો દૂરથી આ બધું જોતો હતો. તે એકદમ દોડી આવ્યો અને સમયસૂચકતા વાપરી મુકુંદના હાથમાંથી બચ્ચું લઈને નાહો. બચ્ચાની મા મુકુંદને છોડી, મરીના ધાર્યા પ્રમાણે, તેની પાછળ દોડી. એટલે મરીએ તરત બચ્ચાને છોડી દીધું. બચ્ચું માને વળગી ગયું. વાંદરી તેને લઈને ઝાડ ઉપર ચડી ગઈ.

મુકુંદ લોહીલુહાણ થઈ ગયો હતો. તે જોભાન બની જમીન ઉપર પડી ગયો. તે જોઈ બધાં છોકરાં ગભરાઈને ગામ તરફ નાહાં. ફક્ત મરી અને તેનો નાનો ભાઈ ચિન્નો જ ઊભા રહ્યા.

મરીએ ચિન્ના પાસે પોતાને ઘેરથી પાણી મંગાવ્યું અને મુકુંદ પર છાંટ્યું. થોડી વારે મુકુંદ સહેજ ભાનમાં આવ્યો, એટલે બંને ભાઈઓ તેને ઉપાડીને તેને ઘેર લઈ ચાલ્યા.

મુકુંદની મા સીતમ્મા નાહીઘોઈ, દેવપૂજાથી પરવારીને રસોડામાં રાંધવા બેઠી હતી. મુકુંદને લોહીલુહાણ જોઈને તે ગભરાઈ ગઈ અને ચીસો પાડતી પૂછવા લાગી, “હરામખોરો, મારા મુકુંદને કોણે

માર્યો?" મરીએ બધી વાત કહી, એટલે તે શાંત પડી. તેણે ધીમેથી વહાલભર્યા અવાજે પૂછ્યું, "તમે કેના દીકરા છો, બેટા?"

મરીએ કહ્યું : "મા, અમે ભંગીના છોકરા છીએ."

આ સાંભળીને સીતમ્મા એકદમ તટ્ટકી ઊઠી : "મૂઆ, તમે ભંગી થઈને બ્રાહ્મણના ઘરમાં ઠેઠ રસોડા સુધી આવ્યા અને મારું ઘર અભડાવી માર્યું?" આટલું બોલીને મિજાજ ગુમાવી તેણે પાસે પડેલા લાકડાનો ફાયરો ચિન્નાને છૂટે માર્યો. મરી તરત વચ્ચે આવ્યો, એટલે તે ફાયરો મરીના પગમાં વાગ્યો અને તે જમીન ઉપર ગબડી પડ્યો. ચિન્નો ચીસો પાડતો ઘર બહાર નાઠો.

મરી બેઠો થઈ પગ દાબી રડતો રડતો બોલ્યો, "મા, હું અને મારો ભાઈ તો મુકુંદને મૂકવા અહીં આવ્યા હતા."

"અરે, મર તું અને તારો ભાઈ! મારું ઘર અભડાવી મૂક્યું; હવે હું શું કરીશ?" એમ બોલી ગુસ્સામાં આવી તેણે બીજો ફાયરો મરી તરફ ફેંક્યો. તે ફાયરો મરીને જોરથી વાગ્યો અને તે ખૂંસો પાડતો ત્યાંથી નાઠો.

૨

એક દિવસ કમલપુરની મોટી ઇસ્પિતાલમાં ચાર માણસો એક ખાટલો ઊંચકીને આવ્યા. પગથિયાં પાસે તે ખાટલો મૂકી તેઓ આજીજ કરતા બોલ્યા, "સાહેબ, માળાપ!"

એ સાંભળી દાકતરે પોતાના મદદનીશને બહાર જઈ તપાસ કરવા મોકલ્યો. તેણે આવીને દાકતરને કહ્યું, "એક હરિજન બાઈ છે; તેને ખૂંસ માર પડ્યો છે. તે હબ્બુ બેભાન છે. આપ કહો તો તેને અંદર લાવીએ."

દાકતરે તરત જ હા પાડી.

તે બાઈને ટેબલ ઉપર સુવાડી દાકતર તપાસવા લાગ્યો. પેલા ચાર જણમાં એક મરી હતો. તેણે હાથ નેડી દાકતરને પૂછ્યું, "સાહેબ, મારી વહુ જીવશે ખરી?"

દાકતર—તાડીબાડી પીને એને મારી છે કે શું ?

મરી—ના માળાપ, હું તાડી પીતો નથી. મારા બાપુ તાડી પીને મારી માને મારતા અને તેની પાસેથી પૈસા પડાવી લેતા. છેવટે ખૂબ દેવું થઈ જતાં તે ક્યાંક ચાલ્યા ગયા, તે પછી આવ્યા જ નહિ. એટલે હું તાડી પીતો જ નથી.

દાકતર—તો પછી આને આટલું બધું વાગ્યું શી રીતે ?

મરી—માળાપ, અમારા ગામમાં આ વરસે કૂવાતળાવમાં પાણી રહ્યું નથી. ખેતરોના કૂવામાં ક્યાંક પાણી છે. પણ અમને તેમાંથી કોણ ભરવા દે? એક ખેડૂત ભલો છે, તે પોતાના ખેતરને પાણી પાઈ રહ્યા પછી નીકમાં રહેલું પાણી અમારાં ઝૈરાંને ભરવા દે છે. પણ ગઈ કાલે તેના નાના છોકરાએ એ પાણી બંધ કર્યું. અમે બધાં પાણી વિના ટળવળવા લાગ્યાં. તે જોઈ મારી વહુ, અમને કહ્યા વિના, કૂવામાંથી પાણી ભરવા મધરાતે તેના ખેતરમાં ગઈ. પણ ખેડૂતો જાગી ગયા અને ‘કૂવો અભડાવ્યો’ એમ કહી તેઓએ તેને આટલો માર માર્યો! સાહેબ, એ જીવશે ખરી?

દાકતર—જરૂર જીવશે. ફિકર કરવાની જરૂર નથી. પણ તેને સાજી થતાં મહિનો લાગશે. ત્યાં સુધી તેને અહીં દવાખાનામાં રહેવું પડશે.

દાકતરે મરીની વહુ પૂવઈની ખૂબ કાળજીથી સારવાર કરી. બધા ઘા રુઝાતાં એક મહિનાથી વધુ વખત વીતી ગયો.

એક દિવસ દાકતરે મરીને કહ્યું, “મરી, મારું એક કામ કરીશ?”

મરી બોલ્યો, “કહો માળાપ, તમે તો મારી વહુને જીવતદાન આપ્યું છે. મારો જીવ માગો તોપણ હું આપી દેવા તૈયાર છું.”

દાકતરે કહ્યું, “તું નાનો હતો ત્યારે તેં એક બ્રાહ્મણના છોકરાને વાંદરાના હાથમાંથી બચાવ્યો હતો, એ તને યાદ છે? તું જો ન હોત તો એ વાંદરું તેને ફાડી જ ખાત. પણ તેના બદલામાં તે છોકરાની માએ તને મારીને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો, ખરુંને?”

મરી—માળાપ, એ તો બહુ દહાડાની વાત છે. પણ તમને એ ક્યાંથી ખબર? અરે, તમે જ તો મુકુંદભાઈ નથી ને?

દાકતરે હસીને કહ્યું, “વાહ, તેં મને ઓળખ્યો ખરો. પણ હવે મારી વાત સાંભળ. મારી બાએ તને લાકડાનો ફાયરો મારીને કાઢી મૂક્યો હતો, તે વાત મારાથી ભૂલી શકાતી નથી. તું અને તારી વહુ હવે મારા ઘરમાં જ રહો. મારા ઘરમાં ખીબું કોઈ નથી. તમે મારા ઘરમાં રહેશો તો જ મારી બાનો દોષ ધોવાશે અને મને શાંતિ થશે.”

રવાધ્યાય

૧. આ વાર્તા શ્રી. રામગોપાલાચાર્ય (રામજી)ના વાર્તાસંગ્રહમાંથી ટૂંકાવીને લીધી છે. રામજીની ટૂંકી વાર્તાઓ જાણીતી છે. ખાસ કરીને તેમણે દાસ્તાડી, અને હરિજન પ્રશ્નો અંગે વાતો લખી છે. તેમની વાર્તાઓનાં પાત્રો અને સ્થળોનાં નામ મદ્રાસ તરફનાં છે.

૨. મૂળ વાર્તામાં મરીનો આપ દાસ્તાડીના વ્યસનમાં ચડીને કેવી રીતે પાયમાલ થઈ ગય છે અને છેવટે ક્યાંક ચાલ્યો ગય છે, તેનું કડુણ વર્ણન છે. એ વ્યસન કેટલાંય કુટુંબોની સુખશાંતિનો નાશ કરે છે. કોઈ પણ પ્રગ્રહિતૈષી સરકાર દાસ્તાડી કરીને એ વ્યસનથી થતી પાયમાલીને રોકવા માગે જ.

પ્રશ્નો

૧. મુકુંદની માએ મરી અને તેના ભાઈને શા માટે મારી કાઢ્યા ?
૨. મુકુંદે મરી અને તેની વહુને શાથી પોતાને ઘેર રાખવા કહ્યું ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોની સંધિ કેવી રીતે થાય છે તે જુઓ —

(૧) સત્ + ચરિત્ર = સચ્ + ચરિત્ર = સચ્ચરિત્ર

(૨) નિસ્ + ચિંત = નિશ્ + ચિંત = નિશ્ચિંત

(૩) ઉત્ + ચાર = ઉચ્ + ચાર = ઉચ્ચાર

(૪) ઉત્ + ચાલન = ઉચ્ + ચાલન = ઉચ્ચાલન

(૫) સદ્ + જન = સજ્ + જન = સજ્જન

ઉપરના દાખલાઓ ઉપરથી વ્યંજનોની સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજશે —

ત વર્ગના કોઈ પણ વ્યંજન કે સ્ પછી ચ વર્ગનો વ્યંજન કે શ આવે, તો સ્ નો શ્ થાય છે, અને ત વર્ગના વ્યંજનને અદલે ચ વર્ગનો તે જ ક્રમનો વ્યંજન (પહેલાને અદલે પહેલો, બીજાને અદલે બીજો છં) થાય છે.

શિક્ષકોને

૧. આમડછેટના ખોટા ખ્યાલોથી માણસ પોતાની માણસાઈ પણ કેવી શુભાવી બેસે છે, તેનાં બે ઉદાહરણ આ વાર્તામાં છે. આ વસ્તુ વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાન ઉપર લાવો. ગાંધીજી તેથી જ અસ્પૃશ્યતાને પાપ અને હિંદુધર્મનું કલંક કહેતા.

૨. મુકુંદની માએ જે અન્યાય કર્યો હતો, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત મુકુંદે શી રીતે કર્યું કહેવાય, તે વસ્તુ વિદ્યાર્થીઓને ઠસાવવી.

અધરા શબ્દો

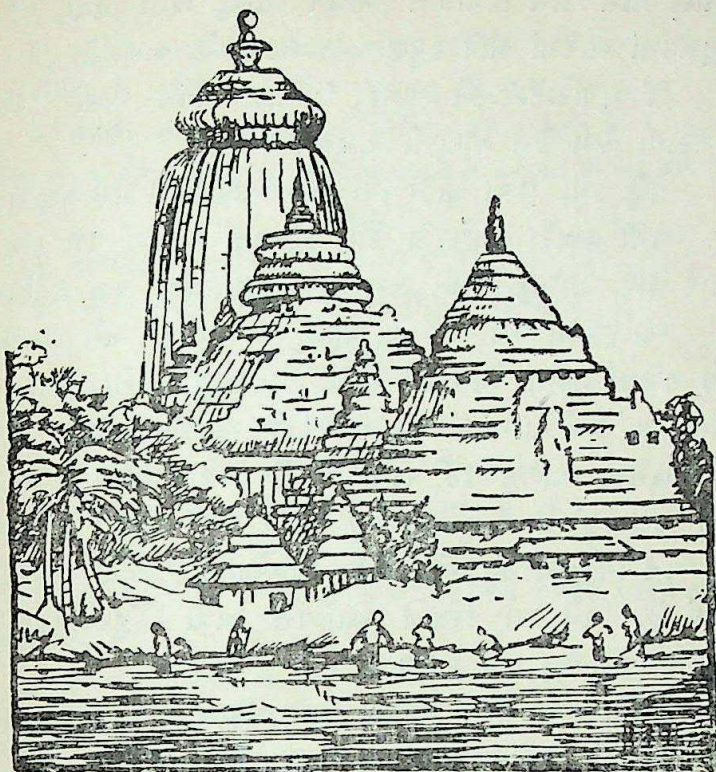
પ્રાયશ્ચિત્ત નં [સં.] = પાપના નિવારણ જીવતદાન આપવું = જીવ ઉગારવો;
માટેનું તપ મરતું બચાવવું

એક કરુણાજનક દશ્ય

[ગાંધીજીના ‘ધર્મમંથન’ નામના લેખસંગ્રહમાંથી આ પાઠ લીધો છે.]
દુનિયામાં હિંદુસ્તાન જેવો બીજો કોઈ પણ દેશ એવો નહિ હોય કે જ્યાં હિંમેશનો ભૂખમરો અને પરિણામે અસંખ્ય લોકોનું હાળવે હાળવે મોતને આધીન થવું, એ એક સદાનો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હોય. આ વસ્તુઓ હિંદુસ્તાનના મનુષ્યત્વને હણી રહી છે. આનો ફરો પણ નવીન જ હોવો જોઈએ.

૧૯૨૧ની સાલમાં હું જગન્નાથપુરી ગયો હતો. તે દિવસોમાં ત્યાં એક બહુ જ સારો અને પરગજુ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતો. તેના આશરો હેઠળ એક અનાથાલય ચાલતું, તે જોવા એ મને લઈ ગયો. ત્યાં અનેક હુટપુટ ને પ્રકુલ્લ બાળકો સાદડી ગૂંથવાનો, ટોપલી અનાવવાનો, કાંતવા વણવાનો, અને એવા બીજા ઉદ્યોગો કરી સુખી જીવન ગાળતાં હતાં. પેલા પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે મને કહ્યું કે, આ બધાં બાળકો દુષ્કાળ-પીડિત માળાપોનાં હતાં અને કેટલાંકને તો હાડપિંજરની દશામાં જ અનાથાલયમાં દાખલ કરેલાં.

આ આશ્રમ દેખાડ્યા પછી એ સારો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મને એક ખુલ્લી જગામાં લઈ ગયો. તે સ્થાન જગન્નાથજીના મંદિરની જ

દીવાલોની છાયામાં હતું. ત્યાં નગરની આસપાસ બાર માઈલની અંદર રહેનારા દુષ્કાળપીડિત લોકોને હારબંધ બેસાડવામાં આવ્યા હતા. આ લોકોમાં પ્રાણની જ્યોતિ ધીમે ધીમે ઝાંખી પડતી જતી હતી. તેઓ નિરાશાની જીવંત મૂર્તિ સમાન હતા. તેમની પાંસળીઓ એક એક કરીને ગણી શકાય એવી હતી. એક એક નસ ઊપસીને બહાર આવી પડી હતી. કોઈના શરીર પર માંસનું કે રનાયુનું નામ નહોતું. તતડી ગયેલી કરચલીવાળી ચામડી અને હાડકાં એટલું જ નજરે પડતું હતું. આંખોનું નૂર ઊડી ગયેલું હતું. જે મૂઠીભર ચોખા તેમને મળતા, તે ઉપરાંત આ જગતમાં બીજી કશી વસ્તુમાં તેમને કશો રસ ન રહ્યો હોય, એમ જણાતું હતું. આવી સ્થિતિમાં આવી પડેલાં સ્ત્રી-પુરુષો — આપણી જ બહેનો અને આપણા જ ભાઈઓ — આ

પ્રમાણે ધીમે ધીમે રિખાઈને મોતને શરણે જતાં હતાં, એ મારા અનુભવમાં ભારેમાં ભારે કરુણાજનક ઘટના મેં જાણી છે.

મેં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પૂછ્યું, “આ લોકોને પેલાં ‘અનાથ’ બાળકોની જેમ કેમ ન રાખી શકાય?”

તેણે કહ્યું, “એ લોકો ત્યાં રહે જ નહિ, અને કામ પણ ન કરે.”

વળી હજારો સ્ત્રીપુરુષો કોઈ સંસ્થાના આશ્રય તળે કામ કરવા તૈયાર હોય, તોપણ તેમને સમાવવા જેટલી જગા પણ ન હોય.

ઓરિસામાં આ લોકોને બારણે જળપ્રલય અને અનાવૃષ્ટિને લીધે હમેશાં દુકાળ હોય છે. તેઓ કોઈ પણ જાતનો એવો ધંધો નથી કરતા, કે જેનો આવા પ્રસંગોએ તેઓ આશરો લઈ શકે. પરિણામે તેઓ હમેશાં આળસુ થઈ પડ્યા રહે છે. આ જાતનું આળસ એટલું લાંબું ટકી રહ્યું છે કે, હવે તે એક આદત થઈ પડી છે! આમ ભૂખ્યાં પેટ અને નિરુદ્ધમીપણું એ હજારો માણસોના જીવનનાં સાથી થઈ પડ્યાં છે. અને આ સ્થિતિ ઓછેવત્તે અંશે હિંદુસ્તાનના ખીબા ભાગોને વિષે પણ કહી શકાય.

આનો ફર્યો શો? આપણે રેલનો ઇલાજ વખતે શોધી કાઢીએ. વખતે લોકોને ખેતીના વધારે સુગમ ઉપાયો શીખવીએ. અને ત્યારે પણ ખેડૂતો, ઇચ્છે તો, કામ કરવા માટે નવરા તો રહેવાના જ. પણ આ સુધારા માટે યુગો જોઈએ. તે દરમિયાન લાખો ભૂખ્યાં ભૂખમાંથી કેમ બચી જાય? જવાબ બોળતાં રેંટિયો (અને તેના જેવા ગ્રામ-ઉદ્યોગો) મળે છે. પણ જે લોકો મુદ્દલ કામ કરવાની જ ના કહે છે, તે કાંતશે ખરા? હા. જો આપણે લણેલાગણેલા, પૈસેટકે સુખી ગણાતા લોકો રેંટિયો ઉપાડી લઈએ તો. પોતાનાં વસ્ત્ર માટે જેઓને કાંતવાની કશી જરૂર ન હોય, તેવાં હજારો લાઈબહેનો દિલથી આ પીડિત લોકોની નજરોનજર કાંતે, તો તેની અસર થયા વિના રહે જ નહિ. માટે જો આપણે આપણાં ભૂખે મરતાં લાંડુઓને અપનાવીશું, તો આપણે કાંતવાની શરતની નિંદા કરતા અટકીશું એટલું જ નહિ, પણ આમર્ત્યની દિવસે દિવસે વધતી જતી ગરીબીની પીડાના અમોઘ ઔષધ તરીકે તેને વધાવી લઈશું.

સ્વાધ્યાય

૧. આગળ દાદાભાઈના પાઠમાં હિંદની ગરીબાઈની વાત આવે છે, તે અહીં વાંચવી. તે વિષેનું તેમનું પુસ્તક વાંચવાનું ત્યાં સૂચવ્યું જ છે.

૨. તમારી આસપાસના પ્રદેશની ગરીબાઈ કેવી ને કેટલી છે તે તપાસો. ગાંધીજી ઉપાય સૂચવે છે તે ત્યાં ચાલે એમ લાગે છે? તમને એ કેવો ગમે છે?

અશ્વો

૧. ગાંધીજીને જગન્નાથપુરીમાં શાં દર્શન થયાં?

૨. હિંદની ગરીબાઈનો શો ઉપાય તેમણે વિચાર્યો?

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોની સંધિ કેવી રીતે થાય છે તે જુઓ :-

(૧) અદ્ + શેર = અદ્ + શેર = અદ્શેર

(૨) ઉત્ + શૃંખલ = ઉત્ + શૃંખલ = ઉત્શૃંખલ

(૩) ઉદ્ + શ્વાસ = ઉદ્ + શ્વાસ = ઉદ્શ્વાસ

(૪) ઉદ્ + શિષ્ટ = ઉદ્ + શિષ્ટ = ઉદ્શિષ્ટ

ઉપરના દાખલાઓ ઉપરથી વ્યંજનોની સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને

સમજશે:—

અનુનાસિક સિવાયના ત વર્ગના વ્યંજન પછી જો શ્ આવે, તો પહેલા વ્યંજનનો ચ્ થાય છે, અને શ્ નો છ્ થાય છે.

શિક્ષકોને

૧. જગન્નાથપુરી ક્યાં આવ્યું તે નક્કામાં ખતાવવું. જગન્નાથના મંદિરનો રથ, તથા ત્યાં છતાજ્જતના ભેદ વિના લેવાતો પ્રસાદ વગેરેની વાત કરવી.

૨. ગાંધીજી ઓરિસામાં કરતૂરળા સાથે ગયેલા ત્યારે પણ ત્યાંની ગરીબાઈનું ખીજું એક કઠુણજનક દૃશ્ય તેમને જોવા મળેલું. તેનો ઉલ્લેખ તેમણે 'આત્મકથા' (ભા. ૫, પ્ર૦ ૧૮) માં કરેલો છે, તે પણ વાંચી સંભળાવવો.

૩. હિંદની તીવ્ર ગરીબાઈના નિવારણમાં રૅટિયાનું સ્થાન બાપુજીએ સૂચવ્યું છે, તે વિષે વધુ વાત કરવી.

અધરા શબ્દો

ન્યોતિ સ્ત્રી૦ [સં.] = જોત; તેજ

સુગમ વિ૦ [સં.] = સહેલું; સરળ

જળપ્રલય પું૦ = રેલથી થતું ભારે

ગ્રામઉદ્યોગ પું૦ [સં.] = ગામડામાં ને

તુકસાન

તેની અર્થનીતિની દૃષ્ટિએ કરીને

અનાવૃષ્ટિ સ્ત્રી૦ [સં.] = વરસાદ ન

ખીલવી શકાય તેવો ઉદ્યોગ-ધંધો

થવો તે; દુકાળ

અમોઘ વિ૦ [સં.] = અચૂક; ન ફરે

ફડ્યો પું૦ = નિકાલ; તોડ

કે રોકાય તેવું; રામબાણુ

એક જ દે ચિનગારી

[ભૈરવી]

એક જ દે ચિનગારી,

મહાનલ, એક જ દે ચિનગારી.

ધ્રુવ

ચકમક લોઢું ઘસતાં ઘસતાં खरची જિંદગી સારી;
જામગરીમાં તળખો ન પડ્યો, ન ફઢી મહેનત મારી;

મહાનલ, એક જ દે ચિનગારી.

૧

ચાંદો સઢગ્યો, સૂરજ સઢગ્યો, સઢગી આભ અટારી;
ના સઢગી એક સગડી મારી — વાત વિપતતી મારી;

મહાનલ, એક જ દે ચિનગારી.

૨

ઠંડીમાં મુજ કાયા થથરે, ખૂટી ધીરજ મારી;
વિશ્વાનલ, હું અધિક ન માગું, માગું એક ચિનગારી;

મહાનલ, એક જ દે ચિનગારી.

૩

હરિહરભાઈ ભટ્ટ

સ્વાધ્યાય

૧. કવિ શાની ચિનગારી માગે છે? શું કામ માગે છે?
૨. મહાનલ કોણ?
૩. સગડી શું કામ સળગાવતી છે? તે માટે શા પ્રયત્ન કર્યા?

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોની સંધિ કેવી રીતે થાય છે, તે જુઓ :—

- (૧) ઉદ્ + નતિ = ઉન્ + નતિ = ઉન્નતિ
- (૨) ઉદ્ + મત્ત = ઉન્ + મત્ત = ઉન્મત્ત
- (૩) દિદ્ + મૂઢ = દિદ્ + મૂઢ = દિદ્મૂઢ
- (૪) જગત્ + નાથ = જગન્ + નાથ = જગન્નાથ
- (૫) તદ્ + મય = તન્ + મય = તન્મય

ઉપરના દાખલાઓ ઉપરથી વ્યંજનોની સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજશે :—

કોઈ પણ વર્ગના અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજન પછી અનુનાસિક આવે, તો પહેલા વ્યંજનને સ્થાને તેના જ વર્ગનો અનુનાસિક થાય છે.

શિક્ષકોને

આ કવિતાની સાથે નરસિંહરાવભાઈની 'પ્રેમજાળ્યોતિ તારો દાખવી' એ કવિતા યાદ કરાવવી. બંને કવિઓ પ્રભુ પાસે શું માગે છે તે સરખાવી જોવા કહેલું.

અધરા શબ્દો

ચિનગારી સ્ત્રી૦ = તણખો

પલીતો (ચક્રમકમાંથી તણખો

મહાનલ પું૦ [સં.] = મોટો અનલ

ઝીલવા નીચે રખાતું ૩ વગેરે)

-અગ્નિ (પરમાત્મા)

વિશ્વાનલ પું. [સં.] = મહાનલ

જામગરી સ્ત્રી૦ = દારૂ સળગાવવાનો

(પરમાત્મા)

૨૨

હિંદના દાદા મહર્ષિ દાદાભાઈ

૧

હિંદી જનતાએ જેમને 'હિંદના દાદા'નું વહાલસોયું નામ આપ્યું છે, એ મહર્ષિ દાદાભાઈ નવરોજીનો જન્મ સને ૧૮૨૫ના સપ્ટેમ્બરની ૪થી તારીખે મુંબઈ મુકામે થયો હતો. તેમના પિતા નવરોજી છ સૈકાંથી પોતાના કુટુંબમાં પેઢીધર ચાલતો આવેલો પારસી

ધર્મગુરુ કે મોઝેદનો ધંધો કરતા હતા; માતા માણેકબાઈ કરકસર-વાળાં અને મહેનતુ હોઈ ઘર સરસ રીતે ચલાવી જાણતાં હતાં. દાદાભાઈ ચાર વર્ષના થયા ત્યારે પિતા ગુજરી ગયા. એટલે તેમને મોટા કરવાનો બધો ભાર એકલાં માણેકબાઈ ઉપર આવી પડ્યો. આ ફરજ અદા કરવામાં માણેકબાઈ પૂરતાં કાબેલ નીવડ્યાં. તે વખતના રિવાજ મુજબ, માણેકબાઈએ દાદાભાઈને પાંચમે વર્ષે ગુલબાઈ નામની એક કન્યા સાથે પરણાવ્યા પણ હતા.

‘સોટી વાગે ચમચમ અને વિદ્યા આવે ઘમઘમ’, એ સિદ્ધાંત ઉપર ચાલતી જૂની ધૂડી નિશાળનો એ જમાનો હતો. દાદાભાઈએ એવી શાળામાં ભણવાનું શરૂ કર્યું. તે પૂરું કરી તે અંગ્રેજીમાં બેઠા. ત્યારે અંગ્રેજી શાળામાં ફી લેવામાં આવતી નહિ. દાદાભાઈ તેથી જ તેમાં ભણી શક્યા.

શાળાનું ભણતર પૂરું કરી તે મુંબઈની આજની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ, કે જે ત્યારે એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ નામથી ઓળખાતી, તેમાં દાખલ થયા. ત્યારે મુંબઈ યુનિવર્સિટી તો સ્થપાઈ પણ નહોતી. ૧૮૪૫માં ઇન્સ્ટિટ્યૂટનો અભ્યાસ પૂરો કરીને તે કામઘંઘા તરફ વળ્યા. કામ અંગે અનેક વિચારો બાદ તે એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં જ ગણિતના અધ્યાપક તરીકે દાખલ થયા. તે કામ તેમણે ઈ. સ. ૧૮૫૬ સુધી કર્યું. આ વર્ષો દરમિયાન એમની સેવાભાવના તો બંધત જ હતી. ઈ. સ. ૧૮૫૧માં તેમણે ‘રાસ્ત ગોક્તાર’ નામનું ગુજરાતી સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું. તેમાં તે સમાજસુધારાની હિમાયત કરતા. પણ જે કામથી તે આજ મશહૂર છે, તે તો તે હવે પછી શરૂ કરે છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૬માં તે એક હિંદી વેપારી પેઢીની લાંડનની શાળાના વ્યવસ્થાપક તરીકે વિદાયત ગયા. અને ત્યારથી એમની આખા રાષ્ટ્રની સેવાની પ્રવૃત્તિઓની શરૂઆત થાય છે. આને તો આપણને સ્વરાજ મળી ગયું છે. તે વખતે તો અંગ્રેજી રાજ્ય તાબું સ્થપાયું હતું. એટલે અનેક બાબતો, જે આજે ઘણી સુધરી ગઈ છે, તેમાં તે વખતે લોકોને ઘણી ફરિયાદો કરવાનું રહેતું હતું. વિદાયતમાં

જઈને તેમણે જોયું કે, હિંદ પર રાજ્ય કરતી અંગ્રેજ પ્રજા હિંદની ખરી હાલત વિષે જ કશું બાજુતી નથી ! તેથી તેમણે ‘ઈસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિયેશન’ નામની સંસ્થા સ્થાપી. તે સંસ્થામાં વિલાયતમાં વસતા હિંદીઓ અને હિંદના ભલામાં રસ લેતા નિવૃત્ત અમલદારો તથા ગવર્નરો ભાગ લેતા. ઉપરાંત, દાદાભાઈએ વિલાયતમાં ફરીને, બ્યાબ્યાને દ્વારા પણ લોકોને હિંદની ખરી સ્થિતિ વિષે પરિચિત કરવા માંડ્યા.

હિંદની સ્થિતિ વિષે એમને ખાસ શું કહેવાનું હતું, એમ તમને કદાચ મનમાં થશે. દાદાભાઈએ કરેલી આપણા દેશની મોટામાં મોટી સેવા એ જ છે. અત્યાર સુધી લોકો એમ માનતા કે, હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ થવાથી લોકો પૈસેટકે આળાદ થાય છે. દાદાભાઈએ સરકારી જમાખર્ચના હિસાબો તથા આખી રાજનીતિનું ખારીક અધ્યયન કર્યું, અને તે પરથી તેમણે શોધી કાઢ્યું કે, દુનિયામાં આપણો દેશ તો અતિ ગરીબ છે; આપણી માથા દીઠ સરાસરી વાર્ષિક આવક* માત્ર વીસ રૂપિયા જ છે ! ઉપરથી રૂડારૂપાળા લાગતા આ રાજ્યમાં આપણો દેશ ધોવાતો બય છે; અને એમ જો ચાલ્યા કરશે, તો થોડાંક વર્ષોમાં આપણે ધોળા પૂણી જેવા થઈ જઈશું.

આ એક ભારે શોધ હતી. એ વાત આજે સૌ સ્વીકારે છે. પરંતુ જ્યારે દાદાભાઈએ ઈ. સ. ૧૮૭૬માં અંગ્રેજીમાં એક નિબંધ લખીને એ વાત પહેલવહેલી જગત આગળ રજૂ કરી, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે સરકારને તે ખૂંચી અને તેણે એનો વિરોધ કર્યો. દાદાભાઈએ એની સત્યતા ખૂબ ધીરજથી સિદ્ધ કરી બતાવી. તેમને અંગ્રેજ પ્રજાનાં ન્યાયબુદ્ધિ અને સત્યપ્રેમ પર શ્રદ્ધા હતી. તે માનતા કે, અંગ્રેજોને જો દલીલો દ્વારા વસ્તુસ્થિતિ સમજાવીએ, તો તેઓ સમજે અને સુધારવા મથે એવા છે. આ શ્રદ્ધાથી કામ કરતાં તેઓ, હિંદ દેશ ગરીબ થતો બય છે, એ વસ્તુ બરોબર બતાવી શક્યા. તે પછી, એને દૂર કરવા શું કરવું ઘટે ? — એ પ્રશ્નનો જવાબ શોધવા કે આપવા તરફ

* આ આંકડામાં હવે વધારો થયો છે; પરંતુ આજ પણ આપણો દેશ ખીન મોટા દેશોની સરખામણીમાં ગરીબ જ છે.

તે વળ્યા. અને એ એમની મહાન સેવાનો ખીજો અને મુખ્ય ભાગ છે. હવે આપણે તેનું સ્વરૂપ સમજવા તરફ વળીએ.

૨

ઈ. સ. ૧૮૮૫માં મુંબઈમાં હિંદની રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના થઈ. દાદાભાઈ તેના એક અગ્રણ્ય કાર્યકર્તા હતા, અને આ સંસ્થા દ્વારા જ તેમણે આખી જિંદગી પોતાનું કામ કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૮૬માં મહાસભાની ખીજો બેઠક કલકત્તામાં મળી; દાદાભાઈને તેના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા. હિંદી મહાસભાનું પ્રમુખપદ એ દેશની પ્રજા તરફથી તેના સેવકને મળતું મોટામાં મોટું માન ગણાય. ઈ. સ. ૧૯૦૭માં દાદાભાઈ જાહેર કામકાજમાંથી નિવૃત્ત થઈ મુંબઈ પાસે વરસોવામાં રહેવા લાગ્યા, ત્યાં સુધીમાં તેઓ ત્રણ વાર મહાસભાના પ્રમુખ થયા હતા.

છેલ્લું પ્રમુખપદ તેમને ઈ. સ. ૧૯૦૬માં કલકત્તામાં મળ્યું હતું. હિંદના પ્રજાકીય ઇતિહાસમાં આ વરસ બંગલગંને કારણે અમર થયું છે. લોર્ડ કર્ઝનના આ કામથી લોકોમાં ભારે બળભળાટ મચ્યો હતો. મહાસભામાં મતભેદથી ભંગાણ પડે એવી પરિસ્થિતિ હતી. બંગલગં નાબૂદ કરવા શું કરવું, એ વિચાર પર કેટલાક નરમાશથી કામ લેવા ઇચ્છનારા અને કેટલાક ગરમીથી ઝપાટો મારવા ઇચ્છનારા હતા. આમ નરમ પક્ષ અને ગરમ પક્ષ વચ્ચે બે ઝઘડો પડે, તો દેશની મહાન સંસ્થા તૂટી જાય; તેમાંથી તેને કોઈ પણ રીતે બચાવવી જોઈ એ. આ અઘરું અને અગત્યનું કામ દાદાભાઈ ઉપર નાખવામાં આવ્યું : તેમને તે વર્ષની મહાસભાના પ્રમુખ ચૂંટવામાં આવ્યા. દેશના સૌ લોકોએ આ વરણીને હર્ષથી વધાવી લીધી, કેમ કે સૌને દાદાભાઈમાં પૂરી શ્રદ્ધા હતી.

દાદાભાઈએ લોકોની પસંદગીને સાચી ઠેરવી બતાવી. આ મહાસભાના મંત્ર પરથી જ પહેલવહેલો ‘સ્વરાજ’ શબ્દ એ મહર્ષિને મોઢેથી નીકળ્યો. અને એ જાદુઈ શબ્દે આજ સુધી આપણને મંત્રમુગ્ધ રાખ્યા છે. પ્રમુખ તરીકેનું તેમનું વ્યાખ્યાન જીવનભરના પોતાના

અનુભવોના નિચોડ સમાન, અથવા તો એમણે નિવૃત્ત થતા પહેલાં દેશને માટે મૂકેલા આખરી વસિયતનામા સમાન ગણાય. તે ઐતિહાસિક ભાષણના અંતમાં તેઓશ્રીએ કહેલા શબ્દો આજ પણ આપણને પ્રેરણા આપી શકે એવા ભાવભર્યા અને દેશભક્તિથી ધબકતા છે. તેમણે કહ્યું, “હવે મારા આયુષ્યનાં જે થોડાં વર્ષો બાકી રહ્યાં છે, તેમાં હું કઈ કઈ શુભ વાતો જોવા પામવાનો છું, એ તો હું કાંઈ જાણતો નથી. પણ મારી માતૃભૂમિ અને મારા દેશબંધુઓ પ્રત્યે સ્નેહ અને ભક્તિના જે ખેલ હું મૂકી જઈ શકું એમ હોય, તો કહું કે, એકતા સાધો, મંડ્યા રહો અને સ્વરાજ મેળવો, કે જેથી આજે જે લાખો માણસો દારિદ્ર્યથી, ભૂખમરાથી અને મહામારીથી મરણ પામે છે, અને જે કરોડો માણસો અન્નને અભાવે ભૂખમરો વેઠે છે, તેઓ બચવા પામે, અને હિંદ ફરી એક વાર જગતની સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃત પ્રજાઓમાં પોતાનું પુરાણ કાળનું ગૌરવવંતું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે.”

મહાસભાની આ બેઠક પછી એમનું શરીર લથડતું ચાલ્યું. દાકતરોએ સલાહ આપી કે, હવે આરામ લેવો જોઈએ. એટલે હિંદની સેવામાં ધરડા થયેલા આ મહાપુરુષે પોતાની ૮૨ વર્ષની ઉંમર બાદ, સાચી મહેનત કરીને કમાયેલા આરામ લેવો શરૂ કર્યો. ખરેખર, એક કુટુંબના દાદાને શોભે એ રીતે હવે તેવરસોવામાં નિવૃત્તિપરાયણ જીવન ગાળવા લાગ્યા. અને ૯૨ વર્ષની વયે, ઈ. સ. ૧૯૧૭ના જૂનની ૩૦મી તારીખે આ દુનિયા છોડીને ગયા. મુંબઈની મલબાર ટેકરી પર આવેલા દબમા સુધી તેમને વળાવવા આખા મુંબઈના સૌ અગ્રગણ્ય લોકો આવ્યા હતા. હજારો લોકોનો એ શાંત સમૂહ દાદાભાઈ પ્રયેનાં પ્રેમ અને કૃતજ્ઞતાનો મૂંગો એકરાર હતો. દાદા જ્યંતીને એક પ્રસંગે એમને વિષે લખતાં ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે,

“એ પવિત્ર પુરુષના જીવનમાંથી નિયમિતપણું, અનન્ય દેશભક્તિ, સાદાઈ, ગરીબાઈ અને અથાગ ઉદ્યોગનો પાઠ હું શીખ્યો અને મારા જેવા ઘણાંયે શીખ્યા છે. જે સમયે સરકારની ટીકા કરવી એ રાજદ્રોહ

ગણતો હતો, અને સત્ય સંભળાવવાની ભાગ્યે જ કોઈની હિંમત ચાલતી હતી, તે સમયે દાદાભાઈએ સરકારની સખતમાં સખત ટીકા કરી હતી, અને અંગ્રેજ રાજતંત્રની ખામીઓ નીડરપણે બતાવી હતી. જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનની હયાતી રહેશે, ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનની પ્રજા દાદાભાઈને પ્રેમપૂર્વક યાદ રાખશે, એ વિષે મને જરાયે શંકા નથી.”

સ્વાધ્યાય

૧. દાદાભાઈનું ‘હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ’ પુસ્તક વાંચો. તેમાં તેમનું આથી વધારે વિસ્તૃત જીવનચરિત પણ વાંચવા મળશે.

૨. મહાસભા વિષે વધારે જાણવા ઇચ્છો, તો તેનો ઇતિહાસ મળે છે તે વાંચો.

પ્રશ્નો

૧. દાદાભાઈએ અંગ્રેજોના રાજ્યમાં હિંદની સ્થિતિ વિષે શી શોધ કરી ?

૨. ‘સ્વરાજ’ શબ્દ પહેલવહેલો કોને મોઢેથી નીકળ્યો ?

૩. દાદાભાઈ ‘હિંદના દાદા’ શાથી કહેવાયા ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોની સંધિ કેવી રીતે થાય છે તે જુઓ :—

(૧) ઉદ્ + હાર = ઉદ્ + હાર = ઉદ્ધાર

(૨) પદ્ + હતિ = પદ્ + ધતિ = પદ્ધતિ

(૩) તદ્ + હિત = તદ્ + ધિત = તદ્દિત

૧ ઉપરના દાખલાઓ ઉપરથી વ્યંજનોની સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજશે :—

કોઈ પણ વર્ગના અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજન પછી હ્ આવ્યો હોય, તો હ્ ને અદ્યે પહેલા વ્યંજનના વર્ગનો ચોથો વ્યંજન થાય છે; અને પહેલા વ્યંજનનો પોતાના વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર થાય છે.

શિક્ષકોને

૧. પારસી લોકોમાં જે જાણીતા કવિઓ, ઉદ્યોગપતિઓ અને દેશનેતાઓ થયા છે, તેમનો ઉલ્લેખ કરવો. પારસીઓએ ભારત ભૂમિને સ્વદેશ માનીને તેની ઉન્નતિ માટે કેવા પ્રયત્નો કર્યા છે, તેની વાત કરવી.

૨. રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના, તથા તેણે દેશને સ્વતંત્ર કરવા કેવા પ્રયત્ન કર્યો છે, તેની વાત પણ કરવી.

૩. ધૂડી નિશાળના જમાનાની વાત કરી શકાય. હિંદના ઇતિહાસની વાતો આ પાઠની નોંડે અનુબંધમાં બને તેટલી કહેવી.

૪. બંગલગની ચળવળ વિષે વાત કરવી. તેને અંગે લોર્ડ કર્ઝનનો ઉલ્લેખ પાઠમાં છે.

અધરા શબ્દો

વહાલસોયું વિં = લાડકવાયું; વહાલમાં
આપેલું

મોખેદ પું = પારસીઓમાં ધર્મક્રિયા
કરાવનાર ગોર કે પુરોહિત

કામેલ વિં = હોશિયાર

ધૂડી વિં = પાટી પર ધૂળ નાખી
લખવાનું શિખવાડાતું તે જમાનાની
(શાળા)

ઇન્સ્ટિટ્યૂટ સ્ત્રીં; નં [ઈ.] = સંસ્થા
યુનિવર્સિટી સ્ત્રીં [ઈ.] = ઉચ્ચ કેળવણી-
ની સંસ્થા; વિશ્વવિદ્યાલય; વિદ્યાપીઠ

અધ્યાપક પું [સં.] = વિદ્યાપીઠનો
શિક્ષક; પ્રોફેસર

સાપ્તાહિક વિં [સં.] = સાત દિવસે
પ્રગટ થતું (જાપું); અઠવાડિક

હિમાયત સ્ત્રીં [અ.] = કોઈ વાતને
સમર્થન કે ટેકો આપવો તે

એસોસિયેશન નં [ઈ.] = મંડળ

નિવૃત્તિ વિં [સં.] = પેનશન ઉપર ગિતરેલું

સરાસરી અં = સરેરાશ; નાની મોટી

રકમોનો જુમલો કરીને કઢાતું પ્રમાણ

વરણી સ્ત્રીં = પસંદગી

મંત્રમુગ્ધ વિં [સં.] = સાપ મંત્રથી

જેમ સજડ થઈ જાય છે તેવું-સ્તબ્ધ

નિચોડ પું = સાર; તાત્પર્ય

વસિયતનામું નં [ફા.] = વારસા વિષે
કરાતું ખત; વીલ

ઐતિહાસિક વિં [સં.] = ઇતિહાસમાં

નોંધવા લાયક ગણાય તેવું; અગત્યનું

મહામારી સ્ત્રીં [સં.] = કોઈ પણ
ભયંકર રોગચાળો; મરકી

સંસ્કૃત વિં [સં.] = સુધરેલું; સારી
રીતે કેળવાયેલું; સંસ્કારી

લથડવું અં ક્રિં = દુબળું પડી જવું
(માંદગી વગેરેથી)

નિવૃત્તિપરાયણ વિં [સં.] = નિવૃત્તિમય;

કામ મંદામાંથી ફારેગ થયેલું

દખમું નં = પારસીઓના શખને ઠેકાણે
પાડવાનું સ્થળ-કૂવો

અગ્રગણ્ય વિં [સં.] = આગેવાન ગણાતું;
મુખ્ય

એકરાર પું = કબૂલાત

જ્યંતી સ્ત્રીં [સં.] = કોઈ મહાપુરુષની

યાદમાં ઊજવાતો દિવસ(ર)જન્મતિથિ

૨૩

સાચની મિત્રાચારી

[ગાંધીજીના જીવનકાર્યનો પ્રારંભ, દક્ષિણ આફ્રિકામાં તે આરિસ્ટરી કરતા હતા, ત્યારથી થયો. તે વખતના તેમના અનેક મિત્રોમાં પારસી રુસ્તમજી કરીને એક હતા. તેથી ગાંધીજીની આત્મકથાનાં પ્રકરણોમાં એમનું નામ અનેક સંબંધમાં આવે છે. આ પાઠ ગાંધીજીની આત્મકથાનું એક પ્રકરણ છે, તેમાં એ સંબંધની વાતથી શરૂઆત થાય છે.]

પારસી રુસ્તમજીના નામથી તો આ પ્રકરણો વાંચનાર સારી પેઠે વાકેફ છે. પારસી રુસ્તમજી એકીવખતે અસીલ અને બહિર

આરિસ્ટર ગાંધી

કામમાં સાથી બન્યા; અથવા તેમને વિષે તો એમ પણ કહેવાય કે, તે પ્રથમ સાથી બન્યા ને પછી અસીલ. તેમનો વિશ્વાસ મેં એટલે લગી સંપાદન કર્યો હતો કે, તેમના ખાનગી ઘરવ્યવહારમાં પણ તે મારી સલાહ માગતા ને તેને અનુસરતા. તેમને દરદ થાય તોપણ તેમાં મારી સલાહની જરૂર જણાતી; ને અમારી રહેણી વચ્ચે ઘણો તફાવત હોવા છતાં, તે મારા ઉપચારોનો અમલ પોતાને વિષે કરતા.

આ સાથી ઉપર એક વેળા મોટી આપત્તિ આવી પડી. બેકે પોતાના વેપારની પણ ઘણી વાતો કરતા, છતાં એક વાત તો તેમણે મારાથી છુપાવી હતી. પારસી રુસ્તમજી દાણચોરી કરતા. મુંબઈ કલકત્તાથી માલ મંગાવતા, તેને અંગે આ ચોરી થતી. બધા અમલદારોની સાથે તેમને સારો બનાવ હતો, તેથી કોઈ તેમની ઉપર શક ન જ લાવે. જે ભરતિયાં તે રજૂ કરે, તેની ઉપર દાણની ગણતરી થાય. એવાયે અમલદારો હશે, કે જેઓ તેમની ચોરી પ્રત્યે આંખ-ગીંચામણી પણ કરતા હોય.

પણ અખાની વાણી તે કંઈ ખોટી પડે?—

‘કાચો પારો ખાવો અન્ન, તેવું છે ચોરીનું ધન.’

પારસી રુસ્તમજીની ચોરી પકડાઈ. મારી પાસે દોડી આવ્યા. આંખ-માંથી આંસુ ઝરે છે ને પારસી બોલે છે, ‘ભાઈ, મેં તમને છેતર્યા છે. મારું પાપ આજે ઉઘાડું પડ્યું છે. મેં દાણની ચોરી કરી છે. હવે મારે નસીબે તો જેલ જ હોય. અને હું તો પાયમાલ થવાનો. આ આકૃતમાંથી તો તમે જ મને બચાવી શકો. મેં તમારાથી કંઈ છુપાવ્યું જ નથી. પણ વેપારની ચોરીમાં તમને શું કહેવું હોય, એમ સમજી મેં આ ચોરી છુપાવી. હવે પસ્તાઈ છું.’

મેં ધીરજ આપીને કહ્યું, ‘મારી રીત તો તમે જાણો છો. છોડાવવું ન છોડાવવું તો ખુદાને હાથ છે. ગુનો કબૂલ કરીને છોડાવાય તો જ હું તો છોડાવી શકું.’

આ ભલા પારસીનું મોં પડ્યું.

‘પણ મેં તમારી પાસે કબૂલ કર્યું, એટલું બસ નહિ?’ રુસ્તમજી શેઠ બોલ્યા.

‘તમે ગુનો તો સરકારનો કર્યો, ને મારી પાસે કબૂલો તેમાં શું વળે?’ મેં હળવે જવાબ વાળ્યો.

‘મારે છેવટે કરવું તો છે તમે કહો તે જ. પણ મારા જૂના વકીલ.....છે તેમની સલાહ તો લેશો ના? એ મારા મિત્ર પણ છે,’ પારસી રુસ્તમજીએ કહ્યું.

તપાસ કરતાં જોયું કે, ચોરી લાંબી મુદત ચાલી હતી. પકડાયેલી ચોરી તો થોડી જ હતી. જૂના વકીલની પાસે અમે ગયા. તેમણે કેસ તપાસ્યો. ‘આ કેસ જૂરી પાસે જવાનો. અહીંના જૂરર હિંદીને શાના છોડે? પણ હું આશા તો નહિ જ છોડું,’ વકીલ બોલ્યા.

આ વકીલની સાથે મને ગાઢ પરિચય નહોતો. પારસી રુસ્તમજીએ જ જવાબ આપ્યો, ‘તમારો આભાર માનું છું. પણ આ

કેસમાં મારે મિ. ગાંધીની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું છે. તે મને વધારે ઓળખે. તમે એમને સલાહ આપવી ઘટે તે આપતા રહેજો.’

આમ લીનું સંકેલી અમે રુસ્તમજી શેઠની દુકાને ગયા.

મેં સમજાવ્યું: ‘આ કેસ કોર્ટમાં જવાને લાયક નથી માનતો. કેસ કરવો ન કરવો દાણી અમલદારના હાથમાં છે. તેને પણ સરકારના મુખ્ય વકીલની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું પડશે. હું ખંનેને મળવા તૈયાર છું. પણ મારે તો તેઓ નથી જાણતા એ ચોરીની પણ કબૂલાત આપવી પડશે. તેઓ ઠરાવે તે દંડ આપવાનું હું કબૂલ કરવા ધારું છું. ઘણે ભાગે તો તેઓ માનશે. પણ કદાચ ન માને તો જેલને સારુ તૈયાર રહેવું જોઈશે. મારે તો અભિપ્રાય છે કે, લજ્જા જેલ જવામાં નથી પણ ચોરી કરવામાં છે. લજ્જાનું કામ તો થઈ ચૂક્યું. જેલ જવું પડે તો તે પ્રાયશ્ચિત્ત સમજાવે. ખરું પ્રાયશ્ચિત્ત તો હવે પછી દાણચોરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞામાં છે.’

આ બધું રુસ્તમજી શેઠ બરોબર સમજ્યા એમ હું ન કહી શકું. તે બહાદુર માણસ હતા. પણ આ વખતે હારી ગયા હતા. તેમની પ્રતિષ્ઠા જવાનો સમય આવ્યો હતો. અને કદાચ તેમણે બતમહેનતથી ખાંધેલો માખો વીંખાઈ જાય તો?

તે બોલ્યા, ‘મેં તમને કહ્યું છે કે, મારું માથું તમારે જોળે છે. તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરો.’

મેં આ કેસમાં મારી બધી વિનયની શક્તિ રેડી. હું અમલદારને મળ્યો. બધી ચોરીની વાત નિર્ભયપણે તેને કહી. ચોપડા બધા બતાવવાનું કહ્યું. ને પારસી રુસ્તમજીના પશ્ચાત્તાપની વાત પણ કરી.

અમલદારે કહ્યું, ‘હું એ પુરાણા પારસીને ચાહું છું. તેણે મૂર્ખાઈ તો કરી છે. પણ મારે ધર્મ તો તમે જાણો છો. મારે તો વડા વકીલ કહે તેમ કરવું રહ્યું. એટલે તમારી સમજાવવાની શક્તિનો ઉપયોગ તમારે તેમની સાથે કરવો રહ્યો.’

‘પારસી રુસ્તમજીને અદાલતમાં. ઘસડી જવાનું દબાણ ન થાય તો મને સંતોષ છે,’ મેં કહ્યું.

આ અમલદારની પાસેથી અભયદાન મેળવી મેં સરકારી વકીલ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમને મળ્યો. મારે કહેવું જોઈએ કે, મારી સત્યપ્રિયતા તે જોઈ ગયા. હું કંઈ નહોતો છુપાવતો, એમ તેમની પાસે સિદ્ધ કરી શક્યો.

આ કે કોઈ બીજા કેસમાં તેમના પ્રસંગમાં આવતાં તેમણે મને પ્રમાણપત્ર આપ્યું, “હું જોઉં છું કે તમે ‘ના’નો જવાબ તો લેવાના જ નહિ!”

રુસ્તમજી ઉપર કેસ ન ચાલ્યો. તેમણે કબૂલ કરેલી દાણચોરીનાં બમણાં નાણાં લઈ કેસ માંડી વાળવાનો હુકમ કાઢ્યો.

રુસ્તમજીએ પોતાની દાણચોરીનો કિસ્સો લખી કાઢી કાચમાં જડાવ્યો, ને પોતાની ઓફિસમાં ટાંગી તેમના વારસો ને સાથી વેપારીઓને ચેતવણી આપી.

રુસ્તમજી શેઠના વેપારી મિત્રોએ મને ચેતવ્યો, ‘આ ખરો વૈરાગ્ય નથી, સ્મશાનવૈરાગ્ય છે.’

આમાં કેટલું સત્ય હશે એ હું નથી જાણતો.

આ વાત પણ મેં રુસ્તમજી શેઠને કરી હતી. તેમનો જવાબ આ હતો, ‘તમને છેતરીને હું કયાં જઈશ?’

સ્વાધ્યાય

૧. જગતભરમાં પંકાએલી ગાંધીજીની આત્મકથા તમારે વાંચવી જોઈએ.

૨. ‘સામાજિક જવાબદારી’નો પાઠ આગળ છે, તે અહીં જોવો. ગાંધીજીએ કઈ રીતે સામાજિક જવાબદારી દાખવી? પારસી રુસ્તમજીએ કઈ રીતે દાખવી?

૩. શ્રી શંકરાચાર્યે મિત્રની એક વ્યાખ્યા એવી આપી છે કે, ‘તન્મિત્રં યત્પાપાન્નિવારયતિ’ — પાપમાં પડતાં જે બચાવે છે તે મિત્ર છે. આ પાઠમાં ગાંધીજીએ એવી મિત્રાચારી શી રીતે દાખવી તે સમજ્યા?

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોની સંધિ કેવી રીતે થાય છે, તે જુઓ :—

(૧) ઉદ્ + લાસ = ઉલ્ + લાસ = ઉલ્લાસ

(૨) તદ્ + લીન = તલ્ + લીન = તલ્લીન

(૩) ઉદ્ + લેખ = ઉલ્ + લેખ = ઉલ્લેખ

(૪) ઉદ્ + લંઘન = ઉલ્ + લંઘન = ઉલ્લંઘન

૧ ઉપરના દાખલાઓ ઉપરથી વ્યંજનોની સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજશે :—

ત વર્ગના અનુનાસિક સિવાયના કોઈ વ્યંજન પછી લ્ આવે, તો ત વર્ગના વ્યંજનને બદલે લ્ થાય છે.

શિક્ષકોને

૧. આ પાઠનો વિષય દાણચોરીનો છે. સરકાર પોતાના ખર્ચને માટે અનેક રીતના કર નાખે છે, તેમાં એક રીત એ છે કે, દેશમાં માલની જે અવરજવર થાય તેના ઉપર કર નાંખાય છે. આવા કરને દાણ કે જકાત કહે છે. સામાન્ય રીતે, લોકો આવી જકાત ન ભરવી પડે કે ઓછામાં ઓછી ભરવી પડે, એવું તાકે છે. અને તેને માટે દાણના નાકાથી દૂર માલની હેરફેર કરે છે. આ દાણચોરી. તેની સજા પણ આકરી હોય છે.

૨. ગાંધીજીની આત્મકથાનો સંક્ષેપ હવે મળે છે. વિદ્યાર્થીઓને તે વાંચવા કહેવું.

અધરા શબ્દો

અસીલ પું. [અ.] = વક્રીલનો ધરાક

ઉપચાર પું. [સં.] = ઉપાય; સારવાર

ભરતિયું નં. = માલની કિંમતનું બિલ

આંખમીંચામણી સ્ત્રી. = જોયું ન

જોયું કરવું તે

જૂરી સ્ત્રી. [હં.] = ફેંસલો આપવામાં

આપાધીશને મદદ કરનારું પંચ

જૂર પું. [હં.] = જૂરીમાં બેસનાર

ભીનું સંકેલવું = વાતનો તોડ કાઢ્યા

વિના ગમે તેમ આટોપવું

દાણી વિ. = દાણ - જકાત ઉધરાવનાર

માળો વીંખાઈ જવો = ઊભી કરેલી

વસ્તુ પીંખાઈ જવી - વેરણુછેરણુ

થઈ જવી

અભયદાન નં. [સં.] = સલામતી બક્ષવી તે

પ્રમાણપત્ર નં. [સં.] = ચોખ્ખતા

વગેરેની ખાતરી આપતો પત્ર;

સર્ટિફિકેટ કે દાખલો

સ્મશાનવૈરાગ્ય પું. [સં.] = સ્મશાનના

ખ્યાલથી ઊપજતો - ક્ષણિક વૈરાગ્ય

૨૪

મારી નાડ તમારે હાથ

[રાગ છાયા ખમાળ; ત્રણ તાલ]

મારી નાડ તમારે હાથ, હરિ, સંભાળજો રે;
 મુજને પોતાનો જાણીને પ્રભુપદ પાઠજો રે. ધ્રુવ૦
 પથ્યાપથ્ય નથી સમજાતું, દુઃખ સદૈવ રહે ઝભરાતું;
 મને હશે શું થાતું, નાથ નિહાળજો રે. ૧
 અનાદિ આપ વૈદ્ય છો સાચા, કોઈ ઉપાય વિષે નહિ કાચા;
 દિવસ રહ્યા છે ટાંચા, વેળા વાળજો રે. ૨
 વિશ્વેશ્વર શું હજી વિસારો, વાજી હાથ છતાં કાં હારો ?
 મહા મૂંઝારો મારો, નટવર, ટાળજો રે. ૩
 કેશવ હરિ, મારું શું થાશે, ઘાણ વળ્લચો શું ગઢ ઘેરાશે ?
 લાજ તમારી જાશે, મૂઘર, માળજો રે. ૪

કેશવ

સ્વાધ્યાય

૧. કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ (સં. ૧૯૦૭-સં. ૧૯૪૩) નાં કાવ્યો 'કેશવ-કૃતિ' નામે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એમાં આવાં ખીન્ન ભક્તિનાં ગાવા લાયક કાવ્યો છે. તે જોજો.

૨. ભગવાનને વૈદ્ય કહીને, પોતાના રોગનો ઉપાય કરવા કવિ વીનવે છે. એ રીતે ભગવાનને જુદી જુદી ઉપમાથી સંબોધી ભક્તો પોતાનું અંતર દાલવે છે. ખીન્ન ભક્તોનાં એ જ્ઞાતનાં કાવ્યો સરખાવો.

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોની સંધિ કેવી રીતે થાય છે, તે જુઓ :—

- (૧) ઋચ્ + વેદ = ઋક્ + વેદ = ઋચ્ + વેદ = ઋચ્વેદ
- (૨) દિશ્ + અંબર = દિક્ + અંબર = દિગ્ + અંબર = દિગંબર
- (૩) દિશ્ + પાલ = દિક્ + પાલ = દિક્પાલ
- (૪) સ્ત્રજ્ + ધરા = સ્ત્રક્ + ધરા = સ્ત્રજ્ + ધરા = સ્ત્રજધરા
- (૫) ષ્પ + પદ = ષ્પ્ + પદ = ષ્પ્પદ

ઉપરના દાખલાઓ ઉપરથી વ્યંજનોની સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજશે : —

પદને અંતે આવેલા ચ્ જ્ કે શ્નો ક્ થાય છે; અને પ્ નો ટ્ થાય છે.

શિક્ષકોને

૧. પહેલા, ખીજ અને ચોથા દાખલામાં ક્નો પાછો ગ્ થાય છે; તે માટેનો નિયમ ૧૭માં છે; તે યાદ કરાવવો.

૨. આ કવિતામાં વૈદને લગતી પરિભાષા, જેવી કે નાડ, પથ્યાપથ્ય વગેરે, આવે છે; તે સમજવવી.

અધરા શબ્દો

નાડ સ્ત્રી૦ = રગ (ખાસ કરીને કાંડા પાસેની, જેના ઉપરથી વૈદ્ય તબિયત પારખે છે)	ટાંચું વિ૦ = ઓછું
પથ્યાપથ્ય ન૦ [સં.] = (રોગીને) હિતકર-અનુકૂળ (ખોરાક ઇ૦) તે પથ્ય; અને તેથી ઊલટું તે અપથ્ય	વેળા વાળવી = મુશ્કેલી કે પ્રસંગ સંભાળી લેવો
	ધાણુ પું૦ = કચ્ચરધાણુ
	ભૂધર પું૦ [સં.] = પૃથ્વીને ધારણુ કરનાર — પરમાત્મા

૨૫

ઘોડાનું બંધન

પહેલાં ઘોડો આજની જેમ માણસનો ગુલામ ન હતો. જેમ કારણ હોય કે ન હોય તોપણ છોકરાઓ આખું આંગણું ગબ્તવી મૂકે છે, તેમ ઘોડો આખા ખીડમાં મનભાવતી હડિયાપટ્ટી કરતો. તેના મોંમાં કોઈનું ચોકડું ન હતું, તેની ખીંઠ ઉપર કોઈ સવાર ન હતું, કે તેની છાતીએ ગાડીનું ઝૂંસરું ન હતું.

આ તેજદાર અને પાણીવાળું પ્રાણી જે દિવસ સ્વતંત્ર હતું, તે દિવસ સ્વતંત્રતા ઓર બહારમાં ખીલતી.

ઘોડાનું ખીડ પુષ્કળ મીઠા ઘાસથી ભરપૂર હતું. પોતે તેમાં મનને ગમે તેમ વિચરતો. આ છેડે ઘાસની એક પૂળી ખાય ને હડી મેલે; સામે છેડેથી વળી એક પૂળી ખાય ને પાછો હડી મેલે: આમ એનો વખત જતો.

એક વખત થોડો ખીડમાં આમ તેમ દોડી રહ્યો હતો, ત્યાં છેટે એને કંઈ કાળું કાળું દેખાયું. થોડો કાન ઊભા કરીને એની તરફ જોવા લાગ્યો. તેને લાગ્યું કે આ વળી નવો ડુંગર અચાનક ક્યાંથી? ધારીને જુએ છે તો કાળા ડુંગર જેવું એ કંઈક ચાલે છે અને હળવે હળવે તેના ખીડ તરફ વધી રહ્યું છે. હવે થોડો ગભરાયો. હતું એટલું જોર કરીને તે ખીડને સામે છેડે દોડી ગયો. ત્યાં ઘાસની એથે લપાઈને કાળ જેવા પેલા ડુંગરને જોઈ રહ્યો.

એ કાળો ડુંગર તો હાથી હતો. સુંદર ઘાસથી ભરેલું ખીડ જોઈને તેના હરખનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે આગળ જવાનો વિચાર માંડી વાળીને ખીડમાં જ ધાસો નાખ્યો. થોડો મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો. ચોવીસે કલાક ભયને લીધે તેની છાતીમાંથી થડકાટ ખસતો ન હતો. અને વિશાળ પેટવાળો હાથી, છાપનિયા કાળની પેઠે, વીઘાં ને વીઘાં ચરી જઈને ખીડને હથેળી જેવું ક્યેં જતો, એ તેનાથી દીકું જતું ન હતું.

આ રોજનું દુઃખ કેમ ખમાય? હાથીનું કાસળ કોઈ પણ ઉપાયે કાઢવું તો જોઈએ જ. થોડાએ વિચાર્યું, ‘આપણા એકલાથી તો આની જોડે નહિ લડાય; કોઈની મદદ મેળવવી જોઈએ. ઘાસ ન ખાઈ શકે એવું કોઈ શોધવું જોઈએ. સિંહ પાસે જઈ’, પણ એની સામે જવાને પગ કેમ ઊપડે? મદદ માગવા જઈ ને મને જ ફાડી ખાય તો?

‘હં, માણસ જ ડીક. ઘાસ એ ખાઈ શકનાર નથી. એટલે મારું ખીડ સહીસલામત જ છે; અને મારી જાત પણ તેટલી જ સહીસલામત છે; કારણ, મને મારવા કરવા આવશે, ત્યારે દોડી જઈને એના હાથમાંથી છટકવાનું ક્યાં મુશ્કેલ છે!’

પોતાનાં જનમાલ સુરક્ષિત રહે અને છતાં દુશ્મન મરે, એ માટે માણસની જ મદદ માગવી, એમ થોડાએ પોતાના મનની સાથે ઠરાવ્યું. માણસ એ ઘણું ચતુર પ્રાણી છે, એમ તે જાણતો હતો. બળ ન હોવા છતાં યુદ્ધિ વડે માણસ હાથી જેવા બળવાન પ્રાણીને મારશે એમ વિચારનાર થોડાએ એટલું ન જાણ્યું કે, એ જ યુદ્ધિ વડે

માણસ ધારે તો તેને પણ મારી શકે. ગરજવાન એટલી અછલ ક્યાંથી દોડાવી શકે? ઘોડો માણસને શરણ ગયો.

દૂરથી માણસે ઘોડાને આવતો જોયો. વાહ, શું ઉત્તમ પ્રાણી ભગવાને પેદા કર્યું છે! એમ મનમાં વિચારતો એ તો એકીટશે ઘોડાને નીરખી જ રહ્યો. લાડુ જોઈને બાળકના મનની જેવી દશા થાય, તેવી ઘોડાને જોઈને માણસના મનની દશા થઈ.

ઘોડાએ આવીને માણસના પગમાં લાંબા પડીને નમસ્કાર કર્યા અને ગદ્ગદ કંઠે પોતાના આવવાનું કારણ નિવેદિત કર્યું. તેણે કહ્યું, 'માણસકાકા, અત્યારે મને એક તમારો જ આધાર છે. ગમે તેમ કરો, પણ મારું આટલું એક કામ કરી આપો. તમારો પાડું હું કદીયે નહિ ભૂલું.'

ઘોડાએ તે વખતે માણસની આંખ જોઈ હોય તો તેમાં, 'ઠીક લાગ આવ્યો છે,' એવી લુચ્ચાઈ ભરેલી વૃત્તિ તે ઉકેલી શક્યો હોત. પણ ગરજવાનને અછલ ન હોય.

માણસે કહ્યું, 'ભાઈ ઘોડા, તારા જેવા સુંદર પ્રાણીનું કામ કોણ ન કરે? પણ તું જાણે છે કે, હું તો સાવ નાનો છું; મારાથી ઉતાવળે દોડી પણ શકાતું નથી. તારો વેરી હાથી કેવડો જખરો! એનું બળ કેટલું! છતાં હું કહું તેમ તું કરે, તો મને ઉમેદ છે કે, હું તને મદદ કરીશ.'

ઘોડાએ કખૂલ કર્યું: 'જેમ કહેશો તેમ કરીશ, મારે માટે કરવું છે ને? ક્યાં તમારું કામ છે?'

ઘોડાએ માણસને આંગળી આપી, એટલે હવે તે તો હળવે હળવે ઘોડાને પહોંચો ગળવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. એણે કહ્યું, 'મને તારી પીઠ પર ચડીને બેસવા દેશે?'

ઘોડો કહે, 'ખુશીથી. મારે વાસ્તે જ છે ને!'

'ઠીક. મારે કઈ તરફ જવું છે, એ તને ખબર પડે તેટલા માટે તારા મોંમાં લગામ નાખવા દેશે ને?'

ઘોડો કહે, 'કખૂલ.'

'મારે ઉતાવળું કે ધીમું ચાલવું છે તે તું સમજે, તે માટે તારાં પડખાંમાં લોખંડની એડીઓ પણ મારવા દેવી પડશે.'

ગરબુ ઘોડાએ કહ્યું, ‘ ભલે તેમ ! ’

કબૂલત પૂરી થઈ. ઘોડા ઉપર ચડીને માણસ હાથીને હરાવવા આવ્યો. યુદ્ધમાં બુદ્ધિમાન માણસે હાથીને પાડ્યો. પછી માણસ એ ખીડમાં જ રહ્યો. ઘોડાના મોંમાં લગામ કાયમ હતી.

માણસ હવે આજ જશે, કાલ જશે, એમ ઘોડો દહાડા ગણતો હતો. પણ પેલાની તો જવાની દાનત જરાયે જણાતી ન હતી ! થાકીને એક દિવસ ઘોડાએ કહ્યું, ‘ માણસકાકા, આ જન્મમાં તો હું તમારું ઋણ નહિ ફેડી શકું. પણ મારી ખાતર હવે તમારે તમારાં બૈરીછોકરાંને વિયોગ ખમવાની જરૂર નથી. હવે હું મારું ફેડી લઈશ. ’

પરોપકારી માણસ બોલ્યો, ‘ તને એમ એકલા મૂકીને મારાથી કેમ જવાય ? બૈરીછોકરાંને તો હું અહીં જ તેડી લાવવાનો છું. તેં મારું શરણ લીધું, તો મારે તને પૂરી મદદ કરવી, એ મારો ધર્મ છે. તું તારા પોતાના જ ભેર વડે એકલો રહેવા જેટલો હોશિયાર થઈ જાય, ત્યાર પછી જ હું અહીંથી ખસી શકું. ’

ઘોડાને કાળજે હવે ફટકારો પેઠો. થોડા દિવસ રહીને એણે ડરતાં ડરતાં પૂછ્યું : ‘ મારી જીભમાં છાતું પડ્યું છે. મારા મોંમાંથી આ લગામ . . . ’

ડોળા કાઢીને મોટો ઘાંટો તાણીને માણસ બોલ્યો, ‘ ફટકાર છે તને, નિમકહરામ ! તારે માટે મેં મારાં ઘરબાર છોડ્યાં, જીવનું ભોખમ ખેડીને મેં હાથી જેવા મહા બળવાન પ્રાણી સાથે યુદ્ધ કર્યું, અને આટલી એક લગામ પણ તારાથી નથી ખમાતી ? આવા નિમકહરામનો ભરોસો શો ? કાંટાવાળી લગામ પહેરાવ્યા વગર તું પાંસરો ચાલવાનો જ નથી. ’

ઘોડાએ ઘડીક ઠેકડા માર્યા. લગામના કાંટાથી તાળવું ફાટી જતું હતું. ચાબુકના ફટકાથી પીઠ ચિરાઈ જતી હતી. એડીના ઘાથી પડખાં પીંધાઈ જતાં હતાં. તેના ઠેકડા બધા સુકાઈ ગયા.

ઘોડાનો આજની ઘડી સુધી છુટકારો થયો નથી. સ્વતંત્રતા શું એ હવે તો એને યાદ પણ નથી રહ્યું !

સ્વાધ્યાય

૧. માણસ કે સમાજ પણ આમ જ બંધનમાં પડે છે ! ઘોડો ભલે ભૂલ્યો, તે તો પણ છે. પણ માણસ કે સમાજ સ્વતંત્રતાને ભૂલી શકે ?

૨. આ પાઠ 'મધપૂડો' ચોપડીમાંથી લીધો છે. ત્યાં 'ભવિષ્યપુરાણ' એ મથાળાનો પાઠ છે તે પણ વાંચો. ભવિષ્યમાં પછી ઘોડો મનુષ્ય પાસેથી શી રીતે છૂટશે, તે એ પાઠમાં કદપી બતાવ્યું છે.

પ્રશ્નો

૧. ઘોડો માણસની મદદ લેવા શું કામ ગયો ?

૨. માણસે એને કઈ રીતે મદદ કરી ? એને મદદ કરી કહેવાય ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોની સંધિ કેવી રીતે થાય છે, તે જુઓ :—

(૧) અભિ + સેક = અભિ + પેક = અભિપેક

(૨) વિ + સમ = વિ + પમ = વિપમ

(૩) નિ + સિદ્ધ = નિ + પિદ્ધ = નિપિદ્ધ

(૪) સુ + સુપ્ત = સુ + પુપ્ત = સુપુપ્ત

(૫) પ્રતિ + સેધ = પ્રતિ + પેધ = પ્રતિપેધ

ઉપરના દાખલાઓ ઉપરથી સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજશે :—

અ કે આ સિવાયના સ્વર પછી સ્ આવે, તો ઘણું કરીને સ્ નો પ્ થાય છે.

શિક્ષકોને

૧. આપખળને બદલે બીજાના બળ ઉપર આધાર રાખવા જતાં કેવી દશા થાય છે, તે વિષે 'અંગ્રેજ પ્રજાનો પ્રાચીન કાળ' (પાંચમી ચોપડી) એ પાઠનું વસ્તુ પણ આદ કરાવવું. અંગ્રેજોના રાજ્યમાં હિંદ કેમ ગુલામ થયું, તેજ લેવા જેવું છે.

૨. પરસ્પર સહાયવૃત્તિ એ જુદી વસ્તુ છે. સહકાર વિના તો કશું થાય જ નહિ. પરંતુ દુશ્મનને હરાવવા દુશ્મનના દુશ્મન સાથે મિત્રાચારી બાંધવી, એ તો પોતાની જ પાયમાલી નોતરવા જેવું છે. દાખલા રૂપે તે વિષેની ઐતિહાસિક વાતો કહેવી.

અઘરા શબ્દો

ખીડ નં = ધાસની જમીન

હડિયાપટ્ટી સ્ત્રીં = દોડાદોડ કરવી તે

ચોકડું નં = ઘોડાના મોંમાં રહેતો

લગામનો લોહાનો ભાગ

ઝૂંસરું નં = ઘોડા વગેરેને વાહન

સાથે જોડવા બનાવેલી રચના

પાણીવાળું વિં = નૂર - તાકાતવાળું

હડી સ્ત્રીં = દોટ

ધામો નાખવો = પડાવ કરવો; આવીને રહેવું

છપ્પનિયો કાળ પું = વિ. સં.

૧૯૫૬નો દુકાળ

કાસળ કાઢવું = નડતર કે પીડા દૂર કરવી

નિમકહરામ વિં = કૃતદ્ર; જેવું

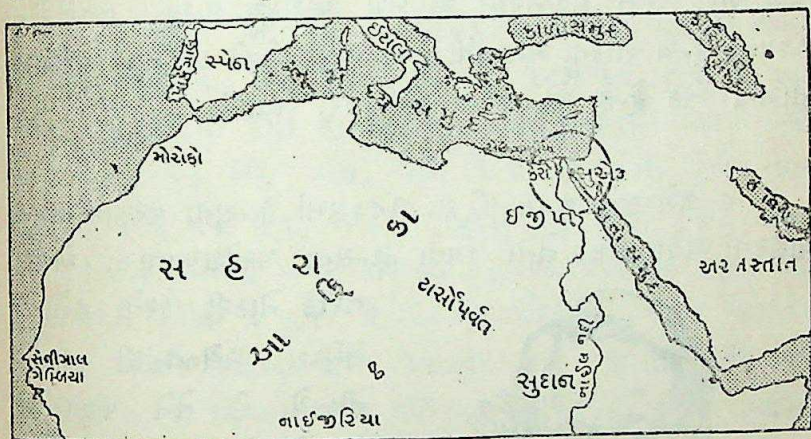
નિમક કે લૂણ ખાધું હોય તેને બેવકા નીવડનારું

૨૬

સુએઝની નહેર

૧

યુરોપમાંથી હિંદ આવવાને માટે જળમાર્ગની પહેલી શોધ વાસ્કો-ડી-ગામા નામના એક પોર્ટુગીઝ ખલાસીએ ઈ. સ. ૧૪૯૭-૮માં કરી, એ તમે શીખી ગયા હશે. એ કયે માર્ગે આવ્યો હતો? એ માર્ગે આવતાં કેટલો લાંબો ચકરાવો ખાઈને આપણા દેશમાં તેને આવવું પડ્યું હતું? પરંતુ આજ એ રસ્તે લોકો હિંદથી યુરોપ આવવા નથી કરતા. આજે લોકોએ નવો રસ્તો પાડ્યો છે, અને તે સુએઝની નહેરમાં થઈને સીધા યુરોપ પહોંચી જવાનો.

નકશામાં સુએઝની જગા જુઓ. એશિયા અને આફ્રિકા વચ્ચે આવેલી તે જગા એ ખંડોને જોડનારી સંયોગીભૂમિ જ હતી. તેથી કરીને ભૂમધ્ય સમુદ્રનાં વહાણોને પણ જિપ્રાટરના દરવાજામાંથી બહાર નીકળી, દક્ષિણ આફ્રિકા સુધીની પરિક્રમા કરીને હિંદી મહાસાગરમાં આવવું પડતું હતું. આમ નાની સરખી સુએઝની સંયોગીભૂમિ વહાણોના સીધા માર્ગમાં એક ખરેખરી આડખીલી હતી. એટલે પુરાતન કાળથી લોકોને એ જગાએ નહેર ખોદી કાઢવાના વિચારો આવે, એ સ્વાભાવિક હતું. પ્રાચીન ઇજિપ્તના એક રાજાએ ઈ. સ. પૂર્વે દોઢેક

હબર વર્ષો પર, નાઈલના મુખમાંથી નીકળી રાતા સમુદ્રને મળતી એક નહેર ખોદાવી પણ હતી. વપરાશ ચાલુ ન રહેવાથી તે પુરાઈ ગઈ, તેથી ઇરાનના રાજાએ તેને (ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં) ફરી ખોદાવીને ચાલુ કરી હતી. ત્યાર બાદ પાછી તે પુરાઈ ગઈ.

ઈસ્વી સનના આઠમા સૈકામાં ઇજિપ્તમાં ખલીફનું રાજ્ય હતું. ત્યારે એ નહેર ચાલુ દશામાં હોય, એમ માલૂમ પડે છે; કેમ કે, ખલીફ મનસૂરે, શત્રુઓ એનો લાલ લેતા હતા તેથી, તે બંધ કરાવી હતી, એમ ઇતિહાસ કહે છે. ત્યાર બાદ તે બંધ જ રહી છે.

૧૯મા સૈકાના પ્રારંભમાં મહાન નેપોલિયનનો ડંકો યુરોપમાં વાગતો હતો. ત્યારે તેણે હિંદ આવંવા વિચાર્યું. તેને સારુ સુએઝની નહેર ખોદી હોય તો સુગમ પડે એમ વિચારી, તેણે ઇજનેરાને કહ્યું પણ ખરું. પરંતુ ઇજનેરાને એ કામ અશક્ય લાગ્યું. છતાં એની કલ્પના ફ્રેન્ચ લોકના મનમાંથી ટળી નહીં. છેવટે ફર્ડિનાન્ડ દ લેસેપ્સ નામના એક ફ્રેન્ચ એ કલ્પના ખરી કરી બતાવી.

૨

દ લેસેપ્સનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૦૫માં ફ્રાન્સના વરસાઈ નામના શહેરમાં થયો હતો. તેનો પિતા ફ્રાન્સના પરદેશખાતામાં એલચી

તરીકે નોકરી કરતો હતો. દ લેસેપ્સ ફોલેજમાંથી ભણીને નીકળ્યો કે તેને પણ તેના પિતાએ પોતાના જ ખાતાની નોકરીમાં દાખલ કરાવ્યો. આ નોકરી તેણે ૧૮૨૫માં લીધી અને ૧૮૪૬માં તેમાંથી રાજીનામું આપ્યું ત્યાં સુધી કરી.

ઈ. સ. ૧૮૩૨માં એને એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં નાયબ એલચી તરીકે નીમવામાં આવ્યો હતો. જે વહાણમાં તે ઇજિપ્ત ગયો તેને

કોરેન્ડીનમાં લેવામાં આવ્યું હતું. કોરેન્ડીન એક પ્રકારની કેદ જ હાય છે. આ કેદમાં વખત કાઢવા માટે તેના ઉપરી, મુખ્ય ફ્રેન્ચ એલચીએ તેને કેટલીક ચોપડીઓ વાંચવા માટે મોકલાવી. તેમાં એક એવી ચોપડી હતી કે જેણે દ લેસેપ્સના ભાવી કામનાં બીજ એના મનમાં રાખ્યાં. તે હતી એક ફ્રેન્ચ ઇજનેરે નેપોલિયનને માટે, સુએઝની નહેરનો વિચાર કરવા બાબત તૈયાર કરેલી નોંધ. એ વાંચીને જ દ લેસેપ્સને સુએઝની નહેર ખોદવા વિષે પહેલવહેલા વિચાર આવ્યો અને એ કામમાં તેનું ધ્યાન ગયું.

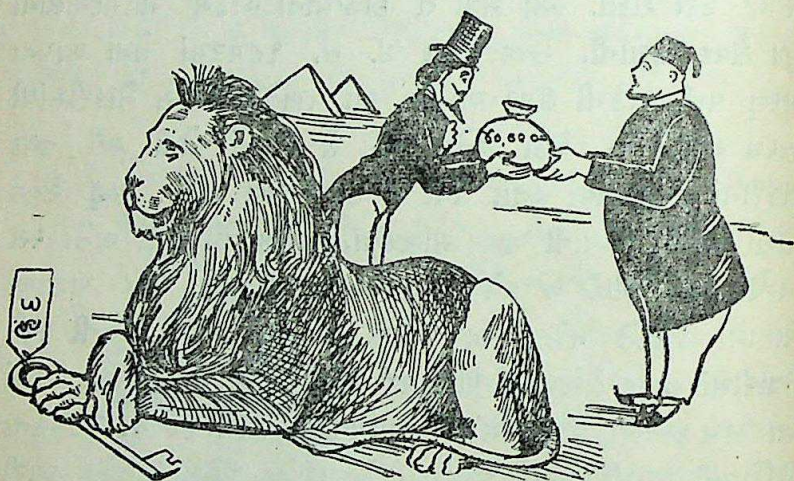
ઇજિપ્તમાં તે ઈ. સ. ૧૮૩૭ સુધી રહ્યો. ત્યાર બાદ તેની બીજે દેશ બદલી થઈ. પરંતુ ઇજિપ્તમાં રહ્યો તે દરમિયાન તેને એક એવી મૈત્રી થઈ, કે જે ન થઈ હોત તો કદાચ દ લેસેપ્સ સુએઝની નહેર ન જ કરી શકત. આ મૈત્રી તે ઇજિપ્તના હાકેમ મહમદઅલીના પુત્ર સૈયદ પાશાની. સૈયદ પાશા ઈ. સ. ૧૮૫૩માં તેના બાપના મરણ પછી હાકેમી ઉપર આવ્યો. આ વખતે દ લેસેપ્સ નોકરીમાંથી ફારગ થઈને ઘેર બેઠો હતો. અને તે વર્ષમાં તેની સ્ત્રી તથા દીકરીનાં મરણ થયાં હતાં, તેથી તે ઉદાસ પણ હતો. પણ સૈયદ પાશા હાકેમ બન્યાની બખર સાંભળતાં, સુએઝ વિષે તેનો જૂનો રસ જાગ્યો અને બીજે જ વર્ષે તે ઇજિપ્ત પહોંચ્યો. સૈયદ પાશાએ પોતાના મિત્રને નહેરનું કામ ઉપાડવા રજા આપી. તેની પૂર્વ-તૈયારીમાં જ દ લેસેપ્સનાં પાંચ વર્ષ ગયાં. છેવટે ઈ. સ. ૧૮૫૮માં આ કામ કરનારી વેપારી-મંડળી સ્થાપિત થઈ, અને ઈ. સ. ૧૮૫૯ના એપ્રિલની ૨૫મી તારીખે દ લેસેપ્સે કોદાળીનો પહેલો ટચકો મારી નહેરના ખોદકામના ગણેશ બેસાડ્યા.

દ લેસેપ્સે નાઈલમાંથી નહેર કાઢવાની પ્રાચીન યોજના રદ કરી ભૂમધ્ય અને રાતા સમુદ્રને જ જોડવાની યોજના કરી. આ યોજના સામે અનેક બાતના વાંધાવચકા કાઢવામાં આવ્યા; અનેક પ્રકારના વિરોધો અને વિખવાદો ઊભા કરવામાં આવ્યા. છતાં દ લેસેપ્સે ધીરજ અને ખંતથી પોતાનું કામ ચલાવ્યે રાખ્યું, અને

ઈ. સ. ૧૮૬૬ના નવેંબરમાં તે પૂરું કરી, ઇન્જિનના ખેદીવને હાથે આજની જગવિખ્યાત નહેર ખુલ્લી મુકાવી.

૩

આ કામમાં દલેસેપ્સને મુખ્ય મદદ બે સરકારોએ કરી : એક ઇન્જિનની અને બીજી ફ્રાન્સની. નહેરના ખોદકામને માટે કરોડો રૂપિયા ભેઈએ. તે ભેગા કરવા સુએઝ કંપનીએ શેર કાઢ્યા હતા, જેમાંના અર્ધ ઉપરના શેરો ફ્રાન્સે લીધા અને બાકીના ઇન્જિનની સરકારે લીધા. આ વખતે ઇંગ્લેન્ડની સરકાર આ નહેરકામના વિરોધમાં હતી. પણ જ્યારે નહેર તૈયાર થઈને ચાલુ થઈ, ત્યારે એની આંખ ઊઘડી કે, વિદાયતથી હિંદના રસ્તાના એક મોટા નાકા જેવી આ નહેરમાં બે આપણો હાથ ન હોય, તો આપણને

તો ઘણું નુકસાન છે. એટલે ઈ. સ. ૧૮૭૫માં ઇન્જિનના ખેદીવની આર્થિક લીડનો લાગ ભેઈને, ઇંગ્લેન્ડના વડા પ્રધાને ઇન્જિન સરકારના શેર ખરીદી લીધા અને એ રીતે યુરોપથી હિંદ આવવાના દૂંકા માર્ગની ચાવી હાથે કરી.

સુએઝની આસપાસના દરિયા પરના દેશો તરફ તમે જુઓ. ત્યાં અંગ્રેજ, ફ્રેંચ તથા પશ્ચિમના બીજા લોકોની લાગવગ કે હક્કમત છે.

યુરોપમાં લડાઈ ચાલતી હોય, તે વખતે સુએઝના સ્થાનની કિંમત બરોબર સમજાય.

આજે દુનિયાના આગળપડતા દેશો યંત્રશક્તિથી વેપારબંધા ચલાવે છે. તે માટે કાચો માલ થોકબંધ નેઈએ. તે સુએઝ વાટે લઈ જવો પડે છે, કેમ કે તે સુગમ છે. સુએઝનું આવું મોખાદાર સ્થાન હાવાથી એક લોખંડે કહ્યું છે: ‘આંતરરાષ્ટ્રીય કંકાસનાં જે થોડાંક કારણો છે, તેમાં આ સુએઝ પરનું પ્રભુત્વ એક છે; જગતે જે શાંતિ મેળવવી હોય, તો આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આણવો નેઈએ; કે પછી એ પ્રશ્નને જતો જ કરવો નેઈએ.’

પુરાતન કાળમાં કુદરતી રીતે નહેર પુરાઈ જતી હતી તેમ ન પુરાય તે સારુ, તેને હમેશ મોટા મોટા યાંત્રિક પાવડાવાળાં વહાણો મારફતે ખોદા કરવામાં આવે છે. દર વર્ષે આજ હજારો વહાણો તે નહેરમાં થઈને આવજા કરે છે. નહેર ૧૪૮ ફૂટ પહોળી અને ૩૩ ફૂટ ઊંડી છે. રાતા સમુદ્રમાં સુએઝથી શરૂ થઈને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં પોર્ટ સૈયદ સુધીની તેની લાંબાઈ લગભગ ૧૦૦ માઈલ છે. પરંતુ આ ૧૦૦ માઈલે અંગ્રેજોને હિંદમાં આવવામાં લગભગ ૫,૫૦૦ માઈલોનો ફેરો ટાળ્યો છે! એનો આખો યશ એક જ માણસની યોજનાશક્તિ, અરબ ધીરજ, અને બાહોશીને આભારી છે; અને તે ફ્રિડનાન્ડ દ લેસેપ્સ. પોર્ટ સૈયદમાં નહેરના મોઢા ઉપર, એના સ્મારક તરીકે, તેનું લવ્ય પૂતળું મૂકવામાં આવ્યું છે.

સ્વાધ્યાય

૧. તમારી ભૂગોળ પરથી સુએઝ આસપાસના પ્રદેશનો નકશો દોરો અને તેમાં કોનું કોનું રાજ્ય છે તે બતાવો.

૨. દ લેસેપ્સ ધધે ઇજનેર નહોતો, છતાં આ ઇજનેરી કામમાં ફાળ્યો તે શાથી, તે ધ્યાનમાં આવ્યું?

૩. દુનિયાના નકશામાં મુખ્યથી વિલાયતના, — વાસ્કો-ડી-ગામાએ શોધેલો અને દ લેસેપ્સે યોજેલો — બેઉ જળમાર્ગ દોરો.

૪. ઇંગ્લેન્ડને સામાન્ય રીતે કટાક્ષચિત્રોમાં કાં તો સિંહ કે કાં તો ‘મુલરોગ’ — ડાધિયા કૂતરા તરીકે ચીતરે છે. પાઠમાં જે ચિત્ર છે, તેમાં બ્રિટિશ-સિંહ

હિંદની ચાવી તેના પંખ નીચે દખાવી બેઠો છે, અને તેનો પ્રતિનિધિ પાછળ બેઠીવને પૈસાની થેલી આપી રહ્યો છે. ઇજિપ્તની આ વાત છે તે સૂચવવા, રણ અને પિરામિડની ભૂમિકા ચીતરી છે.

પ્રશ્નો

૧. જળમાર્ગની શોધ પહેલાં યુરોપના લોકોને હિંદ આવતાં કયો ચક્ર-રાવો ખાવો પડતો હતો ?
૨. ૬ લેસેપ્સને કઈ સરકારોએ મદદ કરી ?
૩. ઇંગ્લેંડની સરકારે સુએઝની નહેરની ચાવી શી રીતે કબજે કરી ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોની સંધિ કેવી રીતે થાય છે, તે જુઓ :-

(૧) તરુ + જાયા = તરુ + રજાયા = તરુરજાયા

(૨) સ્વ + જંદ = સ્વ + રજંદ = સ્વરજંદ

(૩) શિર + છત્ર = શિર + રજત્ર = શિરરજત્ર

(૪) શિર + છેદ = શિર + રજેદ = શિરરજેદ

(૫) આ + જાદિત = આ + રજાદિત = આરજાદિત

ઉપરના દાખલાઓ ઉપરથી સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજાશે :-

કોઈ પણ હ્રસ્વ સ્વર પછી છ્ આવે, તો છ્ નો રજ્ થાય છે. અપવાદ તરીકે, ‘આ’ પછી પણ છ્ નો રજ્ થાય છે.

શિક્ષકોને

૧. જે ખંડને છટા પાડી જળમાર્ગ ટૂંકો કરી આપનાર સુએઝની નહેરની જેમ ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાને છટા પાડી જળમાર્ગ ટૂંકો કરી આપનાર પનામા નહેરની વાત કરવી. પનામા નહેરની પણ ૬ લેસેપ્સે જ શરૂઆત કરી હતી. પનામા નહેરમાં જુદી જાતની ઇજનેરી વિદ્યા ઉપયોગમાં લેવામાં આવી છે. ત્યાં આગબોટને ધીમે ધીમે ઉપર ચડાવીને નીચે ઉતારવી પડે છે. જગતની એક નવાઈ તે મનાય છે.

૨. અત્યારે ઇજિપ્ત અંગ્રેજોના આધિપત્યમાંથી છટું થયું છે, અને સુએઝની નહેર ઉપરથી અંગ્રેજોની સત્તા પણ ખસેડવા આગે તાજેતરમાં જ કરારો થયા છે, તે વાત પણ કરવી.

અધરા શબ્દો

સંયોગીભૂમિ સ્ત્રી૦ = જમીનના બે

મોટા પ્રદેશને જોડનારી સાંકડી

જમીનની પટ્ટી

પરિક્રમા સ્ત્રી૦ [સં.] પ્રદક્ષિણા;

ચક્રરાવો

નાયથ વિ૦ = હાથ નીચેનું; મદદનીશ

કર્વોરેન્ટીન ન૦ [ફં.] = ચેપી રોગવાળા

ને અમુક વખત અલગ રાખવો તે

(પ્રજ્ઞાની સામાન્ય સુખાકારી સાચવવા આનું કરવામાં આવે છે.)

હાકેમ પું = સૂબો; રાજકર્તા
 વિખવાદ પું = એર પેદા થાય તેવી
 બોલાચાલી; તકરાર
 ખેત્રીય પું [ઈ.] = ઇજિપ્તનો રાગ
 શેર પું [ઈ.] = વેપારી મંડળીનાં
 નાણાંમાં આપેલો કે ભરેલો હિસ્સો
 આર્થિક વિં [સં.] = નાણાંને લગતું

હકૂમત સ્ત્રીં [અ.] = સત્તા; હાકેમપણું
 મોખાદાર વિં = મોખાવાળું; ફાવે
 એવું; લાગતું
 આંતરરાષ્ટ્રીય વિં = જુદા જુદા
 અનેક દેશોના પરસ્પર સંબંધ
 વિષેનું કે તેને લગતું
 પ્રભુત્વ નં [સં.] = કાબૂ; સત્તા અધિકાર

૨૭

નાખુદા

[શિખરિણી]

બહે વેગે નૌકા સરલ સરતી સિધુ ઉપરે,
 તરંગો ને તારા શશિયર મીઠાં ગાન ઝૂંચરે;
 રમે, खेले, પેલાં ગમરુ બટુકો, ગમ્મત કરે;
 પ્રવાસી આનંદે અહીં તહીં ફરે તૂતક પરે.
 નહિ ચિંતા કોને, સ્થલ સમય વાધા નહિ કરે;
 બધે હૈયે કેવી સ્મિત લહરીઓ રમ્ય વિલસે !

૬

અરે, કિતુ પેલાં ક્ષિતિજ પરથી વાદલ ધસે,
 બની ગાંડો અબ્ધ ઝલટી સહસા તાંડવ કરે !
 ડૂબી જ્યોત્સ્ના રાણી વિરમી ગયું એ હાસ્ય ઝૂંજળું,
 ધ્રૂજે ભીરુ સર્વે, નિમિષ મહીં શું ચિત્ર પલટ્યું !

૧૦

પરંતુ પેલો ત્યાં તૂતક ઉપરે સૌમ્ય ગિરિ-શો,
 ઝૂંમો છે નાખુદા — થીર, અડગ, ગંભીર, અટૂલો !
 ઉષા સંધ્યા એને દિવસ રજની એકસરખાં !
 રહ્યો જોઈ જાણે જગ અખિલ એ એક ધ્રુવમાં !

૧૪

રનેહરશિખ

સ્વાધ્યાય

૧. શ્રી 'સ્નેહરશ્મિ' કૃત 'અર્ધ્ય' કાવ્યસંગ્રહમાંથી આ કાવ્ય લીધું છે. ઈ. સ. ૧૯૨૪માં એ પ્રસિદ્ધ થયું હતું. તે વરસમાં આખા દેશમાં અધે નિરાશા વ્યાપી હતી; ત્યારે પણ ગાંધીજી અડગ, અણતમ અને આશાવાળા રહી, એક ધ્યેયને વળગી રહ્યા હતા. કવિ પોતાની નોંધમાં લખે છે કે, ત્યારની તેમની સૌમ્ય, ગંભીર, દૃઢ નિશ્ચયવાળી અને જવાબદારીના પૂરેપૂરા ભાનવાળી ભવ્યતાની મન ઉપર પડેલી છાપમાંથી આ કાવ્ય સ્ફુર્યું હતું.

૨. એ અર્થમાં સમજે તો આપણા દેશની ત્યારની સ્થિતિનું એ એક રૂપક થયું. પણ જો તમે 'ટાઇટેનિક'ના કપ્તાન સ્મિથ વિષે, ફક્ત ચોપડીમાં વાંચો, તો સ્મિથની સ્થિતિ પણ આ કાવ્યના નાખુદા જેવી જ લાગશે. શરની કડીઓનું વર્ણન પણ એ જ પાઠમાં અંધ બેસાડો.

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોની સંધિ કેવી રીતે થાય છે, તે જુઓ :—

(૧) તૃપ્ + ના = તૃપ્ + ણા = તૃષ્ણા

(૨) વિપ્ + તુ = વિપ્ + ણુ = વિષ્ણુ

(૩) ઋ + ન = ઋ + ણુ = ઋણુ

(૪) નિર્ + નય = નિર્ + ણમ = નિર્ણય

ઉપરના શબ્દોના ઉપરથી સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજાશે :—

ઋ, રૂ કે પ્ પછી ન્ આવે, તો ન્ નો ણુ થાય છે.

શિક્ષકોને

૧. સ્નેહરશ્મિ એટલે શ્રી. ઝીણભાઈ રતનજી દેસાઈ.

૨. ગાંધીજીની નાખુદા સાથેની સરખામણી વિદ્યાર્થીઓ બરાબર સમજે એમ કરવું.

૩. નાખુદા, માલમ, સારંગ, ટંડેલ વગેરે નાવિકની પરિભાષા અંગે પરિચય આપવો.

અધરા શબ્દો

નાખુદા પું [અ.] = વહાણનો સુકાની	ઊલટવું અંકિં = ધસી કે ચડી આવવું
શશિયર પું = શશી; ચંદ્ર	સહસા અં [સં.] = ઓચિંતું; અચાનક
ગભરુ પું = ભોળું; નિર્દોષ	તાંડવ નં [સં.] = શિવનો નાચ;
ખટુક પું [સં.] = આળક; છોકરું	ભયંકર નાચ
ખાધા સ્ત્રી [સં.] = વિદ્વં; પીડા	જ્યોત્સ્ના સ્ત્રીં [સં.] = ચાંદની; ચંદ્રનું
લહરી સ્ત્રીં [સં.] = તરંગ; મોજું	અજવાળું
ક્ષિતિજ નં [સં.] = આંખને પૃથ્વી	નિમિષ સ્ત્રીં [સં.] = પલકારો; પળ; ક્ષણ
આકાશ સાથે મળતી જણાય છે	પલટવું અંકિં = અદલાઈ જવું
તે કલ્પિત રેખા	સૌમ્ય વિં [સં.] = શાંત
અખિંધ પું [સં.] = સમુદ્ર	ધ્રુવ પું [સં.] = ધ્રુવનો તારો

૨૮

સામાજિક જવાબદારી

વિચારક પુરુષો કહે છે કે, આજે જગતમાં સામાજિક ગુણોની ભારે ઊણપ જણાય છે, તેથી કરીને આજના સમાજને ઘણું દુઃખ વેડવું પડે છે. માણસ એક વ્યક્તિ તરીકેના વ્યવહારોમાં સારો, સુશીલ અને વિવેકી હોય છે; પરંતુ સામાજિક કામમાં તેના એ ગુણો ક્યાંય ઊડી જાય છે. આના અનેક દાખલા આપી શકાય. આપણા પોતાના સમાજના થોડાક દાખલા લેઈએ. આપણી ગંદકી જ બુઝ્યો. આપણાં ઘર કેવાં સ્વચ્છ હોય છે ! પણ આપણી પોળો, આપણી શેરીઓ, આપણાં ફળિયાં, આપણાં ગામડાં કેમ એવાં સ્વચ્છ નથી હોતાં ? એનું એક જ કારણ છે કે, આપણે સામાજિક જવાબદારીનો ગુણ લેઈએ તેટલો કેળવ્યો નથી; આપણે સામાના સુખ માટે બેઠરકાર રહીએ છીએ. મારા આંગણાનો કચરો વાળીને હું પડોશીના આંગણામાં ફેંકું; મારી બારીએથી હું કચરો ફેંકું, પાણી ઢોળું, થૂંકું, અને એમ કરતાં નીચેથી ચાલનારનો ખ્યાલ સરખો ન કરું ! આ કેવી બેજવાબદારી, કેવી બેઠરકારી ગણાય !

કાયદામાં એક કહેવત છે કે, ‘તમારી વસ્તુનો એવો ઉપયોગ કરો, જેથી બીજાને હાનિ ન પહોંચે.’ એ જ વાક્ય ગીતાજી બીજી રીતે કહે છે, ‘જે મનુષ્ય પોતાને બીજામાં બુઝ્યો છે અને બીજાને પોતામાં બુઝ્યો છે, તે જ ભ્રેનારો છે, તે જ જ્ઞાની છે.’ આ સિદ્ધાંતનો આપણે ડગલે ને પગલે ભંગ કરીએ છીએ. તેથી જ આપણને અને આપણા સમાજને અનેક આફતો અને પંચાતો વહોરવી પડે છે.

ઉપર માત્ર ગંદકીનો જ દાખલો આપ્યો છે. પરંતુ મકાનની, ખેતરની, લેવડદેવડની વગેરે અનેક બાબતોમાં ઊંડે ઊતરીને લેઈશું તો સ્પષ્ટ જણાશે કે, આપણે આપણો સમાજધર્મ ખરોખર નથી ખબરવતા, તેથી ઘણા ગૂંચવાડા ઊભા થાય છે.

સુધરાઈએ કરેલી દીવાબત્તી, મોરી તથા રસ્તાની સવડ વગેરેનો તેમ જ રેલવે વગેરે ખીજી સાર્વજનિક સુખસગવડોનો ઉપયોગ કરવામાં પણ જે અનેક જાતની બેઠરકારી જોવામાં આવે છે, તેથી પણ કેટલો ત્રાસ વેઠવો પડે છે? આ બધામાં ઉપર કહેલું કાયદાનું કે ધર્મનું વાક્ય જો પાળવામાં આવે, તો કેટલો બધો ફેર પડે?

દેશના રાજતંત્ર અને સરકાર સાથેના વર્તનમાં પણ આવી જ ઊણુપો જોવામાં આવે છે. આજના જમાનામાં પ્રજાતંત્ર એ લોકપ્રિય રાજ્યપદ્ધતિ મનાય છે. એ પદ્ધતિની સફળતાની આવી પ્રજાની સામાજિક કેળવણીમાં રહેલી છે. પ્રજાના દરેક માણસે આખા દેશને પોતાના ઘર સમાન ગણીને અને તેમાં વસતા દરેકને પોતાના ભાંડુ બરોબર સમજીને વર્તતાં શીખવું જોઈએ. પોતાના દેશનું સ્વરાજ બરોબર ચાલે તેને સારુ જે જે ગુણ કેળવવા જોઈએ તે કેળવવાનો, તથા જે જે ફરજો અદા કરવી જોઈએ તે અદા કરવાનો, તેના દરેક શહેરીએ પોતાનો ધર્મ સમજવો જોઈએ. જે દેશમાં આ પ્રકારની સમજ ન વધે, તે દેશ જો સ્વરાજ ભોગવતો હોય તો પણ તે પોતાનું સ્વરાજ ન સંભાળી શકે, અને ત્યાંના લોકો સલાહસંપથી લાંબો કાળ એકત્રિત પણ ન રહી શકે.

એક જ દાખલો લઈએ. અમલદારોને લાંચરુશવત અપાય છે, એ સૌ દેશોમાં બનતી વાત છે. પરંતુ જે દેશના પ્રજાજન પોતાના સમાજ-ધર્મમાં કેળવાયા હોય, તેઓ આવું પાપ કદી નહિ કરે. પોતાને સોંપેલું કામ કરવું એ દરેક સરકારી કે ખાનગી નોકરનું કર્તવ્ય છે. તે ન કરે તો એ ઢંડને પાત્ર થાય છે; દેશની એ કુસેવા કરે છે. પરંતુ, એ લાંચ લે છે અને સ્વાર્થી અને સંકુચિત મનના લોકો પોતાનો નાનકડો લાભ જોઈને એ આપે છે. કેટલાંક ખાતાંને તો સૌ કોઈ લાંચિયાં તરીકે ઓળખે છે. તે ખાતાંમાં કોઈ નોકર હોય તો એમ જ પુછાતું સાંભળ્યું છે કે, ‘ભાઈ, શો પગાર મળે છે?’ પછી ખીજો સવાલ પુછાય, ‘અને ખીજું?’ આ ખીજું એટલે લાંચ. જાણે કે, પગાર જેટલો જ એના પર નોકરનો અધિકાર ન હોય!

આ કુટેવને માટે આપણે અમલદારને જ એકલાને નિંદવો ન જોઈએ. તેને એ કુટેવ પાડનાર અને તેને નભવા દેનાર પ્રબળનો. પણ તેના જેટલા જ જવાબદાર છે. બદકે, તેઓ જ વધારે જવાબદાર છે, કારણ કે તેમણે જ તેને આ ટેવ પાડી છે; તેઓ ધારે તો તેની તે ટેવ તરત જ નાબૂદ કરી શકે.

આ રીતે પોતાનું વર્તન વિચારપૂર્વક ઘડવું, એ ધર્મદૃષ્ટિએ પણ જરૂરનું છે; અને એથી જ સમાજમાં યોગ્ય વર્તન રાખવું, એ ધર્મનો પણ એક ભાગ છે. એ ભાગને સમાજધર્મ કહેવામાં આવે છે. એનો પાયો ઉપર કહેલી જવાબદારી કે પારકાના સુખની દરકારમાં રહેલો છે. આ ગુણમાંથી બીજા અનેક નાના મોટા ગુણો કૂટે છે. તે બધા સામાજિક ગુણો પણ ચારિત્ર્યનો એક ભાગ ગણાય. તેથી દરેકે આ ગુણો સંભાળપૂર્વક પોતામાં કેળવવા જોઈએ. એમાં સજ્જનતા છે અને સફળ સ્વરાજની આવી પણ રહેલી છે.

સ્વાધ્યાય

૧. તમારી શાળાને અંગે કઈ ખતતી સામાજિક જવાબદારી જરૂરની ગણાય? કયા સામાજિક ગુણો તમારામાં હોવા જોઈએ?

ગામના નાગરિક તરીકે પણ એ વિચારો. આ વિષે ચર્ચા પણ ગોઠવી શકો.

૨. લોક લાંચ શું કામ લેતા હશે? શું કામ આપતા હશે? તેમાંથી બિગરવું હોય તો માણસે પોતા ઉપર કયો કાબૂ રાખવો જોઈએ?

૩. સામાજિક જવાબદારીઓમાં, પ્રગતિત્રના આ યુગમાં, મત આપવાની જવાબદારી મોટી વસ્તુ છે. કોઈની શેઠમાં તણાયા વિના કે અંગત લાભલાભનો વિચાર કર્યા વિના, યોગ્ય વિચાર કરીને મત આપવો જોઈએ.

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોની સંધિ કેવી રીતે થાય છે તે જુઓ :—

- (૧) સમ + કટ = સક્રકટ, સંકટ
- (૨) સમ + જય = સમજય, સંજય
- (૩) સમ + તોષ = સન્તોષ, સંતોષ
- (૪) સમ + પત્તિ = સમ્પત્તિ, સંપત્તિ

ઉપરના દાખલાઓ ઉપરથી વ્યંજનોની સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજશે :—

પદને છેડે આવેલા મ્ પછી કોઈ પણ વર્ગનો વ્યંજન આવે, તો ‘મ્’ને બદલે પછીના વ્યંજનના વર્ગનો અનુનાસિક (હ્, ઝ્, જ્, ન્, મ્,) થાય છે; અથવા તો ‘મ્’નો અનુસ્વાર થઈ જાય છે.

૧ હવે નીચેના શબ્દોની સંધિ કેમ થાય છે તે જુઓ :—

(૧) સમ્ + યમ = સંયમ

(૨) સમ્ + રક્ષણ્ = સંરક્ષણ્

(૩) સમ્ + લગ્ન = સંલગ્ન

(૪) સમ્ + વાદ = સંવાદ

(૫) સમ્ + શય = સંશય

(૬) સમ્ + સ્થા = સંસ્થા

(૭) સમ્ + હાર = સંહાર

ઉપરના દાખલાઓ ઉપરથી વ્યંજનોની સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજશે :—

પદને છેડે આવેલા મ્ પછી વર્ગીય સિવાયનો વ્યંજન આવે (ય્, ર્, લ્, વ્, શ્, પ્, સ્, હ્) તો ‘મ્’નો અનુસ્વાર જ થાય છે.

શિક્ષકોને

૧. ‘મ્’ના બે નિયમોમાંથી પહેલા નિયમમાં ‘મ્’નો અનુનાસિક થાય છે, તેમ જ અનુસ્વાર થાય છે; એટલે કે, બે સંધિ થાય છે. શુજરાતીમાં ઘણું કરીને અનુસ્વાર જ વપરાય છે. આ વસ્તુ વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાન ઉપર લાવવી.

૨. આસપાસ કયાંક પંચાયતની, સુધરાઈની, કે ધારાસભા ઇં ની ચૂંટણી થતી હોય, ત્યારે તેની પદ્ધતિ વગેરે વિષે વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યક્ષ સમજ આપવી. શાળામાં પણ વિદ્યાર્થી-પંચાયત જેવી પ્રવૃત્તિ ઉપાદી શકાય. તેનાથી વિદ્યાર્થીઓને સામાજિક જવાબદારીનો પ્રત્યક્ષ પાઠ મળે.

અધરા શબ્દો

સામાજિક વિં [સં.] = સમાજને લાંચરુશયત સ્ત્રીં = અમલદાર કે લગતું; સમાજ સંબંધી સત્તાધારીને દૂષી રીતે અપાતી અદા અં [અ.] = પૂરું; ચૂકતે કે તેના વડે લેવાતી અનિચિત રકમ

શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠ

૧

જે મોટાઈ, જે ઉત્તમતા અને શક્તિ તથા તેજ બાપમાં હોય તે પુત્રમાં ઊતરે જ, એવો કશો કુદરતી નિયમ નથી. બદકે, કેટલીય વાર એવું જોવામાં આવે છે કે, પુત્રમાં તે અતિ અદ્ય અંશે ઊતરેલાં હોય છે. રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ આ બાબતમાં ભારે સદ્ભાગી હતા. એ પોતે ગુજરાતમાં ૧૯મા સૈકામાં થઈ ગયેલા નામાંકિત પુરુષોમાંના એક હતા. તે મૂળે સુરતના વતની હતા. નિર્ધન હોવા છતાં બતમહેનતથી સારી કેળવણી લઈ સરકારી કેળવણી

ખાતામાં મોટા હોદ્દાએ પહોંચ્યા હતા. વિચારે તેઓ સુધારક હતા. કવિ નર્મદાશંકર, શેઠ કરસનદાસ મૂળજી વગેરે આપણા પ્રાંતના જાણીતા સુધારકોના તે સાથી હતા. ‘સત્ય પ્રકાશ’ નામે મુંબઈના એક સુધારક પત્રનું તંત્રીપણું પણ એમણે શોભાવ્યું હતું. પરદેશ જવું એ તે જ્યાંનામાં હિંદુઓમાં હીણું અને શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કાર્ય ગણાતું

હતું. પરંતુ વિલાયતની શાળાઓ તથા શિક્ષણપદ્ધતિ વગેરેનેા અભ્યાસ કરવાને સારુ, તે ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં વિલાયત પણ ગયા હતા. એમના જીવનની નોંધવા જેવી એક ત્રીજી વસ્તુ તે એમની ધર્મશ્રદ્ધા. તે પ્રાર્થનાસમાજ હતા. અમદાવાદમાં આવે જોવા મળતા પ્રાર્થનાસમાજ મંદિરના સ્થાપનારાઓમાંના એ એક હતા.

તેમના આ સર્વ ગુણોનો વારસો પામેલા એમના સુપુત્ર તે આપણા જાણીતા સાક્ષર અને સમાજસેવક સ્વ. શ્રી રમણભાઈ. તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૮માં થયો હતો. પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજના

આચાર્યની પોતાની નોકરીને અંગે રા. સા. મહીપતરામ અમદાવાદમાં જ ઘર કરીને રહેલા. એટલે સ્વ. રમણભાઈએ અમદાવાદમાં જ પોતાનું જીવન ગાળ્યું. અને એ શહેર વાટે જ પોતાના પ્રાંત તથા દેશની અનેકવિધ સેવા કરી. ધંધે તે વકીલ હતા. પરંતુ કેળવણી, સાહિત્ય, સમાજસુધારો, અને સ્થાનિક સ્વરાજ કે સુધરાઈનાં કામોમાં તે રચ્યાપચ્યા રહેતા. તેને અંગેનાં કામોમાં તેમણે વર્ષો સુધી આગેવાની ભરેલો ભાગ લીધો અને એ બધામાં જે સંગીન કામ તે કરી ગયા, તેનો લાભ આજ સુધી પ્રજા ભોગવે છે. સુવિખ્યાત પિતાના કેવા યોગ્ય સપૂત તે હતા તે, ગાંધીજીએ તેમના દુઃખદ મરણ-પ્રસંગે (ઈ. સ. ૧૯૨૮) લખેલા નીચેના લેખ ઉપરથી જણાશે.

૨

‘સર રમણભાઈ ગુજરાતને રહતી મૂકીને ચાલી નીકળ્યા છે. રમણભાઈ એટલે ગુજરાતના આધુનિક જીવનનો ઇતિહાસ. રમણભાઈ એટલે સમાજસુધારો. રમણભાઈ ગરીબના બેલી હતા. અમદાવાદના શહેરી જીવનમાં તેઓ ઓતપ્રોત રહેતા. ગુજરાતી ભાષાની તેમની સેવા ઊંચા પ્રકારની હતી. તેમની શુદ્ધ

નીતિની અસર તેમના સંબંધમાં આવનારની ઉપર પડ્યા વિના રહેતી જ નહિ. રમણભાઈનો વિનોદ તેમનાં પુસ્તકોમાં નીતરી આવે છે. પણ તેમણે જિંદગીને વિનોદ રૂપે નહોતી જોઈ. તેમણે

જિંદગીને કર્તવ્યપરાયણ કરવામાં તેની સાથેકતા માંની. કોઈ પણ શુભ કામમાં રમણભાઈની મદદ હોય જ. દેશહિતના કામમાં તેમનો ફાળો પૂરતો મળે જ.

‘જે જે વસ્તુને રમણભાઈએ સેવારૂપ માની હોય, તેમાં પોતાનું શરીર ઘસી નાખવામાં તેમણે કદી પાછું પગલું નથી ભર્યું. પોતાની સખત માંદગીમાં પણ અને રાજ્યપ્રકરણમાં પૂરો મતભેદ હોવા છતાં, તેમણે વલ્લભભાઈની મ્યુનિસિપાલિટીની સેવાની કિંમત જાણી હતી, ને તેમને પ્રસંગે પડતાં પૂરી મદદ દેતાં ચૂક્યા જ નથી. અમદાવાદની જાહેર સંસ્થાઓ એવી ભાગ્યે જ હશે કે જેમણે રમણભાઈના નામની ઈચ્છા ન રાખી હોય.

‘આવા ગુજરાતના રત્નનો વિયોગ તેમનાં કુટુંબીઓને જ સાલે એમ નથી, પણ એ વિયોગદુઃખમાં ગુજરાત આખી ભાગીદાર છે.

‘આજકાલ રૂઢિ એવી થઈ ગઈ છે કે, જે રાજ્યપ્રકરણમાં અને તેમાંથી જે જલદ રાજ્યપ્રકરણમાં ભાગ ન લેનાર હોય, તેમની શાંત અદૃષ્ટ સેવાની કિંમત ઓછી અંકાય છે. મારો નમ્ર મત છે કે આ ભૂલ છે. કાળ તો એ ભૂલ સુધારી લેશે. જે માણસ એક પણ વિધવાનાં આંસુ લૂછે છે, જે એક પણ બાળાને લસના નામે ઓળખાતા પશુચરમાંથી બચાવી લે છે, જે એક પણ અત્યજની નિઃસ્વાર્થ સેવા કરે છે, તે દેશની અને સમાજની શુદ્ધ સેવા કરે છે; ને સંભવ છે કે, મહાધુરંધર રાજ્યપ્રકરણી યોદ્ધાની લડત ભુલાઈ જશે ત્યારે, આવી ખૂણખાંચરે થતી સેવા કળ આખ્યાં જ કરતી હશે. જે સેવાની પાછળ તાળીના અવાજ નથી, પણ જેની પાછળ પ્રભુના આશીર્વાદ છે, તે સેવા તો ખરી છે જ. આવી સેવા રમણભાઈની હતી. તાળીના અવાજે પણ તેમને ભાગે આવ્યા હતા. પણ રમણભાઈને જેની કોઈ દહાડો દરકાર નહોતી, તેનું વર્ણન શું! રમણભાઈ તો વીર યોદ્ધા હતા. બુવાનિયાઓની ફિકિયારી અને સિસોટી વચ્ચે પણ પોતાના વિચારને ને પોતાના સ્થાનને વળગી રહેતાં તેમને કોણે નથી જોયા? એમના ગુણો આપણામાં ઊતરે, એમ આપણે પ્રાર્થના કરીએ.’

સ્વાધ્યાય

૧. અમદાવાદમાં પ્રાર્થનાસમાજની જગા તથા પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ જોજો.

૨. રમણભાઈએ 'રાઈનો પર્વત' નાટક લખ્યું છે, તે વાંચો. તેમાંથી થોડો ભાગ 'ગરીબ બિચારી દીકરી' એ પાઠમાં તમે આગળ વાંચી ગયા છે. તે ઉપરાંત 'ભદ્રંભદ્ર', 'હાસ્યમંદિર' પુસ્તકો એમણે લખેલાં છે. તેમાંથી પણ તમને મળ પડે એવું વાચન મળશે.

૩. મહીપતરામે 'વનરાજ ચાવડો' નવલકથા લખી છે. આજ તે કથા જૂતી થઈ ગઈ છે. છતાં મન થાય તો વાંચજો.

પ્રશ્નો

૧. પ્રાર્થનાસમાજ એટલે શું ?

૨. 'રમણભાઈ એટલે સમાજસુધારો' એમ ગાંધીજીએ શું કામ કહ્યું ?

વ્યાકરણ

૧ દુઃખ, 'અંતઃકરણ', 'નિઃસ્વાર્થ' એ શબ્દો વાંચો. તેમાં એ ટપકાં જેવું (:) છે, તે શું કહેવાય ?

એ વિસર્ગની નિશાની છે. તેનો ઉચ્ચાર કરતી વખતે શ્વાસને રોકીને થડકાની સાથે છોડી દેવાનો હોય છે. તેથી તે વિસર્ગ કહેવાય છે.

૧ હવે વિસર્ગને લગતી સંધિઓ જોઈએ.

નીચેના શબ્દોમાં વિસર્ગની સંધિ કેવી રીતે થાય છે તે જુઓ :—

(૧) નિઃ + અર્થક = નિર્ + અર્થક = નિર્અર્થક

(૨) નિઃ + ઉત્તર = નિર્ + ઉત્તર = નિરુત્તર

(૩) દુઃ + ગતિ = દુર્ + ગતિ = દુર્ગતિ

ઉપરના શબ્દોમાં ઉપરથી વિસર્ગની સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજશે :—

વિસર્ગની પૂર્વે ઇ કે ઉ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) આવ્યાં હોય અને વિસર્ગની પછી સ્વર કે ધોષ વ્યંજન આવે, તો વિસર્ગનો ર્ થાય છે.

શિક્ષકોને

૧. હવે વિસર્ગની સંધિ શરૂ થાય છે. વિસર્ગ એટલે શું એ વિદ્યાર્થીઓ સમજ્યા કે નહિ તે જોવું.

૨. અમદાવાદનું જાણીતું 'મહીપતરામ રૂપરામ અનાથાશ્રમ' એ પણ તેમનું એક સ્મારક ગણાય.

૩. રાજદ્રારી સેવાનાં કાર્ય કરે, તેથી નહેરાત વધારે થાય ખરી; પરંતુ તેથી સામાજિક સેવા કરનારની મૂંગી સેવા કંઈ ઊતરતી ન ગણાય, એ ગાંધીજીનું કથન વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાન ઉપર આવે તે જોવું.

૪. પ્રાર્થનાસમાજ વિષે કહેવું. બંગાળના અલ્પસમાજની જેમ ગુજરાતમાં સ્થપાયેલો એક અર્વાચીન ધર્મસમાજ એ હતો.

૫. રાવસાહેબ, ખાનખાનુદાર, સર, બેરોનેટ વગેરે ઇલકાઓ અંગ્રેજ સરકારના વખતમાં પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકોને સરકાર આપતી તેની વાત કરવી. આપણા આઝાદ હિંદમાં ઇલકાઓ ન રાખવાનું બંધારણમાં કહ્યું છે, તે પણ કહેવું.

અધરા શીઘ્રે

નામાંકિત વિ. [સં.] = પ્રખ્યાત;

સાથે મળી ભળી ગયેલું; તન્મય

નળીનું

પશુપત્ત પું. [સં.] = જેમાં પશુ હોમવાનું

ટ્રેનિંગ કોલેજ સ્ત્રી. [ઈ.] = શિક્ષણની

હોય એવો યજ્ઞ

તાલીમ આપી શિક્ષકો તૈયાર

રાજપ્રકરણ નં. = રાજકારણ; રાજકાર-

કરનારી કોલેજ; અધ્યાપનમંદિર

ભારતે લગતું તે

ઓતપ્રોત વિ. [સં.] = એકમીન

મહાધુરંધર વિ. [સં.] = જગરું; મોરું

૩૦

મહેમાનોને

મહેમાનો ઓ વહાલાં, પુનઃ પધારજો.

તમ ચરણે અમ સદન સદૈવ સુહાય જો.

કરજો માફ હજારો પામર પાપ, જે

દિનચર્યામાં પ્રભુ પાસે પળ થાય જો.

મહેમાનો ઓ વહાલાં, પુનઃ પધારજો.

ઉત્તત ગિરિશૃંગોનાં વસનારાં તમે,
 ઋતર્યાં રંક ઘરે : શો પુણ્ય-પ્રભાવ જો !
 શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી;
 લેશ ન લીધો લલિત ઉરોનો લહાવ જો.
 મહેમાનો ઓ વહાલાં, પુનઃ પધારજો.

સ્વાધ્યાય

૧. સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ 'કાન્ત' ઉપનામથી કવિ તરીકે ઓળખાય છે. તેમનાં કાવ્યોના સંગ્રહ 'પૂર્વાભાષ'માંથી આ લીધું છે.

૨. ત્રીજી ચોથી લીટીનો અર્થ આમ છે : રોગનાં કામોમાં જે પાપ —
 ગુના કે દોષો થાય છે તે પ્રભુ પણુ માફ કરે છે; તેમ તમે પણ માફ કરજો.
 પારકાના દોષો દયાથી જે માફ કરે છે, તેને જ પોતાના દોષોની પ્રભુ
 પાસે માફી માગવાનો અધિકાર છે, એ ભાવ પણ અહીં યાદ રાખવો જોઈએ.

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોમાં વિસર્ગની સંધિ કેવી રીતે થાય છે, તે જુઓ :—

(૧) નિઃ + રવ = નિર્ + રવ = નીરવ

(૨) નિઃ + રોગ = નિર્ + રોગ = નીરોગ

(૩) નિઃ + રસ = નિર્ + રસ = નીરસ

ઉપરના દાખલા ઉપરથી વિસર્ગની સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજશે :—

વિસર્ગનો ર્ થાય છે, અને એમ એ ર્ જોડે આવતા હોય ત્યારે પહેલો
 ર્ ઊડી જાય છે અને તેની પહેલાંનો હ્રસ્વ સ્વર હોય તો તે દીર્ઘ થાય છે.

અધરા શબ્દો

પુનઃ અં [સં.] = ફરીથી

સદન નં [સં.] = ઘર; રહેઠાણ

પામર વિં [સં.] = કંગાળ; રંક

દિનચર્યા સ્ત્રીં [સં.] = આખા દહાડા-

નું કામકાજ કે કાર્યક્રમ

ગિરિશૃંગ નં [સં.] = પર્વતનું શિખર

— તેનું ઉચ્ચ સ્થાન

શુશ્રૂષા સ્ત્રીં [સં.] = ખરદાસ; સેવા-

ચાકરી; સરભરા

લલિત વિં [સં.] = સુંદર; કળામય

ઉર નં [સં.] = હૃદય

લહાવ પું = લહાવો; આનંદનો

ઉપભોગ

વસમી વિદાય

[કાશ્યપ (કણ્વ) ઋષિ સ્નાનાદિકે પરવારીને શકુંતલાના જન્માનું સ્મરણ કરતા પ્રવેશે છે.]

કાશ્યપ —

આજે જ્ય શકુંતલા પતિગૃહે, બેચેન હૈયું બને,
રોક્યાં આંસુથી કંઠ ગદ્ગદ બને, ઝાંખી બને આંખડી;
વાત્સલ્યે થતું આમ ત્યાગી મુજને, તો શાં ચિરાતાં હશે,
કન્યાને કરતાં વિદાય, હૃદયે સંસારી માખાંપનાં !

[આગળ આવે છે.]

સહીઓ — બહેન શકુંતલા, અલંકાર સંભાળ રહ્યા; હવે આ ચીર પહેરી લે.

[શકુંતલા ઊભી થઈ પહેરે છે.]

ગૌતમી — બેટા, આનંદથી ઊભરાતી આંખો વડે તને ભેટતા તારા પિતાજી આવ્યા; તેમને પગે લાગ.

શકુંતલા — (શરમાતી) પિતાજી, વંદું છું.

કાશ્યપ — બેટા, શર્મિષ્ઠા જેમ યયાતિન્ને હતી, તેમ પતિની માનીતી થજે, તથા તેની પેઠે જ ચક્રવર્તી પુત્ર પામજે.

ગૌતમી — ભગવન્, આ તો વરદાન થયું, આશિષ નહોય !

કાશ્યપ — બેટા, આ અગ્નિનારાયણને હમણું જ આહુતિ આપી છે; તેમની પ્રદક્ષિણા કર.

[સૌ પ્રદક્ષિણા કરે છે.]

કાશ્યપ — [વેદમંત્રની ઢબે આશિષ આપીને] હવે સિધાવો.

[આમ તેમ નજર ફેંકી] ક્યાં છે શાર્દૂર્ણવ વગેરે ?

[પ્રવેશ કરીને]

શિષ્યો — ભગવન્, આ રહ્યા અમે.

કાશ્યપ — બહેનને મારગ દેખાડો.

શાર્દૂર્ણવ — બહેન, આમ પધારો.

[સૌ ચાલે છે.]

કાશ્યપ — [આબુખાબુનાં વૃક્ષોને સંબોધીને] હે વૃક્ષો, તમને પહેલાં પાણી પાયા વગર જેણે જાતે પાણી પીધું નથી, તથા શણગાર બહુ પ્રિય હોવા છતાં જેણે તમારા ઉપરના વહાલથી તમારી એક કૂંપળેય કદી તોડી નથી; એટલું જ નહિ; તમને જે દિવસે ફૂલ બેસે તે દિવસ જેને મન ઉત્સવનો દિવસ હતો, તે આ શકુંતલા પતિવેર બચ છે; તમે સૌ તેને વિદાય આપો !

[એટલામાં કોયલનો ટહુકો સંભળાય છે, તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચી-]

બુચો, શકુંતલાનાં આ વનવાસી મિત્રોએ કોયલને મોઢે તેને મધુર વિદાય આપી !

શકુંતલા — [આગળ ચાલતાં ચાલતાં એક બાબુ] બહેન પ્રિયંવદા, આર્યપુત્રનાં દર્શન માટે ઉત્સુક છું, પણ આ આશ્રમ છોડતાં મારા પગ ઉપડતા નથી.

પ્રિયંવદા — તને જ આવું થાય છે એમ નથી; તારો વિરહ થવાનો જાણી આખા તપોવનની પણ એવી જ દશા થઈ લાગે છે. જોને, ઉઘાડે મોંએ તને જોતી મૃગલીઓનાં મોંમાંથી કોળિયા પડી જાય છે, મોરો પણ નાચતા થંભી જાય છે, અને પાકાં પાન ખેરવી આ વેલીઓ જાણે આંસુ સારે છે !

શકુંતલા — પિતાજી, મારી આ લતાબહેન વનજ્યોત્સ્નાની રજા લઈ લઉં.

કાશ્યપ — એના પર તને સગી બહેન જેવું હેત છે, એ હું જાણું છું. આ રહી જમણે હાથે.

શકુંતલા — [પાસે જઈને] વનજ્યોત્સ્ના, તારા આંખાને વળગી હોવા છતાં, તારી આ તરફની ડાંખળીઓ વડે મને ભેટ. હવે તો હું તારાથી વિખૂટી પડવાની.

કાશ્યપ — તારે માટે જે લાયક વર મેં મનમાં ધારી રાખ્યો હતો, તેને તું પુણ્યબળે પામી; આ નવમાલિકા પણ આંખાને વળગીને ઠેકાણે પડી. હવે તમે બંનેની ચિંતાથી હું છૂટ્યો.

શકુંતલા — [સખીઓને] આને તમારા બેના હાથમાં સોંપી, હાં.
સખીઓ — અને અમને કેના હાથમાં સોંપી? [રહે છે.]

કાશ્યપ — અનસૂયા, રો ના. અત્યારે તો તમારે બેએ
શકુંતલાને ધીરજ આપવાની છે.

[સૌ આગળ ચાલે છે.]

શકુંતલા — પિતાજી, પેલી બિચારી હરણી પૂરા દહાડા થયા
હોવાથી બહુ ચાલી શકતી નથી, એટલે ખૂંપડી આગળ જ આવીને
ભૂલી રહી છે. તે જ્યારે સુખે વિચાય, ત્યારે મને સારા સમાચાર
કહેવડાવજે.

કાશ્યપ — નહિ ભૂલું, બેટા.

શકુંતલા — [ચાલતાં અટકીને] કેણુ મારો છેડો પકડે છે?

કાશ્યપ — એ તો તેં જેને પુત્ર કરીને ઉછેર્યો છે તે મૃગ. નાનો
હતો અને ખાતાં આવડે નહિ ત્યારે દાસ ખાવા જતાં મોં ચિરાઈ
ગયેલું, તેથી ઇંચુદીનું તેલ રેડી રેડીને જેના ઘા તેં રૂઝવેલા, તથા
સામાની મૂઠીઓ ખવરાવીને જેને તેં ઉછેરેલો, તે હજી તારો કેડો
મૂકતો નથી.

શકુંતલા — ભાઈ, તને છોડીને જનારીને શા માટે વળગે છે?
તને જનમ આપીને તારી મા તો મરી ગયેલી, તે મેં તને પાળી-
પોષીને મોટો કર્યો. હવે મારી ગેરહાજરીમાં આપુ તારી સંભાળ
લેશે; પાછો ફર.

કાશ્યપ — બેટા, આ રસ્તો ખાડાખેંચાવાળો છે. અને આંસુ-
ભરેલી આંખે તું ઠોકરો ખાય છે, માટે જરા હૈયું કઠણ કરી શાંત થા.

શાર્દૂલ — ભગવન્, જળાશય સુધી જ વહાલાં જનને વળાવવા
જવાનું હોય. આ તળાવકાંઠો આવી ગયો. હવે કહેવું કથવું હોય તે
કહીને અહીંથી પાછા ફરો.

કાશ્યપ — તો આવો, આ ક્ષીરવૃક્ષની છાયામાં ભેસાં રહીએ.

[સૌ જઈને ભેસાં રહે છે]

કાશ્યપ — [સ્વગત] હુષ્યંત રાજાને ઘટે એવો શો સંદેશો કહાવીએ ? [પ્રગટ] શાર્દૂંગરવ, શકુંતલાને સોંપતી વેળા તે રાજાને મારી વતી આટલું કહેજે :

શાર્દૂંગરવ — આજ્ઞા કરો, ભગવન્ !

કાશ્યપ — અમે સંયમધન તપસ્વી છીએ, તું બિંચા કુળનો છે; તેમ જ આ શકુંતલાએ પણ સગાંવહાલાંની કશી દોરવણી વિના તારા પર સ્વાભાવિક સ્નેહ કર્યો છે. આ બધાનો ખ્યાલ કરી, તું શકુંતલા પ્રત્યે તારી અન્ય સ્ત્રીઓની જેમ વર્તજે. એથી વિશેષ કાંઈ પામવું એ તો એના ભાગ્યની વાત છે; તેમાં કન્યાનાં સગાંને કાંઈ કહેવાનું હોય નહિ.

શાર્દૂંગરવ — હ, સમજ્યો.

કાશ્યપ — પુત્રી, હવે તને શિખામણુના બે બોલ કહું. વનવાસી તોય અમે લૌકિક વ્યવહાર જાણીએ, હોં !

શાર્દૂંગરવ — બુદ્ધિશાળી બધું જાણે.

કાશ્યપ —

શુશ્રૂષા કરજે વડીલ જનની, થાજે સપત્ની-સખી;
સ્વામી રોષ થકી કદી અવગણે, સામી ન તેની થતી;
પ્રીતે દાસજનો સહુ રીઝવજે, કુલાતો ના ભાગ્યથી :
આ રીતે ગૃહિણી બને યુવતી સૌ; અંગાર ખીલ કુલે.

ગૌતમી શું કહે છે ?

ગૌતમી — વહુવારુને એથી વિશેષ કહેવાનું શું હોય ? બેટા, આ બધું ખરાબર યાદ રાખજે.

કાશ્યપ — બેટા, મને તથા સખીઓને ભેટી લે.

શકુંતલા — પિતાજી, પ્રિયંવદા અને અનસૂયા અહીંથી જ પાછાં ફરશે ?

કાશ્યપ — બેટા, એ બંને હજી કુંવારી છે; તેઓ ત્યાં આવે એ ઠીક ન કહેવાય. તારી સાથે ગૌતમી આવશે.

શકુંતલા — [પિતાને વળગી પડીને] મલયવૃક્ષે ઉખાડીને
અળગી કરેલી ચંદનલતાની જેમ, આપુને ખોળેથી અળગી થયેલી
હું પરદેશમાં કેવી રીતે જીવી શકીશ ?

કાશ્યપ — બેટા, એમ ગભરાય છે શાની ? કુલીન પતિની
ગૃહિણીનું માનવંતું પદ પામીને, તેના વૈભવશાળી ઘરનાં કામકાજમાં
હરકમેશ ગૂંથાઈ રહીને, તથા થોડા જ વખતમાં પૂર્વ દિશાની પેઠે
સૂર્ય જેવા પ્રતાપી પુત્રને જન્મ આપીને, તું મારા વિયોગનું દુઃખ
ક્યાંય ભૂલી જશે.

[શકુંતલા પિતાને પગે પડે છે.]

કાશ્યપ — મારી બધી ઇચ્છાઓ તને ફળશે.

શકુંતલા — [સખીઓ પાસે જઈ] બહેનો, તમે તો બંને
એકસાથે જ મને ભેટો.

સખીઓ — [તેમ કરીને] સખી, જો રાજ કદાચ તને ઓળખતાં
વાર કરે, તો તેના નામાક્ષરવાળી આ વીંટી તેને બતાવજે.

શકુંતલા — તમારા આ વહેમથી તો હું કંપી ઊઠું છું !

સહીઓ — ખીવાનું કંઈ કારણ નથી. એ તો અતિસ્નેહને કારણે આવી આવી અમંગળ શંકાઓ થાય છે.

શાર્ફરવ — હવે વાર ન કરો, ખીજે પહોર થયો.

શકુંતલા — [આશ્રમ તરફ મોં માંડીને] પિતાજી, હવે ફરી આ તપોવન ક્યારે જોવા પામીશ ?

કાશ્યપ — ચારે દિશામાં વ્યાપેલા સામ્રાજ્યની લાંબો કાળ સામ્રાજી બનીને, દુષ્ટ્યંતના મહાપરાક્રમી પુત્ર ઉપર તે સામ્રાજ્યનો તથા કુટુંબનો બધો ભાર નાખી, તું તારા પતિ સાથે પાછલી અવસ્થામાં જરૂર આ આશ્રમભૂમિમાં રહેવા આવી શકીશ.

ગૌતમી — બેટા, જવાની વેળા વીતી ચાલી. પિતાજીને પાછા વાળ. [કાશ્યપ તરફ જોઈને] અથવા એ તો આમ ને આમ બોલ્યા જ કરશે. આપ જ પાછા વળો.

કાશ્યપ — બેટા, તપના અનુષ્ઠાનમાં વિલંબ થાય છે. -

શકુંતલા — [ફરીથી ભેટીને] તપ કરી કરીને તમારું શરીર નંખાઈ ગયું છે, તેમાં મારી ચિંતા કરી કરીને ઉમેરો ન કરશો.

કાશ્યપ — [નિઃશ્વાસ નાખીને] બેટા, ઝૂંપડીને બારણું જ તેં નાખેલા નીવારબલિ ઊગી નીકળ્યા છે, તે જોઈ જોઈને મારો શોક કેમ કરીને શમવાનો છે ? પરંતુ, હવે જા. તારો માર્ગ તને કલ્યાણકારી નીવડે !

[શકુંતલા તેના સંગાથીઓ સાથે જાય છે.]

સહીઓ — [શકુંતલા તરફ જોતી જોતી] અરેરે, શકુંતલા આડીમાં દેખાતી બંધ થઈ !

કાશ્યપ — [નિઃશ્વાસ સહિત] અનસૂયા, તમારી સહચરી તો ગઈ ! હવે શોક શમાવીને મારી સાથે પાછાં ફરો.

બંને — આપુ, શકુંતલા વિના તપોવન શૂનકારભરેલું લાગે છે.
તેમાં કેમ કરીને પેસાશે વારુ !

કાશ્યપ — સ્નેહભાવ એણું જ દાખવે. [વિચારમાં ને વિચારમાં
આગળ ચાલી]

કન્યા, ખરે ! છે ધન પારકાનું;
એને વળાવી પતિઘેર આજ,
મારો થયો નિર્મળ અંતરાત્મા,
સોંપી દીધે થાપણુ જેમ પાછી.

[સૌ ન્યય છે.]

સ્વાધ્યાય

૧. આ પાઠ કવિવર કાલિદાસના સંસ્કૃત નાટક ‘ અભિજ્ઞાન શાકુંતલ ’
પરથી ઘડ્યો છે.

૨. આ પાઠની આગળની વાત ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

વનમાં મૃગયાર્થે નીકળેલો રાજા દુષ્યંત, એક મૃગલી પાછળ દોડતો
દોડતો, માલિની નદીને તીરે આવેલા કણ્વ ઋષિના આશ્રમ-સ્થાન આગળ
આવી પહોંચે છે. કણ્વ ઋષિ ગેરહાજર હોવાથી તેમની પાલિત પુત્રી શકુંતલા
તેનું સ્વાગત કરે છે. રાક્ષસોના ઉપદ્રવમાંથી તપોવનનું રક્ષણ કરવા નિમિત્તે
દુષ્યંતને ત્યાં વધુ વખત રોકાવું પડે છે; એ અરસામાં એકબીજાના રૂપ-ગુણથી
આકર્ષાઈ શકુંતલા તથા દુષ્યંત ગાંધર્વલગ્ન કરે છે. તપોવનની રક્ષાનું કામ
પૂરું થતાં દુષ્યંત, શકુંતલાને તેડવા માણસ મોકલવાનું વચન આપી, પોતાની
રાજધાનીમાં પાછો ફરે છે.

દરમ્યાન એક દહાડો આશ્રમમાં દુર્વાસા ઋષિ આવે છે. તે વખતે
રાજના જ વિચારમાં મશગૂલ થયેલી શકુંતલા ઋષિનો અતિથિસત્કાર કરવાનું
ચૂકે છે, અને તેમનો શાપ પામે છે કે, ‘ જેના સ્મરણમાં તું તારું ધર્મકાર્ય
ચૂકે છે, તે તને ભૂલી જશે. ’ આ શાપની ખબર શકુંતલાની પ્રિય સખીઓ
અનસ્યા અને પ્રિયંવદાને જ પડે છે. તેઓ ઋષિને મનાવીને શાપનું નિવારણ
મેળવી લાવે છે કે, ‘ દુષ્યંત શકુંતલાને ભૂલી તો જશે, પરંતુ તેણે શકુંતલાને
આપેલું કોઈ સંભારણું તેની નજરે પડતાં તેને બધું યાદ આવી જશે. ’

કણ્વ ઋષિ હવે પોતાનું કામ પૂરું કરી આશ્રમે પાછા ફરે છે, ત્યારે
તેમને દુષ્યંત-શકુંતલાએ કરેલા ગાંધર્વલગ્નની ખબર પડે છે. પોતાની પ્રિય

પુત્રીને યોગ્ય પતિ મળ્યો એ જાણી તે ખુશ થાય છે, તથા સગર્ભા શકુંતલાને વખતસર રાજાને ત્યાં પહોંચતી કરવાનો નિર્ણય કરે છે. નક્કી કરેલે દિવસે અંનસૂયા અને પ્રિયવદ્ધા વિદાયવેળાનો મંગળવિધિ કરવા શકુંતલા પાસે આવે છે, અને તેને વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવી તૈયાર કરે છે. ત્યાં કાશ્યપ (કષ્પ) ઋષિ સ્નાનાદિક પરવારીને શકુંતલાના જવાનું રટણ કરતા આવે છે. ત્યાંથી આ પાઠનો પ્રસંગ શરૂ થાય છે.

પ્રશ્નો

૧. કાશ્યપ મુનિ શકુંતલાને સાસરે જતી વખતે શો ઉપદેશ આપે છે ?
૨. રાજા શકુંતલાને ઓળખતાં વાર કરે, તો વીંટી બતાવવાનું સખીઓ શકુંતલાને શા માટે કહે છે ?
૩. કન્યા એ પારકાનું ધન શી રીતે કહેવાય ?
૪. કાશ્યપ વગેરેને શકુંતલાને વળાવતાં જોવું થાય છે, તેવું પુત્રીને સાસરે વળાવનાર માખાપને આજે પણ થાય છે, તે તમે જોયું છે ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોમાં વિસર્ગની સંધિ કેવી રીતે થાય છે, તે જુઓ :—

- (૧) નિઃ + ચેતન = નિશ્ + ચેતન = નિશ્ચેતન
- (૨) નિઃ + ચિન્ત = નિશ્ + ચિન્ત = નિશ્ચિન્ત
- (૩) નિઃ + ચલ = નિશ્ + ચલ = નિશ્ચલ
- (૪) નિઃ + તેજ = નિસ્ + તેજ = નિસ્તેજ
- (૫) નિઃ + તૃષ્ણ = નિસ્ + તૃષ્ણ = નિસ્તૃષ્ણ

ઉપરના દાખલા ઉપરથી વિસર્ગની સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજશે :—

વિસર્ગની પછી ચ્ કે છ આવે તો વિસર્ગનો શ્ થાય છે; અને ત્ કે થ આવે તો તેનો સ્ થાય છે.

શિક્ષકોને

૧. કવિ કાલિદાસ વિષે કહેવું. તે સંસ્કૃત ભાષાના જાણીતા કવિ હતા. તેમનાં બીજાં નાટકો—વિક્રમોર્વશીય, માલવિકાગ્નિમિત્ર, તથા કાવ્યો—રઘુવંશ, મેઘદૂત વગેરેનાં નામ કહેવાં.

૨. પાઠનો પ્રસંગ બરાબર સમજાય તે માટે નાટકની છેવટ સુધીની વાત કહી જવી. પાત્રોની સમજ પણ આપવી. ગૌતમી એ આશ્રમની એક વૃદ્ધ તાપસી છે.

૩. શક્રંતલા અને દુષ્યંતના પુત્ર ભરત પરથી આપણા દેશનાં નામ ભારત, ભરતખંડ વગેરે પડ્યાં છે તે કહેવું.

૪. પાઠમાં 'ભગવન્' શબ્દ આવે છે. તે સંબોધનનું રૂપ છે. સંસ્કૃત શબ્દ 'ભગવત્'નું સંબોધનનું રૂપ 'ભગવન્' થાય છે. આ વિદ્યાર્થીઓને કહેવું.

અઘરા શબ્દો

વાત્સલ્ય નં [સં.] = વહાલ; હેત
ચીર નં [સં.] = સ્ત્રીઓનું એક રેશમી
વસ્ત્ર

શર્મિષ્ઠા સ્ત્રીં [સં.] = યયાતિ રાજાની
પત્ની

યયાતિ પું [સં.] = એક ચંદ્રવંશી રાજા
આહુતિ સ્ત્રીં [સં.] = હોમવાનું તે
કૂંપણ સ્ત્રીં = કુમળું - નવું ફૂટતું પાંદડું
વિરહ પું [સં.] = વિયોગ

વનજ્યોત્સ્ના સ્ત્રીં [સં.] = જ્યોત્સ્ના જેવી
એક વેલ

પૂરા દહાડા થવા = પ્રસવનો સમય
નજીક આવવો

ધંધુદી સ્ત્રીં [સં.] = એક ઝાડ, જેનાં
ખીનું તેલ ધા રૂઝવામાં વપરાય છે

સામો પું = એક ખડધાન્ય

કેડો પું = પીછો; પૂંક

ક્ષીરવૃક્ષ નં [સં.] = ઉંઝરાનું ઝાડ

સંયમધન વિં [સં.] = સંયમ જેમનું
ધન છે તેવું - સંયમી, તપસ્વી

લૌકિકે વિં [સં.] = દુનિયાદારીનું;

ધરસંસાર સંબંધી

સપત્ની સ્ત્રીં [સં.] = પતિની ખીજ સ્ત્રી;
શોક

ગૃહિણી સ્ત્રીં [સં.] = ગૃહસ્થની સ્ત્રી;

ધરનો વ્યવહાર સંભાળનારી

અંગાર પું [સં.] = અગ્નિ; દેવતા.

(૨) અગ્નિની પેઠે નાશ કરનાર

(જેમ કે કુલાંગાર)

વહુવારુ સ્ત્રીં = જુવાન માનીતી વહુ

મલયવૃક્ષ નં [સં.] = મલય પર્વત

ઉપરનું ઝાડ (૨) ચંદનનું ઝાડ

તપોવન નં [સં.] = તપસ્વીનું ધામ કે

નિવાસસ્થાન

અનુષ્ઠાન નં [સં.] = કોઈ ધાર્મિક ક્રિયા

નીવારબલિ પું [સં.] = બલિ તરીકે

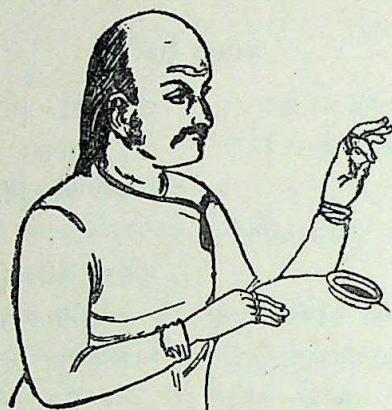
વેરેલા સામાના દાણા

નિર્મળ વિં = પ્રસન્ન; ચિંતારહિત

થાપણ સ્ત્રીં = વિશ્વાસે સાચવવા

આપેલી વસ્તુ

૩૨ પ્રેમાનંદ

ગુજરાતી ભાષાનો સર્વોત્તમ કવિ પ્રેમાનંદ છે; અને જે સેંકડામાં એ થઈ ગયો, તે ગુજરાતના વિદ્યાપ્રકરણમાં સર્વોત્તમ સમય હતો. આપણા બધા મોટા કવિઓ ઘણું કરીને એ જ સેંકડામાં થઈ ગયા છે. આણી તરફ શામળભટ વાર્તા રૂપે પોતાના સમયનાં સંસારચરિત્ર આપવાનો સંપ્રદાય પહેલવહેલો જ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં દાખલ કરતો હતો; તો પેલી તરફ અખો ભગત, લોકોના મનને સોના સરખા વહાલા જે પરાપૂર્વના વહેમ, તેમને હથોડો લઈને તોડવા મંડી ગયો હતો. વલ્લભ પોતાના મદ્દની સૂરથી તાળી પાડીને વીરરસને લાયકની ભાષા બહુચરાણની ભક્તિમાં ગજવી રહ્યો હતો; તે વખતે ખેડાનું એક નાનું રત્ન* કોમળ શૃંગારના ઝળકારા મારી રહ્યું હતું. એ પાંચે કવિઓ વિક્રમના અઠારમા સેંકડામાં થઈ ગયા છે.

પ્રેમાનંદની કવિત્વશક્તિ અસાધારણ હતી. એ જે વિષય ઉપર લખે છે, તેનું આબેહૂબ ચિત્ર વાંચનારની નજર આગળ ઊભું કરવાનું એ કદી ચૂકતો નથી. રસની બાળતમાં કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ એના પેંગડામાં પગ ઘાલે એવો નથી. તાક્યું તીર મારનારો તો પ્રેમાનંદ

* રત્નો ભાવસાર — પેલા સુંદર મહિનાનો લખનાર.

જ! એ ધારે છે ત્યારે રડાવે છે, ધારે છે ત્યારે હસાવે છે, અને ધારે છે ત્યારે શાંત રસના ઘરમાં આપણને લઈ જઈને બેસાડે છે. એની વધારે મોટી ખૂબી એ છે કે, એને એક રસમાંથી બીજા રસમાં છટકી જતાં વાર લાગતી નથી, અને તે એવી સ્વાભાવિક રીતે કરે છે કે લેશમાત્ર પણ રસભંગ થતો નથી. આવી રીતે એ કાવ્ય-સિદ્ધિ કરે છે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, એને જનસ્વભાવનું બહુ જ ઊંડું જ્ઞાન છે. એનાં સઘળાં પાત્ર સંપૂર્ણ યથાથોગ્ય તો નથી, પણ હજી લગી તેના જેવી પાત્રતા બાળવી શકે એવો કોઈ ગુજરાતી કવિ થયો નથી. ગ્રંથસંકલના પણ એની સર્વોપરી છે. ક્યાં કેટલો અને કેવો રસ મૂકવો એ પ્રેમાનંદ બરાબર સમજતો હતો. એણે ગ્રંથ-સંકલનામાં કદાપિ નાના પ્રકારની પાત્રતા અને પોતાની તરફનાં જ ઘણાં નવાં ચિત્રો દાખલ કીધાં નથી, તોપણ જે એની સંકલનામાં આવ્યું તે યથાથોગ્ય લગી શક્યો છે. એની ભાષા શુદ્ધ અને પ્રૌઢ, શૈલી સીધી અને સંક્ષિપ્ત, તથા પદબંધન સરળ, ઘટ્ટ, અને કોમળ છે.

આ બધા ગુણોને લીધે એ કવિ ઘણો જ જનપ્રિય છે. એનાં ઘણાંબરાં કાવ્ય તો એક રીતે ગુજરાતમાં પુખ્ત છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. હજારોને સુદામાચરિત્ર શનિવારે અને હૂંડી રવિવારે ગાઈ જવાનો નિયમ છે. ગામેગામે ચૈત્ર માસમાં એનું આખાહરણ તો ઊછળી જ રહે છે; જુવાન કે વૃદ્ધનાં અંતઃકરણ વિહ્વળ કરી નાખે છે, અને વ્યાસની એ કાવ્યથી રોજ ચાલે છે. શ્રાવના દહાડા-માં જ્યાં ત્યાં નરસિંહ મહેતાના બાપનું શ્રાવ વંચાય છે, અને લોકો અડધી રાત આનંદમાં અને નાગરો ઉપર ફિટકાર પાડવામાં કાઢે છે. સુરત, કે જ્યાંના લોકોએ એ કવિનો રસ વિશેષ ઝીલ્યો હોય એમ માલૂમ પડે છે, ત્યાં દરેક સ્ત્રીની અઘરણી વખતે સાસરે ને પિયર મોસાળું ગવડાવવું, એ તો એક આચારનો જ ભાગ થઈ પડ્યો છે. ચોમાસાના દહાડામાં ત્યાં એક પણ ગામડું એવું નહિ માલૂમ પડે કે જ્યાં પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ વંચાતો નહિ હોય. ત્યાં

ભાગવત વાંચ્યે ભણવું સાર્થક થયું એમ ગણાય છે. ધન્ય છે પ્રેમાનંદને, કે જેના કાવ્યસમુદ્રમાં 'પર્વે' 'પર્વે' રનાન કરવાને આટલા બધા જીવ ધાઈને આવે છે, અને શુદ્ધ, કેમળ, તથા ભક્તિમાન થઈને સંસારમાં પાછા વળે છે.

(' નવલગ્રંથાવલી ' માંથી)

સ્વાધ્યાય

૧. મહાકવિ પ્રેમાનંદ આપણા પ્રખ્યાત આખ્યાનકાર થઈ ગયા. તેમનાં આખ્યાન બહુ રસપ્રદ હોય છે. તેમનાં આખ્યાનોમાંથી થોડો ધણો ભાગ — ' સહાધ્યાયીઓ ' (પાંચમી ચોપડી), ' શામળશાહ શેઠ ' (છઠી ચોપડી) તમે ભણી ગયા છો. આ પાઠ પછી એમના જાણીતા નળાખ્યાનમાંથી થોડો ભાગ ' નળદમયંતી વિયોગ ' આવે છે.

પ્રેમાનંદનો સમય અટકળે સંવત ૧૬૯૨ થી ૧૭૯૦ ગણાય છે.

૨. પ્રેમાનંદની જે કૃતિઓ જુદા જુદા પ્રસંગે વંચાય છે, તેમાંની કોઈ તમે તમારા ઘરમાં કે ગામમાં વંચાતી સાંભળી છે ? તે મેળવીને વાંચો.

૩. તમે વ્યાસજીની — માણુભટ્ટની કથા કોઈ વખતે સાંભળી છે ? માણુ વગાડીને આવી કથા પ્રેમાનંદ પણ કરતા.

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોમાં વિસર્ગની સંધિ કેમ થાય છે, તે જુઓ :—

(૧) નિઃ + કપટ = નિપ્ + કપટ = નિષ્કપટ

(૨) નિઃ + કલંક = નિપ્ + કલંક = નિષ્કલંક

(૩) દુઃ + કાળ = દુપ્ + કાળ = દુષ્કાળ

(૪) નિઃ + ક્ષળ = નિપ્ + ક્ષળ = નિષ્ક્ષળ

ઉપરના દાખલા ઉપરથી વિસર્ગની સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજાશે :—

વિસર્ગની પૂર્વે ઇ કે ઉ હોય અને પછી ક્ ખ્ પ્ ફ્ વ્યંજનોમાંથી કોઈ આવે, તો વિસર્ગનો પ્ થઈ જાય છે.

શિક્ષકોને

૧. નવલરામ પંડ્યાના લેખો વગેરેનો સંગ્રહ ' નવલગ્રંથાવલી ' નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેમાંથી પ્રેમાનંદ અંગેનો આ ભાગ લીધેલો છે. નવલરામભાઈ એક કેળવણીકાર, લેખક તથા ગુજરાતી ભાષાના સારા વિવેચક પણ હતા.

૨. પાંચમી ચોપડીમાં ' અંગ્રેજ પ્રજાનો પ્રાચીન કાળ ' એ પાઠ તેમનો લખેલો છે, તે ચાદ કરાવો.

અધરા શબ્દો

સેંકડો પું = સેકું
 વિદ્યાપ્રકરણુ નં [સં.] = સાહિત્યના
 વિકાસસને લગતું જે કાંઈ તે
 સંપ્રદાય પું [સં.] = રિવાજ; ધારો
 પ્રાકૃત સ્ત્રીં; નં [સં.] = પ્રાકૃત-
 સામાન્ય લોકની ભાષા (સંસ્કૃત
 નહિ તેવી)

પરાપૂર્વ પું = બહુ જૂનો સમય
 શૃંગાર પું [સં.] = પ્રેમ-રતિનો ભાવ
 આબેહૂઆ વિં = તાદશ; મૂળ કે
 અસલના જેવું

પેંગડામાં પગ ધાલવો = બરાબરી
 કે સરસાર્થ કરવી (પેંગડું = ઘોડે-
 સવાર જેમાં પગ રાખે છે તે કડું)

પાત્રતા સ્ત્રીં [સં.] = પાત્રોનું આલેખન
 ગ્રંથસંકલના સ્ત્રીં [સં.] = ગ્રંથની
 રચના

વિહ્વળ વિં = વ્યાકુળ; ગભરાયેલું
 અધરણી સ્ત્રીં = સ્ત્રી પહેલી વાર
 સગર્ભા થાય તે કેત્યારે કરાતો વિધિ
 મોસાળું નં = માઆપ તરફથી
 છોકરીને સીમંત વખતે
 આપવામાં આવે છે તે (૨)
 પ્રેમાનંદે લખેલું 'કુંવરબાઈનું
 મામેરું' — તે આખ્યાન

દશમસ્કંધ પું [સં.] = ભાગવતનો
 દશમો ખંડ
 પર્વ નં [સં.] = પવિત્ર દિવસ; તહેવાર

૩૩

નળ દમયંતી વિયોગ

[અર્ધું વસ્ત્ર વચ્ચેથી ફાડીને, મનમાં આનાકાતી કરતો, નળ રાજા
 છેવટે દમયંતીને, અર્ધી રાતે, વનમાં સૂતી મૂકીને જાય છે — દોટ મૂકીને
 નાસી જાય છે કે રખેતે પાછું મન ફરે. પણ બીજે દિવસે તેને ખૂબ રડવું
 આવે છે. તેનું વર્ણન કવિ પ્રેમાનંદ પોતાના 'નળાખ્યાન'માં કરે છે,
 તે હવે વાંચો :]

૧

નળ જળ નયણે ભરે ને કરે વિવિધ વિલાપ;
 વ્યાકુળ અંગ પોતા તણું, અવની પછાડે આપ. ૧

'વૈદરમ્મી વામા રંક રામા, એકલડી વન મધ્ય,
 ભય ધરશે ને ફાટી મરશે, જીવ્યાની ટળી અવધ્ય. ૨

નહિ મળે ફરી કોકિલાસ્વરી, શેં ઝપન્યો વિલવાદ !
 મન-ગમયંતી, બોલ, દમયંતી, નળે માંડ્યો સાદ. ૩

- ‘विश्व-मोहिनी, सृष्टि-दोहिनी, सुंदरी सुजाण,
विरहिणी वल्लभ, दर्शन-दुर्लभ, बोल, पियुना प्राण.’ ४
- वन फरतो, रुदन करतो, जोतो आव्यानी वाट;
कळिए चरण धरणतां भूस्यां, वन कीधुं निर्वीट. ५
- वड-डाळे भूपाळ वळग्यो, ते रुए हृदयाफाट;
मोहधारण, कर्म कारण, कहे भुज दई लेलाट. ६
- राय विलपे, घणुं कलपे, संभारी सुख स्नेह;
कुबुद्ध आवी, वात भावी, अन्या अल्प दीधो छेह. ७
- अजगर, नाग, वरु, वाघ, छे दारुण वननी हृद;
कराड कोतर, सिंहना स्वर, श्यामा फाटी मरशे सद्य. ८
- दोह्यले पामी गजगामी, देव गया निर्मुख;
स्वयंवर-साथ, सांभळी वात, सर्व पामशे सुख. ९
- कोण नेत्र लुहे ? राय रुए

२

[आ आणु हवे दमभंतीना शा हास थया ? वांचो.]

[देहरा]

- स्वप्न आव्युं नारने, मूकी जाय छे नाथ;
जागी ऊठी अचानक, ग्रहवा प्रभुनो हाथ. १
- थई गाभरी फरी फरी जुए चारे पास;
‘अवळानां हृदय कारमां, हु बीहुं, तमारे हास.’ २
- जोयुं वन फरी फरी, सम दई कीधो सादं;
न बोल्यो नाथ, निराश थई, पछी रोई अतिशे नाद. ३

[राग राभत्री]

- वैदर्मी वन वलवले, अंधारी रे रात;
भामिनी भय पामे घणुं, एकलडी रे जात. वैदर्भी० ४
- रसनाए नाम नळ तणुं, जपती रे जाय;
शूध नथी शरीरनी, भाजे कंटक पाय. वै० ५

रोई रोई राती आंखडी, खरे आंसु नीर;	
नयणे धारा बव्वे झरे, वहे छे रुधिर.	वै० ६
हींडती ते आखडे, वाजे पगमां ठेस;	
चालती ऊभी रहे, भराय कांटे केश.	वै० ७
अंगे उझरडा पड्या घणा, वहे शोणित-धार;	
हो नळ! हो नळ! बोलती, बीजो नहीं विचार.	वै० ८
ऊंडां कोतरमां ऊतरे, चडे गिरि कराड;	
अशुद्धे उधडके नहि, पाडे वाघ बराड.	वै० ९
वांकी वाट, टींबा टेकरा, भयानक खोह;	
राफडांमां साप फूंकवे, घूघवे घोह.	वै० १०
शब्द पशुपंखी तणा, न पडे कांई प्रीछ;	
वरु घणां अरण्य बिहावे, घणां धाये रींछ.	वै० ११
शूकर, रोझ, छींकारडां, चीतरा दे फाळ;	
फालु-नाद होये घणा, बहु बोले शियाळ.	वै० १२
आंबा, आंबली, लीमडा, अरीठा अपार;	
शीमळ, समडी सेकटा, न सूझे पंथविचार.	वै० १३
खेर, खाखर ने काचकी, कंटाळो थोर;	
बावळिया बहु बावळी, बिहामणी बोर.	वै० १४
आखडी पडती सुंदरी, चरणे वेला वींटाय;	
छूटा केश कामिनी तणा, झांखरे झींटाय.	वै० १५
वृक्ष अथडाये अंगशुं, मूके कांटांमां पाय;	
शूध नथी रे शरीरनी, भजती नळराय.	वै० १६
दिवस निशा प्रीछे नहि, एवं घाडुं अरण्य;	
दमयंती भूली भमी, तांहां दहाडा त्रण.	वै० १७
अन्न उदक नाहवुं नहीं, नहीं बेसवुं शयन;	
त्रण दिवस एम वही गया, भमतां वन.	वै० १८

३

भूली भमे छे भामिनी, नैषधनाथनी नार रे;
हो नळ! हो नळ! बोलती, भीमकराज-कुमार रे. भू० १९

ધોવાયું કાજલ આંસુએ કરી, વેદનાએ વ્યાકુલ રે;
 અરધ ડાઘાડી દેહડી, નાથે ફાડ્યું છે પટકૂલ રે. મૂં ૨૦
 એવે દીઠો એક ચીતરો, ધાઈ દમયંતી ઝલટ રે;
 પૂછે, 'ભાલ નલ ભૂપાલની ? તારા જેવી છે કટ રે.' મૂં ૨૧
 શારૂલ દીઠો વનમાં, વૈદર્ભી પૂછે વ્યાલ રે:
 'નૈષધ-નરેશ વાટે મલ્લચા ? છે તારા સરખી ચાલ રે.' મૂં ૨૨
 સાવજ થાયે ગાભરા, ભય પામી નાસી જાય રે;
 રલ્લે વનદેવી અમને જ્ઞાલતી, પશુ-અરિ કંપાય રે. મૂં ૨૩
 પૂછે ઝંચા દ્રુમને, 'તારી શાખા ગગન નિહાલે રે;
 તરૂપતિ, જો મારી વતી, કहीं દીસે નલ ભૂપાલ રે ?' મૂં ૨૪
 ઉત્તર દ્રુમ આપે નહીં, તેમ તેમ રાણી રોય રે:
 'પુણ્યશ્લોકે હું પરહરી, શત્રુ થયું સૌ કોય રે.' મૂં ૨૫

સ્વાધ્યાય

૧. નળાખ્યાન આખું મેળવી શકે તો મેળવીને વાંચો.
૨. નળદમયંતી નાટકમાંથી એક પ્રસંગ 'દમયંતી પર આરોપ' છટ્ટી ચોપડીમાં આપ્યો છે, તે આના અનુસંધાનમાં વાંચવો.

પ્રશ્નો

૧. નળે દમયંતીનો વનમાં ત્યાગ શું કરવા કર્યો હતો ?
૨. દમયંતી નળની ભાળ કોને કોને પૂછે છે, અને શા કારણે ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોમાં સંધિ કેવી રીતે થાય છે, તે જુઓ —

(૧) મન : + વૃત્તિ = મન + ઉ + વૃત્તિ = મનોવૃત્તિ

(૨) છન્દ : + બદ્ધ = છન્દ + ઉ + બદ્ધ = છન્દોબદ્ધ

(૩) તેજ : + દ્રેષ = તેજ + ઉ + દ્રેષ = તેજોદ્રેષ

(૪) અધ : + ગતિ = અધ + ઉ + ગતિ = અધોગતિ

ઉપરના શબ્દોમાં ઉપરથી સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજશે :—
 સ્ કે વિસર્ગની પહેલાં અ હોય, અને પછી ધૌષ વ્યંજન આવે, તો
 સ્ કે વિસર્ગનો ઉ થાય છે, અને તે 'ઉ' આગળના 'અ' સાથે ભળીને
 બનેલો 'ઓ' થાય છે.

શિક્ષકોને

૧. નળદમયંતીની આખી કથા દ્વંકમાં વિદ્યાર્થીઓને કહેવી, જેથી કવિતાનો પ્રસંગ તે બરાબર સમજી શકે.

૨. નળરાજનાં શરીરનાં અંગો દમયંતી કોનાં કોનાં અંગો સાથે સરખાવે છે તે સમજાવવું.

અધરા શબ્દો

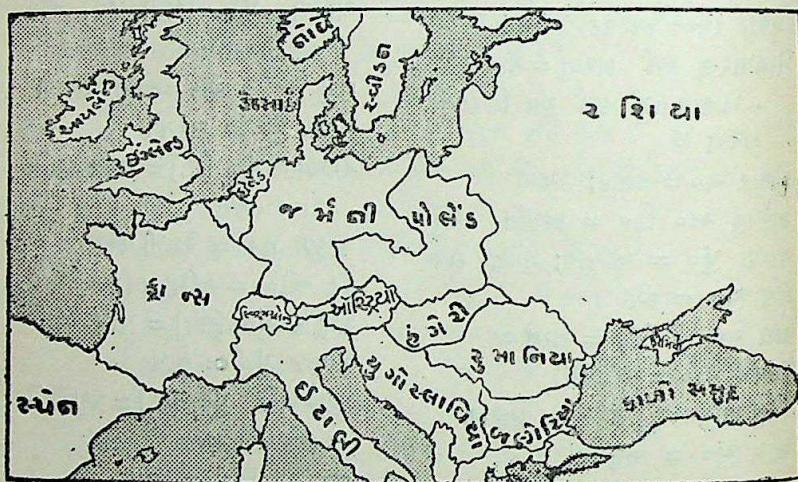
અવની સ્ત્રીં [સં.] = પૃથ્વી
 વૈદરભી સ્ત્રીં = વૈદર્ભી; વિદર્ભ દેશના
 રાજની પુત્રી-દમયંતી
 વામા સ્ત્રીં [સં.] = સ્ત્રી
 રામા સ્ત્રીં [સં.] = સ્ત્રી
 અવધ્ય સ્ત્રીં = અવધિ; મર્યાદા; હદ
 કોકિલાસ્વરી સ્ત્રીં [સં.] = કોયલના
 જેવા મધુર સ્વરવાળી
 ઊપનવું અં કિં = ઊપજવું; ઉત્પન્ન
 થવું
 સૃષ્ટિદાહિની વિં સ્ત્રીં = સૃષ્ટિના
 દોહનરૂપ; અતિ સુંદર
 સુખાણુ વિં = સમજી; હોશિયાર
 વલ્લભવિરહિણી = પતિથી છૂટી પડેલી
 નિર્વાટ વિં = પગરવટ વિનાની
 મોહધારણુ કર્મ કારણુ = મોહધારી
 -મોહાવનારું કર્મ આ વિપતનું
 કારણુ છે
 લેલાટ નં = લલાટ; કપાળ
 કલપવું અં કિં = કલ્પાંત કરવું
 અન્યા પું = અન્યાય; ગુનો; દોષ
 છેહ પું = દગો
 સઘ અં [સં.] = તરત જ
 દોહાવે અં = મુશ્કેલીથી
 નિર્મુખ વિં [સં.] = નિરાશ
 સાથ પું = સમુદાય
 કારમું વિં = મુસીબતવાળું
 હાસ પું. [સં.] = મજાક; હાસ્ય
 વલવલવું અં કિં = વિલાપ
 કરવો; રડવું
 રસના સ્ત્રીં [સં.] = જીભ

શુધ સ્ત્રીં = શુદ્ધિ; સૂધ; ભાન
 શોણિત નં [સં.] = લોહી
 અશુદ્ધ સ્ત્રીં = અશુદ્ધિ; સૂધ કે
 ભાનવગરની અવસ્થા
 ઉધડકવું અં કિં = ખીવું; ચોંકવું
 ખોહ સ્ત્રીં = ગુફા
 રાફડો પું = સાપનું દર
 ઘોહ સ્ત્રીં = ઘો; ઘરોળીના આકાર-
 નું ઝેરી પ્રાણી
 પ્રીછ સ્ત્રીં = ઝોળખાણુ
 શુકર પું [સં.] = વરાહ; કુક્કર
 છીંકારકું નં = કાચંડા જેવું એક
 ઝેરી પ્રાણી
 ચીતરો પું = ચિત્તો (૨) એક
 જાતનો સાપ
 કાલુ નં = એક જાતનું શિયાળ
 સેકટો પું = સરગવો
 નૈષધનાથ પું [સં.] = નિષધ દેશનો
 રાગ-નળ
 પટકૂળ નં = રેશમી વસ્ત્ર
 કટ સ્ત્રીં = કટી; કમર
 શાર્દૂલ પું [સં.] = વાઘ
 સાવજ પું = વાઘ
 પશુ-અરિ પું [સં.] = પશુઓનો
 શત્રુ-સાવજ
 દુમ નં [સં.] = વૃક્ષ
 પુષ્પશ્લોક વિં [સં.] = જેનું નામ
 દેવાથી પવિત્ર થવાય તેવું (નળ,
 યુધિષ્ઠિર, સીતા, શ્રીકૃષ્ણ આ
 ચાર પુષ્પશ્લોક કહેવાય છે.)

૩૪

ફ્લોરેન્સ નાઈટિંગેલ

ઈ. સ. ૧૮૫૪ની સાલની વાત છે. ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સે, તુર્કિસ્તાનના સુલતાનની સાથે મળીને, રશિયાના ઝાર સામે લડાઈ આદરી હતી. રણક્ષેત્ર કાળા સમુદ્રમાં કીમિયા કરીને રશિયાના તાબાનો દ્વીપકલ્પ છે, ત્યાં મંડાયું હતું. અંગ્રેજ લશ્કરમાં એવી અવ્યવસ્થા હતી કે, તેને કારણે સેંકડો માણસો મરવા લાગ્યાં અને ધવાવા લાગ્યાં. ઇસ્તાંબૂલ પાસે સ્કુટેરી ગામમાં ઘાયલોને માટે ઇસ્પિતાલોના તંબૂ ઠોકવામાં આવ્યા હતા. રણમેદાન પરથી ઘાયલ સિપાહીઓને આ તંબૂઓમાં મોકલવામાં આવતા. પરંતુ ત્યાં એવું અધેર ચાલતું હતું કે, સેંકડે ૪૨ જેટલાનાં મરણ નીપજતાં ! ૪૨ ટકા જેટલું મરણપ્રમાણ બહુ ભારે કહેવાય.

આ અધેરની બધી ખબરો ન્યારે વિલાયત પહોંચી, ત્યારે લોકો બહુ ગુસ્સે થઈ ગયા, અને દેશમાં ચારે કોરથી એને વિષે હોહા થવા લાગી. તે વખતના યુદ્ધમંત્રીએ વિચાર કર્યો કે, આ વિષે તાત્કાલિક કશુંક કરવું જોઈએ.

યુદ્ધમંત્રી આ પ્રમાણે વિચારતો હતો તે જ વખતે લાંડન શહેરમાં એક નવયુવતી પણ એનો જ વિચાર કરતી હતી. એનું નામ ફ્લોરેન્સ નાઈટિંગેલ હતું. સ્કુટેરીનું દારુણ દશ્ય જાણે એના હૃદયમાં ભોંકાતું હોય, એવી એને વેદના થઈ. ‘મારો દેશ આમ

સેવાચારી ને માંદાંની માવજત કરવામાં હારે, એ તો કેવી નામોશી કહેવાય ! મારે આ વખતે ફ્રી પડી મારું સર્વસ્વ એમાં અર્પવું જોઈએ.’ — આમ વિચારી એણે યુદ્ધમંત્રીને પત્ર લખ્યો કે, ‘સ્વયં-સેવિકા તરીકે મારી ઉપ જણુની ટુકડી લઈ હું તરત સ્કુટેરી જવા તૈયાર છું; મને આજ્ઞા આપો તો ત્યાં જઈ હું ઈસ્પતાલનો કબજો લઉં.’ સામેથી યુદ્ધ-મંત્રીએ પણ એ જ વિચાર કર્યો હતો

કે, ‘આ કારમી ઘાંટીમાંથી સરકારને બચાવે એવું એક જ જણુ લાગે છે અને તે ફ્લોરેન્સ નાઈટિંગેલ છે.’ એટલે, પોતા તરફથી એણે પણ કાગળ લખીને પુછાવ્યું હતું. આમ જોઉં જણાના પત્રો સામસામા મળ્યા ને ફ્લોરેન્સ એની ટુકડી લઈને તરત સ્કુટેરી રવાના થઈ.

તમને થશે કે, ફ્લોરેન્સની તે એવી શી લાયકાત હતી કે, યુદ્ધમંત્રી જેવો મોટો માણસ પોતાની મેળે એને યાદ કરે ? આ વખતે ફ્લોરેન્સની ઉંમર ૩૪ વર્ષની હતી. આ બધાં વર્ષોમાં એ બાળાને એક જ લગની લાગી હતી, અને તે માંદાંની માવજત કે, શુશ્રૂષા કરવાની. જાણે એ જ કામ લઈને ઈશ્વરને ત્યાંથી ન આવી હોય ! ઢીંગલી જોડે રમે એવડી હતી ત્યારે પણ તે તેને માંદી કહી માવજત કરવાની જ રમત રમતી ! મોટી થઈ ત્યારે એક દહાડો તેણે એક લંગડાતો કૂતરો જોયો. તેની પર એને દયા આવી અને તેના પગને પાટો બાંધી તેણે તેને સાજો કર્યો. ઉંમર લાયક થઈ ત્યારે તેના વિવાહની વાત થવા લાગી. પરંતુ તેણે તેની ના પાડી. લગ્નની

પંચાતમાં ફસાઉં તો માંદાંની માવજતની મારી જીવન-ઝંખનાનું શું થાય ? એમ વિચારી એ જીવનભર કુંવારી જ રહી. તેના બાપે પૂછ્યું, ‘ બેટા, ત્યારે તારે કરવું છે શું ? ’ ફ્લૉરેન્સે ‘ નર્સ ’ થવાનાં પોતાનાં સ્વપ્ને કહ્યાં. નર્સ અંગ્રેજી શબ્દ છે. એનો અર્થ ખરદાસી — માંદાંની માવજત કે ખરદાસ કરનાર, એવો થાય છે. ખરદાસી બનવું એ તે જમાનામાં હલકું કામ ગણાતું; સારા ઘરની બાઈ તે કામમાં ન જાય. ફ્લૉરેન્સને આ જવાબ સાંભળી એના બાપને નવાઈ લાગી અને દુઃખ પણ થયું. પણ તે તેને રોકી ન શક્યો. તે કાળમાં વિદાયતમાં માવજત-વિદ્યા શીખવવાની કશી ગોઠવણ નહોતી. એ વિદ્યા જ નહોતી એમ કહો. તેથી ફ્લૉરેન્સ ફ્રાન્સ અને જર્મની જઈ તે ભણી આવી; અને આવીને લાંડનના એક દવાખાનામાં ખરદાસી તરીકે જોડાઈ. આ વખતે તેની ઉંમર ૩૩ વર્ષની હતી. બીજે જ વર્ષે કીમિયામાં લડાઈ થઈ, ત્યારે યુદ્ધમંત્રી ઇંગ્લેન્ડની આ શુશ્રૂષા-ઘેલી નવયુવતીને યાદ ન કરે, તો બીજા કોને યાદ કરે ?

અને તેણે પોતાનું કામ પણ ખરોખર શોભાવ્યું. જતાંવેંત તેણે તંબૂની બધી વ્યવસ્થા ખરોખર ગોઠવી દીધી. રણુમેદાનેથી ખીમારોનો આવરો તો વધતો જ જતો હતો. વધીને તેમની સંખ્યા દશ હજાર જેટલી થઈ હતી. ફ્લૉરેન્સને બીજી બહેનોની મદદ મળી ગઈ હતી. તે આખી ઇસ્પિતાલની અધ્યક્ષ હતી. જરૂર હોય ત્યારે, દિવસમાં ૨૦-૨૦ કલાક સુધી ખડે પગે રહીને તે કામ કરતી. રાતે જ્યારે સૌ સૂતા હોય ત્યારે તે દીવો હાથમાં લઈને તંબૂઓમાં ફરતી. તે દયાની દેવીનાં દર્શન પણ સિપાહીઓને આશીર્વાદ સમાં લાગતાં. આવી નિષ્ઠાથી કામ કરનારને સફળતા મળે જ. તેને એટલી સફળતા મળી કે, ૪૨ ટકાનું મરણપ્રમાણ ઘટ્ટીને બે ટકે આવી ગયું !

ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં યુદ્ધ બંધ થયું. એટલે ફ્લૉરેન્સને દેશમાં જવાનું થયું. સરકારે તેને લાવવા માટે ખાસ વહાણ મોકલ્યું; અને

દેશમાં તેનું સન્માન કરવાને મોટો સમારંભ રાખ્યો. પરંતુ તે તો એક અબાણ્યા ફ્રેન્ચ વહાણમાં બેસી છાનીમાની પોતાને ગામ પહોંચી ગઈ!

દેશે તેની સેવાની કદર તરીકે ૫૦ હજાર પાઉન્ડની થેલી એને અર્પણ કરી. તેમાંથી તેણે માવજત કે શુશ્રૂષાની વિદ્યા શીખવવા માટે એક મોટી શાળા કાઢી, અને ૧૮૫૮માં તે વિદ્યા પર નાનકડી ચોપડી લખી તેના શિક્ષણને ઉત્તેજન આપ્યું. તે ઉપરાંત તેણે દેશનાં ગામોમાં અને લશ્કરી છાવણીઓમાં પણ આરોગ્યવર્ધક સુધારા કરાવ્યા. આમ એના જ પ્રયત્નથી ઇંગ્લેન્ડમાં શુશ્રૂષા-વિદ્યા શરૂ થઈ, અને પોતાની ૬૦ વર્ષની લાંબી ઉંમર એ જ ખાતે અર્પીને, ઈ.સ. ૧૯૧૦માં તે ગુજરી ગઈ. આજ પણ અંગ્રેજો એ ખાઈને એક સંત તરીકે પૂજે છે, અને વીરોને માટેની જગામાં તેની પ્રતિમા તેમણે મૂકી છે. અંગ્રેજ સરકારનું સૈન્ય કીમિયામાં ભલે હાર્યું; ડ્રૂલોરેન્સની આગેવાની નીચેના સૈન્યે તો, સાચી અને દેશને કાયમી કાયદો કરનારી જીત મેળવી હતી.

સ્વાધ્યાય

૧. લડાઈ ક્યાં થઈ હતી તે સમજવા યુરોપનો નકશો જોજો.
૨. સારી મોટી ઇસ્પિતાલ જોવા જાઓ અને ત્યાં નર્સનું કામ શું હોય છે તે સમજો.
૩. માંદાની માવજત કરવાનું કામ થોડુંક તો દરેકને આવડતું જોઈએ. તમે માંદાની સારવાર ન કરી હોય તો ઘરમાં માઆપ પાસે શીખીને કરજો.

અશો

૧. ફ્લોરેન્સ નાઇટિંગેલે શાથી ક્રીમિયા જવાનું વિચાર્યું ?
૨. યુદ્ધને અંતે ફ્લોરેન્સ નાઇટિંગેલનું સન્માન કરવાનું વિચારાયું ત્યારે તે છાત્રીમાની પોતાને ગામ કેમ ચાલી ગઈ ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોમાં સંધિ કેવી રીતે થાય છે, તે જુઓ :—

- (૧) નિઃ + શ્વાસ = નિઃશ્વાસ
- (૨) નિઃ + સ્વાર્થ = નિઃસ્વાર્થ
- (૩) નિઃ + શંક = નિઃશંક
- (૪) નિઃ + સ્પૃહ = નિઃસ્પૃહ

ઉપરના દાખલાઓ ઉપરથી તમને સમજશે કે — વિસર્ગની પછી શ પ્ કે સ્ આવે, તો વિસર્ગ કાયમ રહે છે. અથવા તેનો રશ, રસ થઈ શકે. જોકે ગુજરાતીમાં બહુધા વિસર્ગ રહે છે.

શિક્ષકોને

૧. ફ્લોરેન્સ નાઇટિંગેલને સૈનિકો ‘દીવાની દેવી’ (‘લેડી ઓફ ધ લેમ્પ’) કહેતા; કારણ કે તે રાત્રે હાથમાં દીવો લઈ ઘાયલ સૈનિકોની સારવાર માટે તથા તેમને આશ્વાસન આપવા નીકળતી. સૈનિકો તેના આવવાની આતુરતાથી રાહ જોતા.
૨. ‘સેવાભાવી કસ્તૂરબા’ એ પાઠ આગળ આવી ગયો છે; આના અનુસંધાનમાં તે વાંચવો.

અઘરા શબ્દો

ઝાર પું [ઈ.] = રશિયાના રાજાનો
 ધલકામ
 યુદ્ધમંત્રી પું [સં.] = રાજ્યનું યુદ્ધખાતું
 સંભાળનારો પ્રધાન
 મરણપ્રમાણ નં [સં.] = મરવાના ટકા
 તાત્કાલિક અં [સં.] = તરતોતરત
 સર્વસ્વ નં [સં.] = ધન, માલ, શક્તિ

વગેરે પોતાનું બધું
 નામોશી સ્ત્રીં = ખેઆખર; હીણપત
 ઘાંટી સ્ત્રીં = મુશ્કેલીનો—આરીક વખત;
 કટોકટી
 સમારંભ પું [સં.] = ધામધૂમવાળો
 ઉત્સવ

૩૫

મોહની કુરબાની

ધર્મપ્રેમ અને કુટુંબપ્રેમ એ બે વચ્ચે પરાપૂર્વથી યુદ્ધ ચાલતું આવ્યું છે. દરેક ધર્મમાં ધર્મપાલનને અર્થે કૌટુંબિક મોહનો નાશ કરનાર ભક્તોના અનેક દાખલાઓ છે.

એકાદશીવ્રતની એક કથા છે કે, રાજા રુદ્રમાંગદે પોતાની માનીતી રાણી મોહિનીને એક વરદાન આપ્યું હતું. રાજા પરમ વૈષ્ણવ હતો અને એકાદશીનું વ્રત કરતો. રાણીએ રાજા પાસે વરદાન માગ્યું, ‘કાં તો વ્રત તોડી ભોજન કરો, કાં તો તમારા માનીતા પુત્રનો વધ કરો.’ વ્રત તોડવું રાજાને માટે અશક્ય હતું. પિતૃભક્ત પુત્રે રાજાને આગ્રહ કર્યો કે, ‘વચન પાળવા માટે મારો વધ કરો એ જ ઠીક; હું મરવા તૈયાર છું.’ રાજા શસ્ત્ર ઉગામે છે, પણ ભક્તવત્સલ ભગવાન વિષ્ણુ તેનો હાથ ઉપરથી જ ઝાલી લે છે.

સગાળશા શેઠે પણ અતિથિધર્મના પાલનને અર્થે કેલેયા પુત્રને કુરબાન કર્યો હતો. સ્ત્રીપુત્રને વેચી નાખનાર હરિશ્ચંદ્ર અને સીતાનો ત્યાગ કરનાર રામચંદ્ર એ જ કોટિના માણસ થઈ ગયા.

માલિકના પુત્રનું રક્ષણ કરવા ખાતર પોતાના દીકરાનું બલિદાન આપનાર પન્ના પણ એ જ ભક્ત કોટિની હતી.

એવા જ એક ભક્તરાજના સ્મારક તરીકે મુસલમાન લોકોમાં બક્ર-ઈદિનો તહેવાર પ્રચલિત થયો છે. તે તહેવાર હજરત મહંમદ પેગંબરે શરૂ કર્યો નથી. પેગંબર પહેલાંના ધર્મમાંથી લીધેલો હોઈ તે બહુ પ્રાચીન છે.

ધર્મરનિષ્ઠ ઇબ્રાહીમને બે પુત્ર હતા. તેમાંના નાનાનું નામ ઇસ્માઇલ. પિતાનું ઇસ્માઇલ પ્રત્યેનું વિશેષ વહાલ દેખી સેતાને ધર્મરને કહ્યું, ‘જેઈ તારા ભક્તની ભક્તિ! તું જાણે કે એ તારો ભક્ત છે, પણ તે તો પુત્રભક્ત છે. જો, તે પુત્ર પાછળ કેવો ગાંઠો છે!’ સ્વપ્નામાં આવી ધર્મરે ઇબ્રાહીમને કુરબાની કરવા કહ્યું.

કુરબાનીનો કાયદો છે કે, જે વસ્તુ આપણને અત્યંત પ્રિય હોય, જેને આપણે કીમતી ગણતા હોઈએ, તેને કુરબાન કરવી. ઇબ્રાહીમે બીજે દિવસે ગાય કે બકરાની કુરબાની કરી. પણ રાત્રે પાછું તે જ સ્વપ્ન આવ્યું કે કુરબાની કર. તેણે વધારે બલિદાન આપ્યું, છતાં એનું એ જ સ્વપ્ન! તેણે નમ્ર થઈ ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી અને પૂછ્યું, ‘ઓ માલિક, તું કેવી કુરબાની માગે છે?’ ઈશ્વરે કહ્યું, ‘તારા વડાલા પુત્રની.’

લક્ષ્મણ ઇબ્રાહીમના હૃદયને આથી આઘાત સરખો પહોંચ્યો નહિ. એણે ઈશ્વરને સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું. બીજે દિવસે દીકરાને લઈને લક્ષ્મણ કુરબાનીની જગાએ જવા નીકળ્યા. માને અને દીકરાને ઉશ્કેરવાનો સેતાને પ્રયત્ન કર્યો, પણ આ પ્રેમાળ કુટુંબમાં ઈશ્વરભક્તિ એટલી દઢ હતી કે, ત્રણમાંથી એકે મોહવશ ન થયું. પિતાએ પુત્રની ગરદન પર છરી મૂકી, પણ ઈશ્વરે તે રોકી અને ઇસ્માઈલના બદલામાં એક પશુની જ કુરબાની કબૂલ રાખી. ઇબ્રાહીમ, ઇસ્માઈલ અને ઇસ્માઈલની માતા ત્રણેની પરીક્ષા પૂરી થઈ અને સેતાને ફળેત થયો.

ત્યારથી ઇબ્રાહીમના વંશમાં આ દિવસની યાદગીરી તરીકે પશુની કુરબાની કરવાનો રિવાજ દાખલ થયો. ઇબ્રાહીમના પુત્ર ઇસ્માઈલનો વંશવેલો વધીને આગળ જતાં અરબસ્તાનના બધા લોકો થયા. એટલે કુરબાનીનો આ દિવસ આખા અરબસ્તાનમાં ઊજવાતો થયો.

એ ઇસ્માઈલના વંશમાં જ ઇસ્લામી ધર્મના નબી હજરત મહંમદ પેગંબરનો જન્મ થયો.

એવા એ અદ્ભુત પ્રસંગના સ્મરણમાં મુસલમાનો બક્ર-ઈદને દિવસે કુરબાની કરે છે. કૌટુંબિક મોહ તણ શુદ્ધ ઈશ્વરભક્તિ કરવી, કર્તવ્ય આગળ મોહને ફના કરવો, એ જ ધાર્મિક તત્ત્વ આ તહેવારમાં રહેલું છે. તે તત્ત્વ જેટલું ઇસ્લામને પ્રિય છે, તેટલું જ બીજા ધર્મોને પણ પ્રિય છે. સ્વાર્થ, મોહ, લોભ એ બધાનો નાશ કરવા ખાતર પોતાની અને પોતાની પ્રિય વસ્તુની કુરબાની કરવી, એ જ સાચી ધાર્મિકતા છે, એ જ મહાન યજ્ઞ છે. એના સ્મારકચિહ્ન તરીકે

દરેક ધર્મમાં બલિદાનની પ્રથા પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી છે. પણ જેમ જેમ આપણા જીવમાં દયા વધતી ગઈ, તેમ તેમ આપણે પશુને બદલે કોળું અને નાગિયેર વધેરીને જ સંતોષ માનવા લાગ્યા. પણ બલિદાનની કદવના આપણે બગત રાખી છે. જેઓ માંસાહારી છે, તેઓ બલિદાનમાં પશુ અર્પણ કરે છે. જેમણે પશુહત્યાનું પાપ યોગ્યપી માંસાહાર છોડ્યો, તેમણે પશુનું બલિદાન પણ છોડ્યું.

બક-ઈદને તહેવારે એકલા ઇબ્રાહીમ અને તેનાં સ્ત્રીપુત્રનું જ સ્મરણ કરવાનું નથી. આજ સુધી ધર્મને નામે જેમણે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે, તેવા બધા ધર્મવીરોનું આ પવિત્ર દિવસે આપણે સ્મરણ કરીએ. હિંદુઓ પણ બક-ઈદને દિવસે આ ભક્ત-રાજનું સ્મરણ કરે, તો તેમની ધાર્મિકતા વધ્યા વગર નહિ રહે અને બક-ઈદનો તહેવાર હિંદની રાષ્ટ્રીય એકતા વધેરવાને બદલે વધારશે.

સ્નાધ્યાય

૧. ઘણા એમ માને છે કે, બકરી ઈદ એટલે બકરી કુરબાન કરવાનો તહેવાર. પણ તે બરોબર નથી. તેનો સાદો અર્થ એટલો જ છે કે, કુરબાનીની ઈદ.

૨. યહૂદીઓ પણ ઇબ્રાહીમને જ પોતાનો આદિ પૂર્વજ માને છે. તેના ખીન પુત્ર આઇઝેકની ઓલાદ તે યહૂદીઓ, જેમાં ઈશુ ખ્રિસ્ત પેદા થયા.

૩. પાઠમાં ઇશારો કરેલી હિંદુ ધર્મકથાઓ જાણો છો ?

પ્રશ્નો

૧. સ્વપ્નમાં ઇબ્રાહીમ પાસે કુરબાનીની માગણી શા માટે કરવામાં આવી ?

૨. છેવટે શાની કુરબાની આપવાની થઈ ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેના શબ્દોની સંધિ કેવી રીતે થાય છે તે જુઓ:—

(૧) પુતરૂ + કથન = પુત: + કથન = પુત:કથન

(૨) અંતરૂ + કરણ = અંત: + કરણ = અંત:કરણ

(૩) અધસ્ + પતન = અધ: + પતન = અધ:પતન

(૪) પુતરૂ + ગમન = પુતર્ગમન

(૫) પુતરૂ + ઉક્તિ = પુતરુક્તિ

(૬) પુતરૂ + વિવાહ = પુતર્વિવાહ

ઉપરના દાખલાઓ ઉપરથી સંધિનો નીચેનો નિયમ તમને સમજશે:—
 સ્ કે ૨ પહેલાં અ આવે અને પછી અધોષ વ્યંજન આવે, તો સ્ કે
 ૨ નો વિસર્ગ થાય છે.
 પણ ૨ પછી સ્વર કે ધોષ વ્યંજન આવે, તો ૨ કાયમ રહે છે.

શિક્ષકોને

૧. હવે સંધિઓ પૂરી થાય છે. વિદ્યાર્થીઓને બધા નિયમ દેઠે થાય તે માટે વર્ગમાં જુદા જુદા દાખલાઓનું પુનરાવર્તન કરાવવું. વિસર્ગ-સંધિનો સાથે વિચાર કરાવવો.

૨. ખીલ ધર્મોના તહેવારોનો પરિચય આપવો. એ મારફતે તેમનું ધર્મરહસ્ય સમજાય, અને સર્વધર્મસમભાવ કેળવાય. રાષ્ટ્રીય એકતા વધેરવાની વાત છે, તે શા પરથી, એ (કોમી અગ્રડા થતા તે જણાવી) સમજાવવું.

૩. શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે 'જીવતા તહેવારો' નામે પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાંથી આ પાઠ તૈયાર કર્યો છે. ખીલ તહેવારો વિષે પણ તેમાંથી વાંચી સંભળાવાય.

અધર શબ્દો

કુરખાની સ્ત્રીં [ફા.] = બલિદાન નખી પું [અ.] = પેગંબર
 આપવું તે ક્ષના વિં [અ.] = નાશ પામેલું; નષ્ટ

૩૬

આત્મબલિદાન

૧

[રાગ ધનાશ્રી]

વઢી કહું વાત અનુપમ એક જી,
 સુણજો સૌ ડર આળી વિવેકજી;
 કહું સત્યવાદી રાય શિવિની ટેક જી,
 મૂકી નહિ નૃપે મૂઆ લગી છેક જી. ૧

[ઢાળ]

છેક ટેક તજી નહિ, દિયે દેદેકાર કરી દાન;
 જે જે માગે તે તે આપે, તેને બહુ બહુ કરી સન્માન. ૨
 મૂખ્યો પ્યાસો પ્રાણી આવે, માગે મનવાંછિત જે વઢી,
 આપે તેને આદરણું, આરત વાળી સાંભઢી. ૩

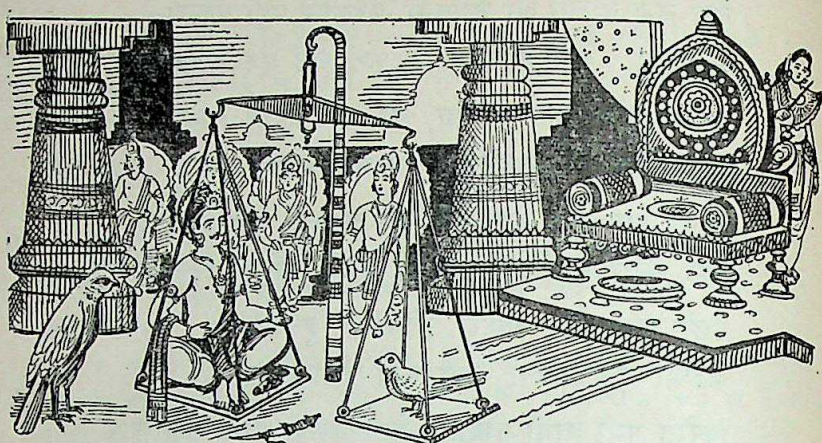
तेणे जश वाध्यो आ जगतमां, परलोके पडी फाळ;
 इन्द्र कहे, 'लेशे आसन मारुं, करुं कोई एक रखवाळ. ४
 पहेल-वहेलां पाळ बांधीए, तो रहे तळावे तोय;
 आव्ये जळे जे आदरवुं ते काम न आवे कोय. ५
 लागी आगे कोई कूप खणे, तेणे ओलाय नहि अंगार;
 माटे मेली गाफलता, वहेलो वहेलो करवो विचार.' ६
 पछी शक्र थयो शकरो, होलो ते हुताशन;
 आव्या बेउ ऊडता, ज्यां वेठा हता राजन. ७
 कपोत गयो आवी गोदमां, वेठो शकरो सामो मुजाण;
 'आप मारा आहारने, मारा भूखे जाय छे प्राण.' ८
 त्यारे शिवि कहे, 'मुण शकरा, शरणे आव्यो ते केम अपाय ?
 माग बीजुं होय मनमां, जेणे करी तारुं दुःख जाय.' ९
 त्यारे वाज कहे, 'बीजुं जोईतुं नथी, जोईए खावानुं आ वार;
 निष्कुलानंदना नाथ न्याय करी, आप मांस एह होला-भार.' १०

२

शिवि राजा छे दयानो निवास जी,
 पाप करतां पामे बहु त्रास जी;
 तेनो तन मनमां कय्यो तपास जी,
 तेणे केम अपाय मारी परमांस जी! ११

[६७]

तपास करी तने मने, त्राजुं मंगाव्युं ते वार;
 कातुं लई मांडचुं कापवा, आमिष होला-भार. १२
 कापी कापी राये आपियुं सर्वे शरीरनुं मांस;
 तोय त्राजुं नव ऊपडचुं, होलो वेठो छे जेह पास. १३
 त्यारे राये विचारियुं, 'आ ती कपोत कारणरूप;
 माटे आपुं अंग आखु एने', एम कहे छे वळी भूप. १४

ત્યારે બેઠા રાય જઈ ત્રાજવે, હુવો લોકમાં હાહાકાર;
ત્યારે હોલો ટઢી હુતાશન હુવો, શકરો શક્ર તે વાર. ૧૫

ત્યારે ઇંદ્ર કહે, 'ધન્ય ધન્ય રાજા, તું જેવો નથી બીજો એક;
તન-અભિમાની તું નથી, અમે જોયું કરી વિવેક. ૧૬

સત્ય ધર્મ, નિયમ, ટેક તારી, ભારે ધારી ભલી તમે ભૂપ;
તન તજી બ્રહ્મલોક જાશો, થાશો બ્રહ્મસ્વરૂપ.' ૧૭

એમ વર દઈ સુરેશ ગયા, થયો અતિ જયજયકાર;
નિષ્કુલાનંદ હરિભક્તને ગ્રહી લેવો એવો સાર. ૧૮

સ્વાધ્યાય

૧. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુશ્રી નિષ્કુલાનંદે 'ધીરગ્નિપ્રધાન' લખ્યું છે. અનેક ભક્તોએ, અનેક દુઃખોમાં પણ, ધીરજ રાખી અને પ્રભુને ન છોડ્યા, એ આ આધ્યાનનો વિષય છે. તેમાંથી શિખિ રાગની કથાનો ભાગ અહીં લીધો છે.

૨. શિખિ રાગની વાત તમારાં નાનાં ભાઈબહેનોને કહો.

પ્રશ્નો

૧. ઇંદ્ર અને અગ્નિ શકરો અને હોલો ગની શા માટે શિખિ રાગ પાસે આવ્યા?

૨. શિખિ રાગને શરણે આવેલા હોવાને શી રીતે બતાવ્યો?

વ્યાકરણ

જ નીચેનાં વાક્યોનાં જોડકાં વાંચો; ખાસ કરીને ક્રિયાપદનો સંબંધ કોની સાથે છે તે જુઓ—

(૧) કુમુદ પાણી પીતી હતી.	કુમુદે પાણી પીધું.
(૨) મનુ કેરી ખાતો હતો.	મનુએ કેરી ખાધી.
(૩) દૂતરું રોટલો ખાતું હતું.	દૂતરાએ રોટલો ખાધો.
(૪) છોકરાઓ દૂધ પીતા હતા.	છોકરાઓએ દૂધ પીધું.
(૫) મનુ પથરા ફેંકતો હતો.	મનુએ પથરા ફેંક્યા.

દરેક લીટીમાં બે વાક્યો છે. પહેલા વાક્યમાં કર્તાની જાતિ અને વચન પ્રમાણે ક્રિયાપદમાં ફેરફાર થયો છે. એમ ક્રિયાપદનો સંબંધ કર્તા સાથે છે.

ત્યારે દરેક બીજા વાક્યમાં કર્મની જાતિ અને વચન પ્રમાણે ક્રિયાપદમાં ફેરફાર થયો છે. એમ ક્રિયાપદનો સંબંધ કર્મ સાથે છે.

જ કર્તાના સંબંધ પ્રમાણે ક્રિયાપદ ગોઠવાયું હોય, ત્યારે તે કર્તરી પ્રયોગ કહેવાય; અને જ્યારે કર્મના સંબંધ પ્રમાણે ક્રિયાપદ ગોઠવાયું હોય, ત્યારે તે કર્મણિ પ્રયોગ કહેવાય.

શિક્ષકોને

[૧. વ્યાકરણ]

જ હવે કર્તરિ-કર્મણિ પ્રયોગ શરૂ થાય છે. તે અંગે ક્રિયાપદમાં શો શો ફેરફાર થાય છે, તે વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાન ઉપર લાવવું.

જ આ બધું સકર્મક ક્રિયાપદ અંગે જ સમજવું.

[૨. ઇતર]

૧. નિષ્કુલાનંદના અનુસંધાનમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની વાત કરવી. તેના સ્થાપક સહજનનંદસ્વામી વિષે શ્રી. કિશોરલાલ મશરવાળાનું પુસ્તક છે.

અઘરા શબ્દો

અનુપમ વિં [સં.] = અહુત; અપૂર્વ

દેદેકાર પું = દો - દો - આપો આપો

એવો બોલ

આરત વિં = આર્ત; દુઃખભર્યું

તોય નં [સં.] = પાણી

દૂપ પું [સં.] = દૂવો

ખણવું સં કિં = ખોદવું

શક પું [સં.] = ઇંદ્ર

શકરો પું = બાળ પક્ષી

હુતાશન પું [સં.] = અગ્નિદેવ

કપોત પું [સં.] = હોલો

કાતું નં = છરી

આમિષ નં [સં.] = માંસ

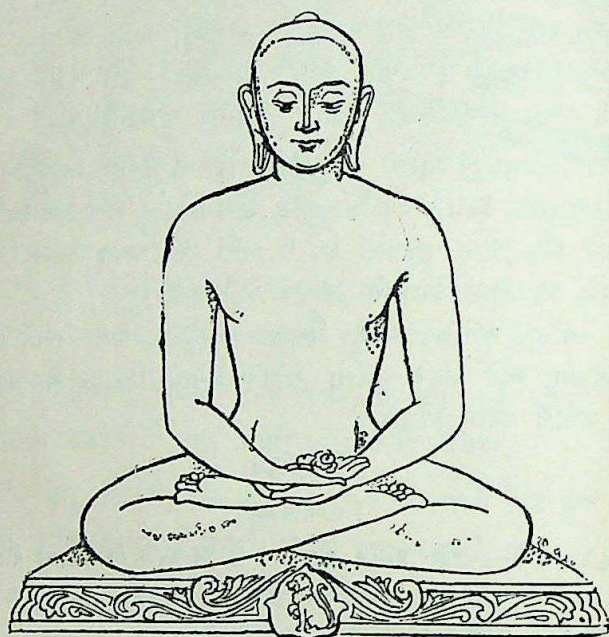
કારણરૂપ વિં = દેવરૂપ - દેવી, ચમત્કારી

સુરેશ પું [સં.] = સુર - દેવોના ઇશ -

રાજા, ઇંદ્ર

૩૭

ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર

૧

હિંદુ ધર્મમાં ભગવાનના રામ, કૃષ્ણ વગેરે ચોવીસ અવતારોની માન્યતા છે. તેવી રીતે જૈન ધર્મમાં ચોવીસ તીર્થંકરોની માન્યતા છે. સંસ્કૃતમાં ‘તીર્થ’ એટલે નદી કે તળાવમાં ઊતરવા માટે કરેલો ઓવારો; અને ‘કર’ એટલે કરનાર. નદી કે તળાવમાં સહેલાઈથી ઊતરી શકાય તે માટે જેમ ઓવારોની જરૂર પડે છે, તેમ સાચો ધર્મ શો છે તેની સમજ મળે તે માટે અનુભવી પુરુષોના ઉપદેશની જરૂર પડે છે. તેથી સાચા ધર્મની સમજ આપનાર મહાપુરુષોને ‘તીર્થંકર’ કહેવામાં આવે છે. જૈન ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર તેવા ચોવીસ તીર્થંકર થઈ ગયા છે, જેમ માનવામાં આવે છે. તેમાંના પ્રથમ

તીર્થંકર ઋષભદેવને તો જૈન નહિ એવા હિંદુઓ પણ ચોવીસ અવતારોમાંના એક અવતાર માને છે.

મહાવીરને ચોવીસ તીર્થંકરોમાંના છેલ્લા તીર્થંકર માનવામાં આવે છે. જૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપનાર ગૌતમ બુદ્ધ જે અરસામાં થઈ ગયા, તે જ અરસામાં મહાવીર પણ થઈ ગયા. તેમના મૃત્યુથી ગણુવામાં આવતા વીર સંવત્તનું, ઇસવી સન ૧૯૫૪માં ૨૪૮૦ સું વર્ષ આવે છે.

સામાન્ય રીતે આપણે એમ માનીએ છીએ કે, ધર્મશુરુ તો બ્રાહ્મણ જ હોય. પરંતુ ગૌતમ બુદ્ધ તેમ જ મહાવીર બંને ઇક્ષ્વાકુ વંશના ક્ષત્રિયો હતા તથા રાજપુત્રો હતા. ગૌતમ બુદ્ધ નેપાળની તળેટીમાં રહેતા શાક્ય નામના ક્ષત્રિયોના કુળમાં જન્મ્યા હતા; અને મહાવીર પટણાથી ૨૭ માઈલ ઉત્તરે આવેલા વૈશાલિ નગરની પાસેના પરામાં રહેતા જ્ઞાત નામના ક્ષત્રિયોના કુળમાં જન્મ્યા હતા. મહાવીરના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું, અને તેમની માતાનું નામ ત્રિશલા હતું.

મહાવીરનું નાનપણનું નામ વર્ધમાન હતું. નાનપણથી જ તે પરાક્રમપ્રિય તથા નિર્ભય હતા. એક વાર છોકરાઓ સાથે ગામ બહાર ઝાડ ઉપર રમતાં તેમણે ઝાડે વીંટાયેલા એક ભયંકર સર્પને હાથે ઉઠાવીને ફેંકી દીધો હતો.

તેમને છેક નાનપણથી પોતાની માતા પ્રત્યે પ્રબળ ભક્તિ હતી. માતાને જરા પણ દુઃખ થાય તે મહાવીર જોઈ શકતા નહિ. માતાના આગ્રહને કારણે, પોતાને ન ગમતું કાંઈ કરવું પડે તો તે પણ એ કરતા. જેમ કે, નાનપણથી જ તેમને પરણવાનું મન ન હતું. પરણીને ઘરસંસારમાં બંધાઈ રહેવા કરતાં સાધુ-સંન્યાસી થઈ ભારે તપ કરવાનું તેમને ઘણું મન હતું. પરંતુ માતાના આગ્રહથી તથા તેમનું દિલ ન હુબાય તે માટે, તેમણે યશોદા નામની એક રાજપુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું.*

* જૈનોના શ્વેતાંબર અને દિગંબર એવા બે ભેદ છે. તેમાંથી દિગંબરો એવું માને છે કે, મહાવીરે કદી લગ્ન કર્યું જ નહોતું.

મહાવીર ૨૮ વર્ષના થયા ત્યારે તેમનાં માતાપિતા મરણ પામ્યાં. એટલે તેમના મોટાભાઈ નંદિવર્ધન રાજગાદીએ આવ્યા. માતાની આડ ન રહેવાથી મહાવીરે હવે સંન્યાસી થવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ મોટાભાઈએ તેમને થોડો વખત થોભી જવાનો આગ્રહ કર્યો. મહાવીરે મોટાભાઈની આ આજ્ઞા સ્વીકારી તો ખરી; પરંતુ પોતાનું જીવન છેક જ બદલી નાખ્યું અને ખાનપાન વગેરેના કઠોર નિયમો પાળવાનું શરૂ કરી દીધું. તે રીતે બેએક વર્ષ વિતાવ્યા બાદ, તે પોતાની સર્વ સંપત્તિનું દાન કરી દઈ, સાથે માત્ર એક વસ્ત્ર રાખી તપ કરવા ચાલતા થયા. મહાવીરે તીવ્ર ઉત્સાહ અને દઢ પ્રયત્નથી એવું તો દારુણ તપ આદ્યું કે, તેમનું નામ ‘મહા વીર’ પડ્યું.

મહાવીરની એવી માન્યતા હતી કે, મનુષ્યોનો આત્મા સ્વભાવથી શુદ્ધ છે તથા અનંત શક્તિવાળો છે; પરંતુ બુદ્ધી બુદ્ધી વાસનાઓ તથા તેમનાથી પ્રેરાયેલાં સારાંખોટાં કર્મો દ્વારા તે મલિન તથા દીન બની ગયો છે. તેથી પાપકર્મો કરતાં અટકી, ખૂબ તપ કરવામાં આવે, તો તેના તાપથી, અંદર જામેલા મેલના થર ઓગળી જાય, અને આત્મા પાછો શુદ્ધ તથા સર્વશક્તિમાન થાય.

તપના બે વિભાગ છે. ઉપવાસ કરવા, ટાઢ-તડકો સહન કરવાં, એક જ સ્થિતિમાં લાંબો વખત બેસી રહેવું અથવા ઊભા રહેવું — આવાં તપો ‘બાહ્ય’ અથવા બહારનાં તપો ગણાય. તેવાં બહારનાં તપોથી શરીર કસાય, મનના રસ સુકાય, અને એ રીતે બીજા એટલે ‘આંતરિક’ અથવા અંદરના તપમાં મદદ મળે. અંદરનું તપ એટલે ધ્યાન. મનને બુદ્ધા બુદ્ધા પદાર્થો તરફ દોડતું રોકી, એક જગ્યાએ સ્થિર કરી રાખવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે, તથા તેનામાં વિવિધ શક્તિઓ પ્રગટ થાય છે.

૨

આ બન્ને પ્રકારનાં તપ સાધતી વેળા, અજ્ઞાન અથવા દુષ્ટ લોકો કે પ્રાણીઓ તરફથી જે કાંઈ કષ્ટ દેવામાં આવે, તેને શાંતિથી સહન કર્યા કરવાનો મહાવીરે નિશ્ચય કર્યો હતો. તે માનતા કે,

ખીજાઓ આપણને હુઃખ દે છે તેનું કારણ આપણાં જ પૂર્વકર્મો છે; તેમ જ તે હુઃખ સહન કરવાં એ એક પ્રકારે તપ જ કયું કહેવાય. આ કારણથી, કોઈ ગમે તેવું હુઃખ દે તોપણ, મહાવીર તેનો જરા પણ વિરોધ કરતા નહિ. ઉપરાંત, સ્વભાવથી તે એવા દયાળુ હતા કે, પોતાને થતું હુઃખ નિવારવા તે ખીજા કોઈ પ્રાણીને હુઃખ દઈ શકતા નહિ. ડાંસ-મચ્છર કરડે, કે વકરેલા કૂતરા બચકાં ભરી માંસના લોચા તોડી ખાય, તોપણ તેમને તે વારતા નહિ; અને એ બધું હુઃખ પોતાનાં જ કર્મોના ફળરૂપ છે અથવા તપરૂપ છે, એવું માની સહન કરી લેતા. પોતે ભિક્ષા માગવા જતા ત્યારે પણ, ખીજા ચાચકો તથા કાગડા-કૂતરાં વગેરેને અન્ન મળવામાં અડચણ ન આવે, તેનો તે ખાસ જાલ રાખતા. ભિક્ષા આપનારને પણ નવું ભોજન બનાવવાની મુશ્કેલી ઊભી થવાની હોય, તો તે ત્યાંથી ખસી જતા. ઘરનાં બધાં ખાઈ રહ્યા બાદ વધ્યું-ઘટ્યું જ માગી લાવીને તે ખાતા. સાધુ થતી વખતે જે એક વસ્ત્ર તેમણે રાખ્યું હતું, તે એક વાર ઝાંખરામાં ભરાઈને નીકળી ગયા બાદ તેમણે ખીજું વસ્ત્ર પણ માગીને પહેર્યું નહોતું. જે પ્રદેશના લોકો બહુ કૂર હોય તથા સાધુસંન્યાસીને ખાસ કનડગત કરતા હોય, તે પ્રદેશમાં પોતાના નિશ્ચયની કસોટી કરવા સારુ તે ખાસ જતા, અને ત્યાંના લોકોએ આપેલાં પારાવાર કષ્ટો સહન કરતા. કોઈ કોઈ વાર તે જંગલમાં ધ્યાનમાં બેઠા હોય કે ઊભા હોય, ત્યારે કોઈ તેમને કશું પૂછે કે કંઈ કહે, તો તે સાંભળી શકતા નહિ. આથી પેલા લોકો ચિડાઈને તેમને તરેહવાર પીડાઓ કરતા.

એક વખત તે એક ઝાડ તળે ધ્યાનમાં બેઠા હતા; તેવામાં એક ભરવાડ બળદો ચરાવતો ત્યાં આવ્યો. તેને કંઈક કામ યાદ આવવાથી તે પાસે બેઠેલા મહાવીરને બળદો સોંપી ગામમાં પાછો ગયો. પરંતુ મહાવીરે તો કશું સાંભળેલું જ નહિ. બળદો ચરતા ચરતા દૂર ચાલ્યા ગયા. થોડી વારે ભરવાડ પાછો આવીને બુએ છે તો બળદ ન મળે. તેણે મહાવીરને બળદો વિષે પૂછ્યું. પરંતુ ધ્યાન

ધરીને જોડેલા મહાવીર સાંભળે તો જવાબ આપે ને ! છતાં ભરવાડ તો ખૂબ ગુસ્સે થઈ ગયો, અને તેણે મહાવીરને ‘ઢાંગી ! ખોટું બહેરાપણું બતાવે છે ?’ એમ કહી, તેમને સાથેસાથ બહેરા કરવા તેમના બંને કાનમાં આણીદાર શૂળો ભોંકી દીધી. મહાવીરે ન તો તેને કંઈ કહ્યું કે ન પોતાના કાનનો કંઈ ઉપાય કર્યો. કેટલાક વખત બાદ કોઈ વૈદ્યે તેમના કાનમાંથી તે શૂળો ખેંચી કાઢી. પણ તે વખતે તો તે શૂળો માંસ સાથે એવી ચોંટી ગઈ હતી કે, મહાવીર જેવા ધૈર્યવાન પુરુષથી પણ ચીસ પાડી દેવાઈ.

આમ બાર વર્ષના કઠોર તપને અંતે વૈશાખ સુદ દશમને દિવસે, જૃમ્ભક નામે ગામની પાસેના એક વનમાં, મહાવીરને જ્ઞાન ઉપજ્યું, અને તે શુદ્ધ બુદ્ધ અને મુક્ત થયા, તથા ‘સૌ પ્રાણીઓના પૂજ્ય’ એ અર્થનું ‘અહિંન્ત’ એવું ઉપનામ પામ્યા. તેમણે પોતાનાં શરીર-મન ઉપર સંપૂર્ણપણે વિજય મેળવ્યો હોવાથી તે ‘જિન’ પણ કહેવાયા.

ત્યાર પછીનું ત્રીસેક વર્ષ જેટલું જીવન તેમણે અહિંસા, સંયમ અને તપનો ઉપદેશ આપવામાં જ ગાળ્યું. કેટલાય બ્રાહ્મણો, રાજાઓ, રાજપુત્રો, વેપારીઓ, કારીગરો વગેરે તેમના શિષ્ય થયા, અને તેમણે બતાવેલે માર્ગે સાધુ-સંન્યાસી થઈ તપ કરવા લાગ્યા. જેમનાથી સાધુ-સંન્યાસી થઈ આકરાં તપ ન થઈ શક્યાં, તેવા ગૃહસ્થોએ તેમણે બતાવેલા ધર્મને સહેજ હળવી રીતે પાળવાનું નક્કી કરી તેમનું શિષ્યપદ સ્વીકાર્યું. તે ગૃહસ્થો શ્રાવકો કહેવાયા.

તે બધા સાધુ તેમ જ શ્રાવકો ‘જિન’ એવા મહાવીરના શિષ્યો હોવાથી ‘જૈન’ કહેવાયા, અને આજે પણ તે જ નામથી ઓળખાય છે. આજ જૈનો અહિંસા અને તપ એ બે વસ્તુ ઉપર વિશેષ ભાર મૂકે છે. કોઈ પણ ધર્મમાં એ બે વસ્તુ ન હોય તો તેને ધર્મ જ ન કહેવાય, એવી એ અગત્યની વસ્તુઓ છે.

સ્વાધ્યાય

૧. જૈન દેરાસર ન જોયું હોય તો જોજો. ગુજરાતમાં મોટું જૈન તીર્થ કયું ? ત્યાં ગયા છો ?

૨. મહાવીર સ્વામીની વીરતા શામાં રહેલી છે ?

૩. મહાવીરને તીર્થંકર શાથી કહે છે ? અહિંસા અને જિન પણ શાથી કહે છે ? બૌદ્ધધર્મના પ્રવર્તક ગૌતમને 'બુદ્ધ' શાથી કહે છે ?

૪. મુસલમાનોમાં હજરત મહમદને 'પેગંબર' શાથી કહે છે ?

વ્યાકરણ

જ સકર્મક ક્રિયાપદના કર્તાર અને કર્મણિ એમ બંને રૂપે પ્રયોગ થાય; પરંતુ અકર્મક ક્રિયાપદને તો કર્મ હોય જ નહિ; એટલે તેનો એક — કર્તારિ-પ્રયોગ જ હોય છે.

પરંતુ અકર્મક ક્રિયાપદોનો પણ એક બીજો રૂપે થાય છે. તેને ભાવે પ્રયોગ કહે છે. જેમ કે —

કર્તારિ

ભાવે

(૧) હું જાઉં છું.

(૧) મારાથી જવાય છે.

(૨) કાકો ચાલે છે.

(૨) કાકાથી ચલાય છે.

જ વળી કેટલીક વાર સકર્મક ક્રિયાપદ અકર્મક તરીકે વપરાય છે; ત્યારે તેનું પણ ભાવે પ્રયોગનું રૂપ થાય છે. જેમ કે —

(૧) તે ખાય છે.

(૧) તેનાથી ખવાયું.

(૨) હું બોલું છું.

(૨) મારાથી બોલાયું.

શિક્ષકોને

૧. જુદા જુદા ધર્મોના પ્રવર્તકોનાં નામ પૂછવાં; જુદા જુદા ધર્મનાં મુખ્ય ધર્મપુસ્તકોનાં નામ પૂછવાં. જૈન ધર્મનાં મુખ્ય પુસ્તકો 'અંગ ગ્રંથો' કહેવાય છે.

૨. જુદા જુદા ધર્મપ્રવર્તકોની જયંતીને દિવસે તેમના જીવનચરિત્રમાંથી કંઈક કહેવાનું રાખવું, તથા તેમના મુખ્ય ગ્રંથોમાંથી વાંચવાનું રાખવું.

અધરા શબ્દો

પ્રખળ વિ० = અતિશય; ઉત્કટ

પારાવાર વિ० [સં.] = પાર વગરનું;

દારુણ વિ० [સં.] = કઠોર; તીવ્ર; ઉગ્ર

પુષ્કળ

પૂર્વકર્મ નં [સં.] = પૂર્વજન્મમાં

શળ સ્ત્રીં = સોય જેવો આણીદાર કાંટો

કરેલું કાર્ય

શ્રાવક પું० [સં.] = જૈન કે બૌદ્ધ

કનડગત સ્ત્રીં = હેરાનગતિ; સતામણી

ગૃહસ્થ

३८

कायभा-कायभीनुं भजन

‘कलकल मा, काचवी कूडी रे, रामयानी रीत छे रुडी;
धणीनो आशरो धारे रे, तेने मारो साहेबो तारे रे.’

टेक

काचबो काचवी सायरे रहेतां, हतां हरिनां दास;
दर्शन कारण बारणे नीसर्पा, राखीने विश्वास;

नीकलतां नजरे भाळचां, पारधीए बांधो बाळचां.

१

काचवी कहे छे काचवाने, “तें कहेण न मान्युं, कथ;
आपण बेउने झालीने चाल्यो, ए तो लांबे पंथ;

हता बेउ जीव संगाये, पड्या पापीने हाथे.”

२

पापीए पाप परगट कीधां, ओर्या आंधणमांय;
चोदशथी सळगावियां, दुःखी थयां बहु त्यांय.

“क्यां छे तारो सारंगपाणि? माथे आवी मोत-निशानी”.

३

કાચબો કહે છે કાચબીને, 'તું રાખની ધારણ ધીર;

આપણને ડગારશે વહાલો જુગતેશું જદુવીર;

ચિતા મેલી શરણે આવો, મરવા તુંને નહિ દે માવો.' ૪

"વારતી 'તી ત્યારે શોદને મારું, કંથ, ન માન્યું કહેણ ?

કાઠ આવ્યો, કોણ રાખશે ? તમે નીચાં ઢાઢો નેણ;

પ્રભુ તારો નાવ્યો, પ્રાણી, માથે આવી મોત-નિશાની." ૫

'ત્રિકમજી, ત્રણ લોકમાં મારે તમારો છે ઇતબાર;

અટક પડી, હરિ આવજો, મારા આત્માના ઓધાર;

છોગાઢા, વાત છે છેલી, થાજો બઢતાંના વેલી.' ૬

કાચબી કહે છે, "કોણ ડગારે ? જાતો રહ્યો જગદીશ;

ચારે દિશાએ સઢગી રહ્યું, તેમાં રહ્યાં વિચોવિચ;

જેનો વિશ્વાસ છે તારે, તેનો ઇતબાર ન મારે." ૭

'બઢતી હોય તો વેસને મારી પીઠ પર રાખું પ્રાણ;

નિન્દા કરે મારા નાથની, તે તો મારે છે મુજને વાણ;

વહાલો મારો આવશે વહારે, ચોરાશીથી મને ડગારે.' ૮

કાચબી કહે, "કિરતાર ન આવ્યો, આવ્યો આપણો અન્ત;

પ્રાણ ગયા પછી પહોંચશે, તમે તે શું વાંધ્યો તંત !

આમાંથી જો આજ ડગરીએ, તો તો બહાર પગ ન મરીએ." ૯

'વિઠલજી, મારી વિનતિ સુણી, શામઢા, લેજો સાર;

રાજ લોપાશે લોકમાં, વીજી વાંસે કોની વહાર ?

હરિ મારી હાંસી થાશે, પ્રભુ, તારી પતીજ જાશે.' ૧૦

કેશવજીએ કરુણા કીધી, મોકલ્યા મેઘ મલાર;

અઘવચથી ડગારિયાં વહાલે, લેશ ન લાગી વાર;

મોજલ મરુંસો જેને, ત્રિકમજી તારશે તેને. ૧૧

૨૫ાધ્યાય

૧. ભોમભગત (ઈ. સ. ૧૭૮૫-૧૮૫૦) અભણ હતા. પણ ભક્તિના તાનમાં આવી તે જે ભજનો ગાય, તે એમના એલા લખી લેતા. એ

ભજનો આજ આખા ગુજરાતમાં વ્યાપ્યાં છે. કાચખાકાચખીનું ગીત તેમાંનું એક છે.

૨. કાચખા કાચખીની વાત લખી કાઢો.

પ્રશ્નો

૧. કાચખીએ કાચખાને શું કહ્યું?
૨. કાચખાએ તેને શો જવાબ આપ્યો?
૩. છેવટે કોની શ્રદ્ધા ફળી? ભગવાને કઈ રીતે મદદ કરી?

વ્યાકરણ

¶ નીચેનાં ક્રિયાપદો કયા પ્રયોગમાં વપરાયાં છે તે કહો :-

- (૧) છોકરાઓ મેદાનમાં રમતા હતા.
- (૨) ગોવિંદે ચોપડી વાંચી.
- (૩) ગાયથી આગળ ચલાયું નહિ.
- (૪) હું પાંઠ લખું છું.
- (૫) તેં કેરી ખાધી.
- (૬) તાવને લીધે મારાથી નિશાળે જવાયું નહિ.
- (૭) લક્ષ્મી, તેં ગિરનાર જોયો?

શિક્ષકેાને

[૧. વ્યાકરણ]

¶ પ્રયોગની બાબતમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે, સંસ્કૃત ભાષામાં કર્મણિ પ્રયોગનો નેટલો બહોળો ઉપયોગ છે, તેટલો ગુજરાતીમાં આપણે કરતા નથી. સામાન્ય રીતે આપણે કર્તારિ પ્રયોગ જ વાપરીએ છીએ.

¶ તેથી ગુજરાતી ભાષામાં ઝટઝટ કર્તારિનો કર્મણિ કે કર્મણિનો કર્તારિ બદલવાનું ન કહેવું; કારણ કે તેમ કરવા જતાં વ્યાકરણની કેટલીક અસમજસતા ઊભી થવા સંભવ છે. એટલે વિદ્યાર્થીઓને માત્ર પ્રયોગ ઓળખવા જ કહેવું.

[૨. ઇતર]

૧. આવી રીતે ભીડ પડે ત્યારે ભગવાન ભક્તની સહાય કરે છે — તેની લાજ રાખે છે, એ અર્થનાં ખીન્ન ભજનો પણ યાદ કરાવો. જેમ કે ‘ભાઈ અને વેરી’ ‘જેને રામ રાખે રે’ (હઠી ચોપડી) વગેરે.

૨. દ્રૌપદીની લાજ ભગવાને રાખી હતી, નરસિંહ મહેતાની ભીડ ભાગી હતી, વગેરે કથાઓ આના અનુસંધાનમાં કહી શકાય.

અધરા શબ્દો

કળકળવું અં કિં = કકળાટ કરવો;	રામૈયો પું = રામ; બધે રમી
રોવું કકળવું	રહેલા પ્રભુ
ફૂડી વિં સ્ત્રીં = ભૂંડી	સાહેબો પું = ધણી; નાથ

સાયર પું = સાગર
 આંધળુ નં = રાંધવા માટે એકલું
 પાણી બિનું મુકાય છે તે
 ચોદશ અં = ચારે દિશાએ
 સારંગપાણિ પું = શાહુર્ગ નામનું
 ધનુષ્ય જેના હાથમાં છે તેવા
 વિષળુ
 ધારણ સ્ત્રીં [સં.] = ધીરજ;
 આશ્વાસન
 ધીર વિં [સં.] = ધીરજવાળું; અડગ
 નિશ્ચયી
 બુગતેશું અં = યુક્તિથી
 જદુવીર પું = યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ —
 શ્રીકૃષ્ણ
 માવો પું = માધવ; માવજી; પ્રભુ

ઇતગાર પું [અ.] = ભરોસો; વિશ્વાસ
 અટક સ્ત્રીં = મુશ્કેલી
 ઓધાર વિં પું = ઉદ્ધારક
 છોગાળું વિં = છેલ્લછમીલું
 વહાર સ્ત્રીં = મદદ
 ચોરાશી સ્ત્રીં = ચોરાશી લાખ
 અવતાર કે જન્મમરણનો ફેરો
 કિરતાર પું = કરતાર; સૃષ્ટિનો
 કરનારો; પરમેશ્વર
 તંત પું = હડ; મમત
 સાર સ્ત્રીં = સહાય; મદદ
 (ર) પું સારાંશ
 વાંસે અં = પૂરે; પાછળ
 પતીજ સ્ત્રીં = આખર
 મેઘમહાર પું = (મહાર રાગ
 ગાતાં પડે એવો) જખરો વરસાદ

૩૬

માખીની રોજનીશી

જ્યારથી દાકતરો જંતુશાસ્ત્ર બાણુતા થયા, ત્યારથી તેમણે માખી સામે ભારે વેર બાંધ્યું છે. અને તે તેને પાત્ર પણ લાગે છે. જંતુ શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, રોગનાં જંતુઓ વહી જનાર જખરામાં જખરું વાહન એ નિર્દોષ દેખાતી નાનીશીક માખી છે. ગાંધીજીએ એને આપણી સ્વચ્છતાના બચત ચોક્કીદારની ઉપમા આપી છે. કારણ કે, કયાંય પણ જરા સરખી અસ્વચ્છતા હોય કે માખ તેને અચૂક ખોળી જ કાઢે છે. એટલે એના ત્રાસથી બચવાનો સાચો અને સચોટ ઉપાય એ જ છે કે, એને બપજતી રોકવી.

સડેલાં છાણુ, ગંદવાડ કે એઠવાડમાં તે પોતાનાં અસંખ્ય ઇંડાં મૂકે છે. એ સડાની જ ગરમીથી સેવાઈને બેએક દિવસમાં ઇંડાંમાંથી કણા તૈયાર થાય છે. પછી ત્રણેક અઠવાડિયાંમાં તે બધાની માખી બની જાય છે.

માખીનું શરીર ૦૧ ઇંચ જેટલું માંડ હશે. પરંતુ એવડા શરીર પર અઢી લાખ જેટલા જીવાણુ લઈને તે વેરતી વેરતી જઈ શકે છે! આમ તે કેવી રીતે કરી શકે છે તે, તથા તેમાં આપણી અસ્વચ્છતાની ટેવો કેવી રીતે મદદગાર બને છે તે સમજાવવા, એક દાકતરે માખીની એક દિવસની રમૂજ રોજનીશી આપી છે. તે આપણે જોઈએ.

રોજનીશી

સવારે ૫ વાગ્યા — હમણાં જ મૂર્છાવસ્થામાંથી જાગી. તે દરમિયાન શું શું વીત્યું હશે, તે તો કોણ જાણે. સારું છે કે યાદ નથી. કહે છે કે, મારી આંબુબાંબુ આ હજારો કણા છે એવી જ હું પણ હતી. મને તો એવો કણો થવું ન ગમે.

અશક્તિ બહુ લાગે છે.

૫-૧૦ વાગ્યા — કાંઈક શક્તિ લાગે છે. પગમાં જોર દેખાય છે. ખભા ઉપર કશુંક વિચિત્ર જાણી જેવું થતું લાગે છે. નકામું કાંઈક હશે.

અહીં રહેવું ફાવતું નથી — બહુ ગરમી અને અંધારું તથા બકારો છે. આ જગાને લોક ઉકરડો કહે છે. કહે છે કે હું અહીં જન્મી. બાપ રે! તો તો પેલા ઘોળા કણાની પેઠે તો હું નહિ જન્મી હોઉં?

૫-૨૦ વાગ્યા — પગ આવ્યા એટલે બધા ઉકરડા ઉપર ફરી વળીને જોયું. મારા જેવડી કેટલીક માખો જોડે સહીપણાં બાંધ્યાં. કેટલીક વડીલ અમ્માઓ અહીં ઇંડાં મૂકવા આવેલી તેમનું ઓળખાણ થયું.

૫-૪૫ વાગ્યા — ખભા ઉપર પેલું વિચિત્ર કશુંક થતું હતું તે તો મને પાંખો ઊગતી હતી. હવે તો ઊડીને હું દુનિયાને પ્રવાસે નીકળી છું. ઉકરડો અને બાળપણ કશું યાદ નથી. અત્યારે એક તળેલાના બારણા ઉપર ઘેડી છું. ખૂબ મજામાં છું; જીવનમાં રસ આવે છે. હવે તો ભૂખ લાગી છે ને માથું ભમે છે.

૬ વાગ્યા — એક દુકાનને પાછલે બારણે એક પીપમાંથી સારી વાસ આવે છે, તેથી મોંમાં પાણી છૂટે છે. તળેલાની મોરીમાં થઈ ત્યાં જવાય છે. લાવ જોઈ આવું તો ખરી.

૬-૩૦ વાગ્યા — પીપમાં તો, ખરેખર, સારું સારું ખાવાનું છે. મારી ધારણા ખરી પડી. મારી હજારો સહિયરોને ત્યાં ક્યારનીય પહોંચેલી જોઈ. સડતાં મજનાં ભાત, દાળ, રોટલી, દૂધ, વગેરે હતાં. ખૂબ ખાધું. પણ અરે, પીપનું ઢાંકણું કોક વાસી દે તો ભોગ મળે ! ઠીક છે કે કોઈ વાસતું નથી.

૭-૧૫ વાગ્યા — દુકાન જોવા ચાલી. ત્યાં તો મજનો 'પાર નથી ! બરફી, પેંડા, જલેબી, સાકરિયા, વગેરે કાંઈ કાંઈ ચાખ્યું. આપણી તો ટેવ છે કે, કશુંય ખાતા પહેલાં તે વસ્તુ ઉપર ચાલવું, તેને બરાબર જોવી, પછી તેને થૂંકથી પલાળવી અને ખાવી.

૮ વાગ્યા — દુનિયા જોવા મન થયું તેટલા જ પૂરતી આ દુકાન છોડવી પડે છે. એક દુઃખ છે કે, એક બે પગવાળું મોટું પ્રાણી ઘડીએ ઘડીએ લાપોટો મારવા આવે છે, તેની ખૂબ પજવણી થાય છે. પણ કશા ભો જેવું નથી, જોકે સતમાણી ખરી.

૮-૪૫ વાગ્યા — જાનથી જતી બચી. એક બેપગાળો મજેદાર ચોરડામાં સૂતો હતો, અને બીજા બાબુએ ઊભા હતા. ચોરડામાં ઘૂસી હું બધું જોઈ વળી. પેલા સૂતેલા બેપગાળાના મોં ઉપર ફરતી ફરતી એના નાકમાં ઘૂસી ગઈ. એ તો બાપડાએ કશું ન કયું, પણ 'પાસેના બીજાએ મને પકડવા ધાર્યું'. જીવ લઈને નાઠી. નાસતાં નાસતાં 'ટાઈફોઈડ, ટાઈફોઈડ' જેવું તેઓ બોલતા હતા તે કાને પડ્યું.

૮-૫૧ વાગ્યા — અરે, મારી રુવાંટી ઉપર હજારો નાનાં જીવડાં વળગ્યાં છે ! કેટલાંકને તો ખાઈ ગઈ. પણ બધાં પૂરાં ન થયાં.

સમજ; જેને જંતુ કહે છે તે આ. પેલું 'ટાઈફોઈડ' સાંભળેલું તેને અને આને સંબંધ હોવો જોઈએ.

૬-૩૦ વાગ્યા — નાહવા મરજી થઈ. દૂધનું વાસણ ઉઘાડું
 જોઈ, તેમાં પડી નાહી લીધું. ઘણાંખરાં જંતુ પણ ધોવાઈ ગયાં. એક
 છોકરીને મારા નાહેલા દૂધને પીતી જોઈ.

૧૦ — એક બીજો માંદાનો ચોરડો જોયો. તેને મરડો થયો છે.
 બહુ વખત નહોતો એટલે જરા જોયું ન જોયું ને નીકળી ગઈ. પણ
 પાછા જંતુ વળગેલા લાગ્યા. નાહવા માટે દૂધ ખોળી કાઢવું જોઈએ.

૧૦-૧૫ વાગ્યા — એક બાળકને પાવાના દૂધના ઉઘાડા પડેલા
 વાડકામાં ફરી નાહી લીધું. સ્થાસથા જંતુ હશે તે વળી ધોવાયા.
 ખેપગાળાં બાળકો મૂરખાં કશું કરી શકતાં નથી; તેમને પજવવામાં
 લલી મજા આવે છે.

૧૧ — ભૂખ લાગી. એઠવાડ ખોળી કાઢવો જોઈએ. પાસે જ
 મળી ગયો, તેમાંથી ખૂબ ખાધું. એઠવાડ મળશે ત્યાં સુધી મારી
 જતનું લવિષ્ય કુશળ છે.

૧૧ થી ૧૨ — તાપ થવા લાગ્યો. ક્યાંક છાંયો ખોળું છું.
 પડદા જેવું, કાણાંવાળું કશુંક સુંદર ઘર મળ્યું. પાસે ટેબલ ઉપર નાસ્તો
 પણ હતો. વગર પૂછ્યે મહેમાન બની ગઈ. પણ પેલા પીપના જેવું
 સ્વાદિષ્ટ નહિ, છતાં નભાવી લીધું.

૧૨-૬ — મારા એક લાઈને અકસ્માત થયો — તે રાખમાં
 પડી ગયો. તેને કાઢ્યો તો ખરો, પણ તે રાખ પી જનાર પેલા
 ખેપગાને તેમાં ધોવાયેલા જંતુ પીડશે તો નહિ?

બપોરે ૧ — અગત્યની શોધ કરી : ગળપણ ચોપડેલા કાગળ
 મૂકેલો જોયો. મને પકડવાને માટે છે તે સમજી ગઈ. નહિ પકડાઈ.

૨ — બપોરે ઊંઘવા સૂતેલા માણસના માથા ઉપર ફરવા લાગું
 છું તો તે વાંધો લે છે. પકડાવાનો ભય હોય ને છટકી જવામાં ચોર
 મજા છે.

૨-૩૦ — માથે મોઢે ઓઢીને સૂતેલા ખેપગાને જોયો. લાગ્યું
 કે ગૂંઘળાઈ મરશે. બાબુના ખંડમાં એક ક્ષયરોગી હતો તેને
 જોવા ગઈ.

૩ — ત્યાં કાંઈ મજા ન મળી, સિવાય કે ઉઘાડી પિક્કાની. તેમાં ઊતરી તેને જરોખર તપાસી. છી ! પાર વિનાના જંતુ વળગ્યા. ક્યાંક ઘોઈ નાખવા જવું પડશે.

૩-૩૦ — ઘોઈ નાખ્યા : જોડેના ઘરની સ્ત્રી છોકરાં માટે રોટલા પર ઘી ચોપડતી હતી. અને બીજે એક ઘેર બાળકનું દૂધ ઉઘાડું પડ્યું હતું. થોડાક જંતુ રોટલા ઉપર ખંખેર્યા; બીજા દૂધમાં પડીને ઘોઈ કાઢ્યા.

સાંજ ૪ — ચોરડામાં હવે અંધારું ને શાંતિ લાગે છે. લાવ થોડો આરામ કરું.

૫ — પાટલા ખખડે છે. જમવાની તૈયારી કે શું ? લાવ જઈ, થોડી મદદ કરીશ.

૫.૧૧ — દરેક વાની પર ફરી વળીને તે ચાખી. રસોઈ તો ઠીક કરી છે, પણ ઘરખત ન વળે. તેને માટે તો કાલે વહેલાં ઊઠીને પેલા એઠવાડના પીપે જ જવું જોઈએ. જંતુખંતુ હતા તે તો ત્યાં જ કાઢી પરવારી. ચોરડાની છતને વળગીને રાત ગાળીશ એમ વિચારી છતે વળગી.

૭ — હાથ ! દિવસ સારો ગયો. ખરેખર, પુરુષાર્થથી બધું સાધ્ય છે. કેવા ક્ષુદ્ર કુળમાં જન્મ ! પણ તે વડાલો લાગે છે. એઠવાડથી માંડીને બાદશાહના ખાણા સુધી પહોંચવાની મને છૂટ છે, તે તેને જ આભારી છે. કાલે પાછું કામે વળગવું છે. દૂધનું વાસણ હતું તેમાંથી થોડુંક પી લઈને સૂઈ ગઈ.

સ્વાધ્યાય

૧. કઈ કઈ આપણી કુટુંબોનો માખી લાલ લે છે તેની યાદી કરો. તે તરફ ધ્યાન આપો.

૨. માખીનો ઉપદ્રવ ક્યારે ક્યારે વધે ઘટે છે તે નિહાળો.

૩. ગળપણ ચોપડેલો કાગળ માખીઓને મારવા માટે દીવાલ પર લગાડવામાં આવે છે. ગળપણ ભેશું ઝેર હોય છે, તેથી માખી તેનાથી મરી જાય છે. કેટલાક લોકો માખીની પીડાથી બચવા સારુ આવો કાગળ વાપરે છે.

પ્રશ્નો

૧. રોજનીશી તમે લખો છો ? આ પાઠ તેનો નમૂનો છે. તે પરથી રોજનીશી રાખતાં શીખો.

૨. મધમાખી અને રોજનીશીવાળા માખી જુદી છે એ તો તમે જાણો છો તે ? મધમાખ કયાં ફરે ? કયાં બેસે ? શું કામ કરે ? તેને પાળી શકાય એ ખખર છે ?

વ્યાકરણ

¶ વિશેષણો વિષે સામાન્ય પરિચય આપણે પાંચમી ચોપડીમાં કરી ગયા. હવે તે વિષે વધુ જાણીએ —

¶ નીચેનાં વાક્યોમાં વિશેષણ જુઓ : —

(૧) હું પીળો પતંગ લાવ્યો છું.	(૫) હું લાલ પતંગ લાવ્યો છું.
(૨) તમે પીળા ચકલી જોઈ છે ?	(૬) તમે લાલ ચકલી જોઈ છે ?
(૩) ઝાડ ઉપર પીળું ફૂલ છે.	(૭) ઝાડ ઉપર લાલ ફૂલ છે.
(૪) ઝાડ ઉપર પીળાં પાંદડાં છે.	(૮) ઝાડ ઉપર લાલ ફૂલો છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં ‘પીળું’ અને ‘લાલ’ એ બે વિશેષણો વપરાયાં છે. તેમના ઉપયોગમાં શો તફાવત છે, તે તમારા ખ્યાલમાં આવ્યું ?

‘પીળું’ વિશેષણ નામની જાતિ અને વચન પ્રમાણે બદલાય છે; ‘લાલ’ વિશેષણમાં નામની જાતિ અને વચન પ્રમાણે ફેરફાર થતો નથી.

¶ જે વિશેષણમાં નામની જાતિ વચન પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે તે વિકારી વિશેષણ કહેવાય. જેમ કે, ધોળું, સાચું, ઝાઝું, રાતું, મીઠું, પીળું.

¶ જે વિશેષણમાં નામનાં જાતિ વચન પ્રમાણે ફેરફાર થતો નથી, તે અવિકારી વિશેષણ કહેવાય. જેમ કે, લાલ, સફેદ, સુંદર, કઠણ.

શિક્ષકોને

૧. વિકારી અને અવિકારી વિશેષણો ઓળખવા કહેવું. જાતિ અને વચન પ્રમાણે વિકારી વિશેષણોમાં કેવા ફેરફાર થાય છે તે બતાવવા બીજા દાખલા આપવા.

૨. બીજી ચોપડીમાં ‘માખી’ પાઠ છે; તથા પાંચમી ચોપડીમાં ‘ગામડું’ એટલે ઉકરડો ? એ પાઠ છે. તે બંને અહીં ચાદ કરાવી શકાય.

અધરા શબ્દો

કણો પું = ઈંડામાંથી નીકળેલું તરતનું
ખચ્યું

પિકદાની સ્ત્રી = ચૂંકદાની

ધરપત સ્ત્રી = ધરાવું તે; સંતોષ

એક અમર ત્રિપુટી

૧.

આધુનિક શસ્ત્રવૈદ્ય એક અતિ આશ્ચર્યકારક ચીજ છે. કોઈ કાળે કદાચ નહિ કદપાયાં હોય એવાં હિસ્ત પમાડનારાં કાર્યો તે આજ કરી શકે છે. જેને ખોલતાં કે ચીરતાં માણસ મરણ જ પામે એમ મનાય, તેવાં તેનાં છાતી, પેટ અને મગજ જેવાં માર્મિક અંગો ઉપર પણ આજે શસ્ત્રવૈદ્ય કે સર્જનનું નસ્તર ચાલતું થયું છે. આ બધાં આશ્ચર્યો આજે બહુ જ સારી લાગતી યેત્રણ શોધોને જ મુખ્યત્વે આભારી છે.

આજે વાઢકાપ કરાવવી એ કોઈ ભારે જોખમની વાત નથી ગણાતી, જેવી થોડાક દાયકા ઉપર આપણને લાગતી હતી. યુરોપમાં પણ ૧૯મા સૈકામાં વાઢકાપવિદ્યા કે શસ્ત્રવૈદ્યાની એવી દુર્દશા હતી કે, લોકો તેને માટેનાં દવાખાનાંને મોતખાનાં જ કહેતા. કેમ કે, શરીર ઉપર સાધારણ વાઢ મુકાય પછી તેને રૂઝ આવવી, તે લગભગ નસીબની વાત મનાતી. ઘા સડી સડીને જ વાઢકાપના દરદી મરી જતા, જોકે સર્જને તો પોતાનું કામ બરોબર કર્યું હોય. અને આ રીતે મરવાનું પ્રમાણ આજે માની ન શકાય એવડું મોટું હતું. લાંડન જેવા મુખ્ય શહેરની ઇસ્પિતાલોમાં વાઢકાપના દરદીઓમાં મરણ-પ્રમાણ જો ૨૬ ટકા જેટલું આવે, તો તે એક મોટી ફતેહ મનાતી! ગ્લાસગો શહેરની એક ઇસ્પિતાલનું મરણ-પ્રમાણ તો ૮૦ ટકા જેવડું મોટું હતું! આથી કરીને ૧૯મા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં ઇંગ્લેન્ડમાં એક એવી હવા ચાલી હતી કે, મોતખાનાં જેવી એ ઇસ્પિતાલો જ બંધ કરવી જોઈએ.

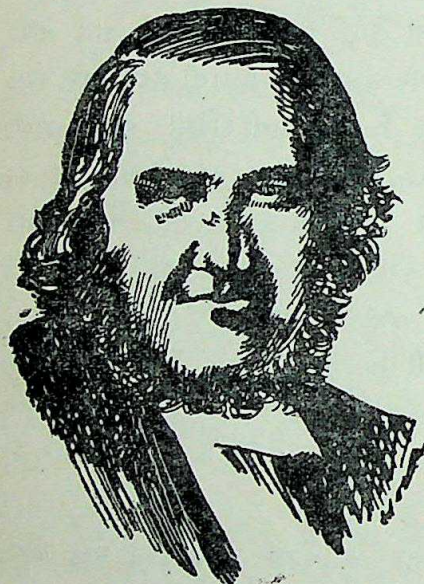
ત્યારની વાઢકાપની વિદ્યામાં બીજી મુશ્કેલી એ હતી કે, આજની જેમ ત્યારે વાઢકાપના દરદીને મૂર્છામાં નાખવાને માટે સૂંઘાડવાની શીશી કે તેનું કાપવાનું અંગ બહેરું કરી દેવાની એકે દવા જાણવામાં નહોતી. પશુને ડામ દેવા રબારી જેમ તેને બાંધીને પકડી રાખે છે,

લગભગ તેમ જ દરદીના હાથપગ બાંધીને તેને પકડી રાખવામાં આવતો, અને તે બિચારો પીડાના ઊંડકારા ભરતો અને દુઃખથી ચીસો પાડતો પડ્યો રહેતો.

આવી સ્થિતિમાં વાઢકાપનું કામ સર્જન લાંબો વખત ન ચલાવી શકે એ ઉઘાડું છે. તેથી જે વાઢકાપમાં લાંબો વખત લાગે તે તો થઈ જ નહોતી શકતી. અને દરદીને જે દુઃખ પડતું તે તો જોયું ન જાય એવું હતું.

૨

આ દુઃખમાંથી માણસને અને વાઢકાપની વિદ્યાને ઉગારનાર દાકતર તે સર જેમ્સ યંગ સિમ્પ્સન (ઈ. સ. ૧૮૧૧-૧૮૭૦). તે

સ્કોટલેન્ડનો રહીશ હતો. એડિનબરો યુનિવર્સિટીમાં દાકતરીનો અભ્યાસ કરીને ત્યાં જ તે પ્રસૂતિવિદ્યાના અધ્યાપક તરીકે કામ કરતો હતો. પ્રસૂતિમાં માતાઓને પડતાં દુઃખો જોઈને એ દયાળુ પુરુષનું હૃદય હમેશાં કંકળતું. મારે આનો કંઈક ઉપાય શોધવો જ જોઈએ, એમ એને થતું અને તેની શોધમાં જ એ લાગ્યો રહેતો. તેમાંથી, માણસ-

ને સારે નસીબે, ઈ. સ. ૧૮૪૭માં એક દહાડો એણે, આજ વાઢકાપ કરવા માટે આપણને જે દવા સૂંઘાડી બેભાન કરવામાં આવે છે, તે ક્લોરોફોર્મની શોધ કરી. એ સૂંઘીને બેભાન થવાનો પ્રથમ પ્રયોગ એણે પોતાની ઉપર જ કર્યો હતો. તે એક એવો સફળ પ્રયોગ નીવડ્યો કે, તેણે આજ સુધી હજારો નહિ, લાખો મનુષ્યોને ભયંકર ચાતનાઓમાંથી બચાવ્યાં છે.

સિમ્પસનની આ શોધથી નસ્તરના ઘાથી તરફડતા દરદીની ચીસો મટી અને સર્જનો પોતાનું કામ શાંતિથી અને પૂરતો વખત લઈને કરવા લાગ્યા. પરંતુ વાઢકાપવિદ્યાની મોટી વિક્ષણતા તો ધામાં થતા પેલા અસાધ્ય લાગતા સડાને લીધે હતી. સૂંઘાડવાની દવા નહોતી ત્યારે પણ ચતુર અને ચપલ સર્જનો પોતાનું કામ ઝટ ઝટ કરતા, અને તેટલા પૂરતી તો તેમને સફળતા મળતી. પરંતુ પછી ધાને ફાવવાનું તેમને અસાધ્યવત્ લાગતું. એને સાધ્ય કરવાની શોધનું માન પણ એક અંગ્રેજ દાકતરને મળે છે. તેનું નામ જોસેફ લિસ્ટર (ઈ. સ. ૧૮૨૭-૧૯૧૨) છે.

૩

જોસેફ લિસ્ટરનો પિતા એક સંયમી અને ધર્મનિષ્ઠ પુરુષ હતો. તે પોતે એક બાણીતો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હતો. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રને વિષે કેટલીક અતિ ઉપયોગી શોધો કરી, વિજ્ઞાનની શોધખોળ માટે તેને એક કીમતી ઓબ્જર્વેનારી આપવાનું માન એને મળે છે. પિતાના ગુણ પુત્રમાં ઘરોઘર ઊતર્યા હતા. વસ્તુને ઝીણવટથી જોવી, તેની વિગતોને ઘરોઘર પકડી લેવી, અને ખંત તથા મહેનતથી પોતાના કામને વળગ્યા રહેવું, એ ગુણો લિસ્ટરને વારસામાં મળેલા હતા.

દાકતરીનો અભ્યાસ તેણે લંડન યુનિવર્સિટીમાં કર્યો હતો. તે પૂરો કરીને લિસ્ટર એડિનબરોમાં સાઈમ્સ કરીને એક બાણીતા દાકતર પાસે કામ કરવા ગયો. કામની બાબતમાં સાઈમ્સ ભારે કડક માણસ હતો. પણ લિસ્ટરનો મહેનતુ અને ખંતીલો સ્વભાવ એને પસંદ પડ્યો અને આ બે જણને એવું તો ગોઠી

ગયું કે થોડાંક વર્ષ બાદ સાઈમની મોટી દીકરી જોડે લિસ્ટરના વિવાહ થયા.

સાઈમ પાસે કેટલાંક વર્ષ ઘડાઈને લિસ્ટર પોતાને સ્વતંત્ર કામે વગથો. તેને ગ્લાસગો યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપકપદ મળ્યું હતું. ત્યારથી તેના જીવનનું મુખ્ય કામ શરૂ થાય છે.

શસ્ત્રવૈદ્ય તરીકે તેની નામના સારી હતી. પરંતુ ઘા સડતા તે તો સડતા જ, અને આપણે શરૂમાં જ જોયું કે, ગ્લાસગો ઇન્સ્પિતાલ તો ઘાના સડાથી થતાં મરણ માટે નામીયી હતી. લિસ્ટરને હવે પ્રશ્ન થયો: આ સડો પડવાનું કારણ શું? તે પ્રશ્ન ઉકેલવા માટે તે અનેક રીતે ગડમથલ કરતો, પરંતુ એમાં એ કોઈ રીતે ફાવતો નહોતો.

એવામાં એના કાન ઉપર એક એવી શોધની વાત આવી, કે જેમાંથી તેને આ સડાનું સાચું કારણ હાથ લાગી ગયું, અને તેને રોકવાના ઉપાયો તે યોજી શક્યો. આ શોધ તે પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ વૈજ્ઞાનિક લૂઈ પેસ્ટર (ઈ. સ. ૧૮૨૨-૧૮૯૫) ની જંતુઓ વિષેની શોધ હતી.

૪

નવાઈની વાત છે કે, લૂઈ પેસ્ટર ધંધે દાકતર નહોતો, પણ એક રસાયનશાસ્ત્રી હતો. ફ્રાન્સની એક અગ્રગણ્ય વિદ્યાપીઠમાં રસાયનના અધ્યાપક તરીકે કામ કરતો હતો. પરંતુ તેણે આખી

દાકતરી વિદ્યાને પલટાવી નાખે એવું કામ કર્યું છે. તેથી કરીને આજે તે એક મહાનમાં મહાન વિજ્ઞાનવેત્તા તરીકે પંકાય છે; ફ્રેન્ચ લોકો તેને પોતાના પ્રથમ કોટીના મહાપુરુષ તરીકે ગણે છે; અને વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં તેને જંતુવિદ્યાના આદિ શોધક તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

તે જમાનામાં લોકો, જંતુ હવામાં રહે છે અને આપોઆપ જન્મે છે, એમ માનતા. એક સાવ સાદી વાત ઉપરથી પેસ્ટરનું ધ્યાન ગયું કે, ના એમ નથી; જંતુ પણ દરેક જીવતી ચીજની પેઠે જન્મે છે, અને તેમને માટેના સામાન્ય કુદરતી કાયદા મુજબ વધે છે કે ઘટે છે. આ શોધ તેણે બગડેલો અને સારો દારૂ તપાસતાં તપાસતાં કરી. આજે આપણને આ બહુ સામાન્ય હકીકત લાગે છે. પરંતુ એ સામાન્ય હકીકત પરથી પેસ્ટરે આગળ જે શોધ્યું, તે પણ તેના કરતાં ભારે ક્ષણદાયી હતું. તેણે એ બતાવ્યું કે, રોગોને પોતાના જંતુ હોય છે; તે શરીરમાં દાખલ થવાથી રોગ થાય છે. એટલે, જો રોગના જંતુ અને તેના જીવન વિષે જાણવામાં આવે, તો તેનાથી થતા રોગને રોકવા કે મટાડવા માટેના ઇલાજની પણ સૂઝ પડે.

આ એક ભારે જખરી શોધ કહેવાય. તેનાથી આજે માણસ તથા પશુપક્ષી અને વનસ્પતિના અનેક રોગોનાં જંતુ શોધી કાઢવામાં આવ્યાં છે, તેમનું જીવન નિહાળવામાં આવ્યું છે, તથા તેમનાથી થતા રોગના ઉપાયો યોજાયા છે. તે બધું પેસ્ટરની એ શોધને લઈને થઈ શક્યું છે. પેસ્ટરે પોતે તો રેશમના કીડાનો રોગ અને હડકવાના જંતુ શોધી તેમને માટે રસી બનાવી હતી. હડકાયું કૂતરું કરડે છે ત્યારે આજે આપણે રસી મુકાવી હડકવામાંથી બચી શકીએ છીએ. તે રસીની શોધ પેસ્ટરે કરી હતી. આ નાનીસૂની શોધ નથી. છતાં વિજ્ઞાનની પ્રગતિનો વિચાર કરીએ તો, તેનું બહુ કાર્ય તેણે વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓની જંતુ વિષેની પેલી ખોટી માન્યતા દૂર કરી સાચી શોધ કરી આપી, તે હતું. તે શોધને લીધે જ લિસ્ટરને પોતાના પ્રયોગો માટે સાચી દિશા સૂઝી, અને તે પેલા જીવલેણ સડાનું કારણ કળી ગયો.

૫

હવે લિસ્ટરે નવી રીતે પ્રયોગો આદર્યા. વાઢકાપ પછી જખમ સડવાનું કારણ કદાચ જંતુઓ હોઈ શકે, એવી કલ્પના એણે કરી; અને તે પરથી જખમને જંતુશુદ્ધ રાખવાના પ્રયત્નો એણે શરૂ કર્યા. હવામાં જંતુઓ હોય તો તે સર્જનના હાથ, તેનાં નસ્તર, ચીપિયા વગેરે ઓળરો, તથા પાટા વગેરે સાથે પણ લાગેલાં હોય; તેથી તે

પણ જંતુરહિત કરવાં જોઈએ, એમ તેને લાગ્યું. તેને કાર્બોલિક એસિડના જંતુનાશક ગુણની ખબર હતી. તેણે તેના વાપર શરૂ કર્યો. વાઢકાપના ઓરડામાં હવામાં હોતાં જંતુ મારવાને માટે તે એનાં છાંટણાં ઉરાડવા લાગ્યો, અને જખમો ધોવામાં તથા હાથ, નસ્તર, પાટા વગેરેનાં જંતુઓને મારવાને પણ એ એસિડનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યો. આનું પરિણામ સારું દેખાવા લાગ્યું, એટલે તેણે એ પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યો. એમ કરતાં બ્યારે એની ખાતરી થઈ કે, સડાનેા સાથે ઉપાય હાથ લાગ્યો છે, ત્યારે તેણે એ ઠાકતરે આગળ જાહેર કર્યો.

તમે કોઈ મોટી ઇસ્પિતાલમાં ગયા છો ? ત્યાં વાઢકાપની તૈયારી થતી જોઈ છે ? જોઈ હોય તો તમને ખબર હશે કે, સર્જનનાં ઓબરો તથા તેના બીજા સરંજામને જંતુમુક્ત રાખવાને માટે વરાળની બાફ અપાય છે. આ શોધ આજ કેવી સારી અને સરળ લાગે છે ! પરંતુ તે શોધતાં લિસ્ટરને કેટલાંક વર્ષો આપવાં પડ્યાં હતાં !

૬

આમ, છેવટે વાઢકાપની જેઠ મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ : સિમ્પસને સૂંઘાડવાની શીશી ખોળી અને લિસ્ટરે સડો દૂર કરવાના ઉપાય યોજ્યા. આ બેના પછી અનેક પ્રતિભાશાળી સર્જનોએ પોતાની વિદ્યાને બીલવી છે, અને હજી પણ તે કામ ચાલુ જ છે. પરંતુ તે બધાનો પાયો પેસ્ટર, લિસ્ટર અને સિમ્પસન એ ત્રણ મહાપુરુષોએ નાંખ્યો છે. આજ શસ્ત્રવૈદ્ય માણસજાતને માટે આશીર્વાદરૂપ થઈ પડ્યું છે, તે એ ત્રણની અથાક મહેનત અને શોધક બુદ્ધિનું ફળ છે. મોટા રાજાઓ અને મુત્સદ્દીઓ તથા વિજેતાઓ પણ બ્યારે ભુલાયા હશે, ત્યારે આ ત્રિપુટીને સૌ યાદ કરશે, અને તેમણે આપેલા વારસામાંથી સુખ અને સ્વાસ્થ્ય લૂંટ્યા કરશે. ખરેખર, એ અમર ત્રિપુટી છે.

સ્વાધ્યાય

૧. કોઈ મોટા શહેરની ઇસ્પિતાલમાં વાઢકાપનું કામ જોવા જાઓ.
૨. તમારી ચર્ચાપરિપદમાં વિષય ગોઠવો : સિકંદર, તૈમુર જેવો હિંસક વિજેતા મોટો કે પેસ્ટર, લિસ્ટર વગેરે જેવો શાંત માનવપ્રેમી મોટો ? શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠવાળા પાઠમાં બીજો ખંડ છે તે ફરી વાંચી જાઓ.

અશ્વો

૧. વાઢકાપની જૂની ક્રિયા અને નવી ક્રિયામાં શા શા મુખ્ય ફેરફાર થયા તે કહો.

૨. પાઠમાંની ત્રિપુટીને 'અમર' શાથી કહી?

વ્યાકરણ

જ નીચેનાં વાક્યોમાંથી વિશેષણો શોધી કાઢો :—

- (૧) ચોખ્ખું પાણી પીઓ.
- (૨) પેસ્ટરે જખરી શોધ કરી.
- (૩) સાઈમ જાણીતો દાકતર હતો.
- (૪) લિસ્ટરનો ખંતીલો સ્વભાવ સૌને ગમતો.
- (૫) મારી પાસે લાલ ફૂલ છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં વપરાયેલાં વિશેષણો (ચોખ્ખું, જખરું, જાણીતું, ખંતીલું, લાલ) શું બતાવે છે તે જુઓ.

તે વિશેષણો નામનો ગુણ બતાવે છે. તેથી એવાં વિશેષણ ગુણવાચક વિશેષણ કહેવાય.

શિક્ષકોને

૧. હવે વિશેષણોના પ્રકાર શરૂ થાય છે. તે પ્રકારો હવે વિદ્યાર્થીઓ નામથી ઓળખતા થાય તે માટે પાઠમાંથી તે પ્રકારનાં વિશેષણ શોધી કાઢવા કહેવું.

૨. મલેરિયાના જંતુની શોધ કરનાર રોનાલ્ડ રોસની યાદ અહીં અપાવવી. પનામાંની નહેર જોદાની થઈ ત્યારે મચ્છરના ઉપદ્રવને કારણે જ ત્યાંનું કામ પ્રથમ ખોરબે પડ્યું હતું. છેવટે તે નહેર બની શકી, તેમાં પેસ્ટરની શોધની મદદ રહેલી છે, તે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું.

અધરા શબ્દો

ત્રિપુટી સ્ત્રીવિ. [સં.] = ત્રણનો સમૂહ

આધુનિક વિવિ. [સં.] = ચાલુ સમયનું;

વર્તમાન; હમણાંનું

શસ્ત્રવૈદ્ય નં = વાઢકાપની ક્રિયાથી કરાતો

રોગનો ઉપચાર

હૈરત સ્ત્રીવિ. [અ.] = નવાઈ; આશ્ચર્ય

માર્મિક વિવિ. [સં.] = મર્મસ્થાન જેવું;

અતિ નાજુક; કોમળ

સર્જન પુંવિ. [સં.] = શસ્ત્રવૈદ્ય; વાઢકાપનું

કામ ખાસ જાણુતો દાકતર

અસાધ્યવત્ વિવિ. [સં.] = નજ સુધરી શકે

એના જેવું

રસાયનશાસ્ત્રી પુંવિ. [સં.] = રસાયણ

જાણનાર (રસાયન = પદાર્થો મળીને

થતું રૂપાંતર) [મુખ્ય

અગ્રગણ્ય વિવિ. [સં.] = ગણતરીમાં પડેલું;

જંતુશુદ્ધ વિવિ. [સં.] = જીવતાં જીવાણુથી

મુક્ત કરેલું

મુસદ્દી પુંવિ. [અ.] = રાજદ્વારી કામોમાં

પ્રવીણ માણસ

४१

निजानंदनी भस्ती

[गद्य]

गुजारे जे शिरे तारे जगतनो नाथ, ते सहेजे;
गण्युं जे प्यारुं प्याराए, अति प्यारुं गणी लेजे.	१
दुनियानी जूठी वाणी विषे जे दुःख वासे छे;
जराये अंतरे आनंद ना ओछो थवा देजे.	२
कचेरी मांही काजीनो नथी हिसाब कोडीनो;
जगत-काजी बनीने तुं वहोरी ना पीडा लेजे.	३
जगतना काचना यंत्रे खरी वस्तु नहीं भासे ;
न सारा के नठारानी जराये संगते रहेजे.	४
रहेजे शांति संतोषे, सदाये निर्मळे चित्ते;
दिले जे दुःख के आनंद, कोईने नहीं कहेजे.	५
वसे छे क्रोध वैरी चित्तमां, तेने तजी देजे;
घडी जाये भलाईनी, महालक्ष्मी गणी लेजे.	६

- રહે ઉન્મત્ત સ્વાનંદે, खरं ए सुख मानी ले;
 પીએ તો શ્રીપ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરી પીજે. ૭
- કટુ વાળી સુળે જો કોઈની વાળી મીઠી કહેજે;
 પરાઈ મૂર્ખતા કાજે મુખે ના ફોર તું લેજે. ૮
- અરે ! પ્રારબ્ધ તો ઘેલું, રહે છે દૂર માગે તો;
 ન માગ્યે દોડતું આવે ! ન વિશ્વાસે કદી રહેજે. ૯
- રહી નિર્મોહી શાંતિથી રહે એ સુખ મોટું છે;
 જગત-વાજીગરીનાં તું બધાં છલબલ જવા દેજે. ૧૦
- પ્રભુના નામનાં પુષ્પો પરોવી કાવ્યમાળા તું,
 પ્રભુની પ્યારી ગ્રીવામાં પહેરાવી પ્રીતે દેજે. ૧૧
- કવિ રાજા થયો, શી છે પછી પીડા તને કાંઈ ?
 નિજાનંદે હમેશાં બાલ મસ્તીમાં મજા લેજે. ૧૨

સ્વાધ્યાય

૧. કાવ્યની છેલ્લી લીટીમાં ‘આલ’ છે તે સ્વ. કવિ આલાશંકર ઉશ્વાસરામ (ઈ. સ. ૧૮૫૯-૧૮૯૮)નું નામ સૂચવે છે. આલ = આળક કે તેના જેવો નિર્દોષપ્રભુદિ માણસ, એવો અર્થ પણ લઈ શકાય.

૨. નરસિંહ મહેતાનું ‘જે ગમે જગતગુરુ’ એ પ્રભાતિયું (‘આશ્રમ-ભગવાત્સલિ’) અને આ કાવ્ય સાથે વાંચો ને એકિનો બોધ એકઠો વિચારો.

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાંથી વિશેષણો શોધી કાઢો :-

- (૧) ટોપલામાં દશ ફળ છે.
- (૨) અમે સાતમી ચોપડી ભણીએ છીએ.
- (૩) મારે માથે એવડું કામ છે.
- (૪) ચોપડીનો દોઢ રૂપિયો એકો.

ઉપરનાં વાક્યોમાં વપરાયેલાં વિશેષણો (દશ, સાતમું, એવડું, દોઢ) શું બતાવે છે તે જુઓ.

તે વિશેષણો નામની સંખ્યા બતાવે છે. તેથી એવાં વિશેષણ સંખ્યા-વાચક વિશેષણ કહેવાય.

શિક્ષકોને

૧. આ કવિતાનો રાગ 'ઞજલ' છે, તે લલકારીને ગાતાં વિદ્યાર્થીઓને મન આવશે.

૨. જગતનું કાચનું ચંત્ર એટલે શું? તેમાંથી સાચી વસ્તુ કેમ ન દેખાય - એ વિદ્યાર્થીઓ સમજ્યા કે નહિ તે જોવું.

અધરા શબ્દો

નિમ્નનંદ પું[સં.] = પોતાનો આનંદ;

આત્માનંદ

ગુપ્તરત્નું સં કિં = માથે નાખવું;

વિતાડવું

વાસે છે = વસે છે

પ્રારબ્ધ નં [સં.] = નસીબ

નિર્મોહી વિં = મોહરહિત

બાજગરી સ્ત્રીં [ફા.] = ખેલ; તમાસો

છલખલ નં = દગો - પ્રપંચ

ત્રીવા સ્ત્રીં [સં.] = ડોક

૪૨

દ્રૌપદી

હિંદુઓમાં નીચેની પાંચ સતીઓનાં નામ પ્રાતઃસ્મરણીય, એટલે રોજ પ્રાતઃકાળમાં યાદ કરવા જેવાં મનાય છે: અહલ્યા, તારા, દ્રૌપદી, સીતા ને મંદોદરી. તેમાંથી સતી સીતા વિષે તમે છઠ્ઠી ચોપડીમાં થોડુંક લાંબી ગયા. આ પાઠમાં હવે સતી દ્રૌપદી વિષે થોડુંક શીખીશું. સીતા જેમ રામાયણનું મુખ્ય સ્ત્રી-પાત્ર છે, તેમ દ્રૌપદી મહાભારતનું મુખ્ય સ્ત્રી-પાત્ર છે. એને વિષે થોડુંક જાણો, તો તે મારફતે તમને મહાભારતની આખી કથાનો પણ કાંઈક જાણ આવશે.

૧

દ્રુપદ રાજા અને દ્રોણ ઋષિ બન્ને નાનપણના દિલોબ્ધન દોસ્ત હતા. કૃષ્ણ સુદામાની પેઠે, એક જ ગુરુના આશ્રમમાં તેઓ સાથે ભણ્યા હતા. પણ મોટપણે એક દિવસ એ લોકોની દોસ્તી તૂટી. દોસ્તી તૂટી તો તૂટી, પણ બન્ને વચ્ચે ઊલટું હાર-વેર બંધાઈ ગયું!

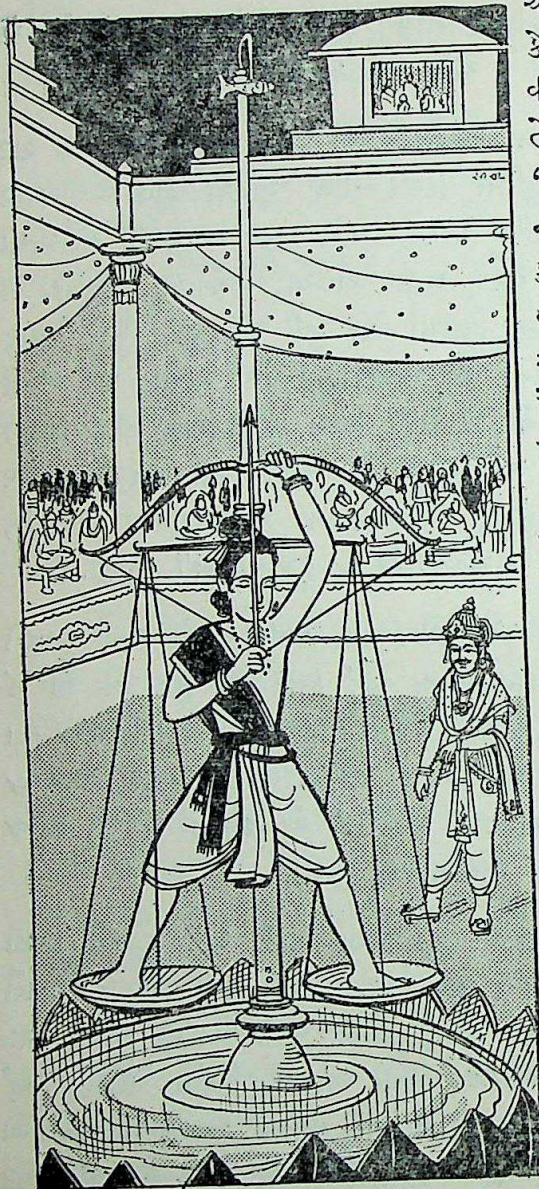
અને દ્રુપદે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે, ‘દ્રોણનું માથું ઉતારે એવો પુત્ર મેળવું તો જ હું ખરો.’ આ ધરાદાથી તેણે યાજ્ઞ નામે ઋષિ પાસે જઈને કહ્યું કે, ‘મહારાજ, દ્રોણનું માથું ઉતારે એવો પુત્ર મારે જોઈએ છે. કૃપા કરી મારી પાસે એવો યજ્ઞ કરાવો.’

યાજ્ઞ મુનિએ દ્રુપદ રાજાને યજ્ઞની દીક્ષા આપી અને યજ્ઞ શરૂ કરાવ્યો. યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિને દિવસે યાજ્ઞ મુનિએ શુદ્ધ મંત્રોચ્ચાર સાથે પૂર્ણાહુતિનું શ્રીક્ષણ હોમ્યું, અને તરત જ યજ્ઞની વેદીમાંથી ઘોડા પર બેઠેલો એક તરુણ બહાર આવ્યો. યાજ્ઞે કહ્યું, ‘દ્રુપદ, લે આ તારો પુત્ર. અને આ વેદીમાં એક પુત્રી પણ તારે માટે તૈયાર છે. કેમ કે, તને દ્રોણનો વધ કરનાર પુત્ર તો મળ્યો, પણ વધની તૈયારી કરનારેય કોઈ જોઈશે ને?’ આમ કહીને યાજ્ઞે બીજું શ્રીક્ષણ હોમ્યું અને ઘાટીલાં અંગવાળી એક સુંદર કન્યા અંદરથી બહાર આવી. યાજ્ઞે કહ્યું, ‘દ્રુપદ, આ કન્યાના શરીરનો રંગ કાળો છે, માટે એનું નામ કૃષ્ણા રાખજે.’ એ જ દ્રુપદની પુત્રી દ્રૌપદી.

આ પ્રમાણે યજ્ઞ પૂરો થયો. પછી જતી વખતે યાજ્ઞે દ્રુપદને કાનમાં કહ્યું, ‘તારી મનઃકામના પૂર્ણ કરવા તને પુત્ર પુત્રી તો મેં અપાવ્યાં; પણ ભાઈ, મારા દિલની વાત હવે તને કહી દઉં. આ પુત્ર અને આ પુત્રી તારું નામ તો અમર કરશે, પણ થોડા જ વખતમાં મહા દારુણ સંગ્રામ મંડાશે.’ એ દારુણ સંગ્રામ તે જ કૌરવપાંડવો વચ્ચે થયેલું મહાભારતનું યુદ્ધ !

દિવસો વીતવા માંડ્યા. દ્રુપદકન્યા મોટી થઈ. દ્રુપદની ઇચ્છા તેને મહાન યોદ્ધા અર્જુન સાથે પરણાવવાની હતી. પણ તે વખતે પાંડવો વનવાસ ભોગવતા હતા, એટલે દ્રુપદે સ્વયંવર રચ્યો. દેશ-પરદેશના મોટા મોટા રાજાઓ એમાં આવ્યા. કૌરવો આવ્યા, કણ્વ આવ્યો, અને બ્રાહ્મણ વેશે પાંડવો પણ આવ્યા. સ્વયંવરમાં શરત એ હતી કે, નીચે પાણીમાં પડતું પ્રતિબિંબ જોઈને તે ઉપરથી, ઉપર ચક્ર ચક્ર કરતી માછલીને જે વીંધે, તે દ્રૌપદીને વરે. એક પછી

એક બધા રાજ્યોનો વારો આવી ગયો, પણ કોઈ એ મત્સ્યવેધ કરી શક્યું નહિ. એટલામાં મહાન બાણાવળી કર્ણ ઊઠ્યો. એણે બાણ

ચડાવ્યું. બધાને લાગ્યું કે, હમણાં એ માછલીને વીંધી નાખશે. પણ ત્યાં તો દ્રૌપદી બોલી ઊઠી કે, ‘હું’ સૂતપુત્રને વરવાની નથી.’ આ અપમાનથી ક્રોધે ભરાઈ કર્ણે ધનુષ બાણ ફેંકી દીધાં, અને સમસમી રહેલે દિલે પોતે પોતાની જગ્યા પર જઈને બેસી ગયો.

ક્ષત્રિયોનો વારો પૂરો થયા પછી બ્રાહ્મણોનો વારો આવ્યો. બ્રાહ્મણોમાંથી એક તેજસ્વી તરુણ બહાર આવ્યો અને તેણે તરત જ બાણ ચડાવી માછલીને વીંધી નાખી. એક બ્રાહ્મણને દ્રૌપદી જીતી જતો જોઈને, બધા ક્ષત્રિયોને અપમાન લાગ્યું, અને તેઓ બધા એ બ્રાહ્મણ સાથે લડવા તૈયાર થયા. પણ એ બ્રાહ્મણ અને તેના ભાઈ એએથઈને બધાને હરા-

વીને નસાડી મૂક્યા, અને દ્રૌપદીને લઈને તેઓ પોતાને નિવાસસ્થાને ગયા.

બ્રાહ્મણ સાથે ક્ષત્રિય કન્યા પરણી શકે એવો એ કાળમાં ચાલુ હતો, પણ તે સામાન્ય ધારો નહોતો. તેથી, દ્રૌપદીને બ્રાહ્મણો વેરે પરણેલી જોઈ, એની માતા ખૂબ દુઃખી થઈ. પણ પછી તેને જ્યારે ખબર પડી કે, આ બ્રાહ્મણો તે બીજા કોઈ નહિ પણ પાંડવો જ છે, ત્યારે એના જીવને ટાઢક વળી. પાંડવોની માતા કુન્તીના અકસ્માત નીકળી ગયેલા વચનનું પાલન કરવા દ્રૌપદી પાંચે પાંડવોની પત્ની થઈ.

આમ દ્રુપદ જેવા સસરા મળ્યા એટલે પાંડવો સખળ થયા. તે જોઈને કૌરવોને તેમના ભાગનું અધું રાજ આપવું પડ્યું. પાંડવોએ પોતાના અર્ધા રાજમાં નવી નગરી ઇન્દ્રપ્રસ્થની સ્થાપના કરી અને ત્યાં દ્રૌપદીની સાથે તેઓ રાજ કરવા લાગ્યા. તેમાં એમને બહુ સારી નામના મળી. તેમને અનેક રાજ્યો ભેટે મૈત્રી થઈ. તેમની સમૃદ્ધિ પણ ખૂબ વધી. તેમનો આ બધો ઉત્કર્ષ જોઈને કૌરવો તો ઈર્ષાથી સળગી જતા હતા. થોડા વખત પછી પાંડવોએ રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો, એટલે તો બળતામાં ઘી હોમાયું. કંઈ પણ યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરીને દ્રૌપદી તથા પાંડવોને હેરાન કરવાનું કૌરવોએ નક્કી કર્યું.

મામો શકુનિ, દુર્યોધન, દુઃશાસન અને કર્ણની ચંડાળચોકડી હતી, તે આ બાબતનો વિચાર કરવા લેગી મળી. શકુનિએ યુક્તિ સુઝાડી કે, ‘યુધિષ્ઠિર જુગારનો બહુ રસિયો છે, એટલે આપણે તેને જુગાર રમવા બોલાવીશું તો એ ના નહિ પાડે. અને પછી જુગારમાં આપણે એનું રાજપાટ પડાવી લઈશું.’

આવો સંકેત કરીને કૌરવોએ યુધિષ્ઠિરને જુગારનું કંહેણ મોકલ્યું. ક્ષત્રિયથી જુગારના આમંત્રણની ના પડાય નહિ, એવી તે સમયની કુરૂઢિને વશ થઈ, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર જુગાર રમવા બેઠા. તેમાં તેમની ઉપરા-ઉપરી હાર થવા માંડી અને તેઓ બધું ગુમાવી બેઠા. ‘હાર્યો જુગારી બમણું રમે’ એ કહેવત પ્રમાણે, અંતે પાંચે ભાઈઓ ઉપરાંત દ્રૌપદીને પણ તેમણે હોડમાં મૂકી! અને તેમાં પણ તે હાર્યા. સંકેત પાર પડ્યો; દુર્યોધને હવે પાંડવોની આ અવશ દશામાં દ્રૌપદીને હેરાન કરવાનું આદ્યું.

હસ્તિનાપુરના રાજદરબારમાં માણસોની ઠંઠ જામી હતી. એક બાબુ ભીષ્મ દ્રોણ વગેરે મોઠેરાઓ પૂતળાની જેમ સ્થિર બેઠા હતા. બીજા એક બાબુ મનમાં ધૂંધવાતા અવશ પાંડવો સાથાં નીચાં ઘાલીને બેઠા હતા. અને એક બાબુ દુર્યોધન, શકુનિ, કર્ણ વગેરે વિશ્વવિજય કરીને આવ્યા હોય તેમ મૂંછે પર તાવ દેતા હતા. બધાની નજર દરવાજા તરફ હતી. એવામાં ઘવાયેલી વાઘણ જેવી પાંચાલી સભામાં દાખલ થઈ. એને મોઢે શ્વાસ માતો ન હતો. એની આંખમાંથી ક્રોધ વરસતો હતો. ‘તમારો કાળ હવે આવી પહોંચ્યો છે. આ સભામાં ભીષ્મ અને દ્રોણ જેવા ધર્મજ્ઞ વડીલો બેઠા છે, આ સભામાં પ્રતાપી પાંડવો હયાત છે, છતાં દુઃશાસન મારો ચોટલો ખેંચી શકે છે! માટે કહું છું કે, ક્ષત્રિયો, તમારો કાળ હવે ભરાઈ ગયો છે. જગતમાંથી ક્ષત્રીવટ હવે પરવારી ગઈ છે.’ — દ્રૌપદીએ ત્રાડ પાડીને કહ્યું.

‘ચાલ ચાલ હવે, ક્ષત્રીવટવાળી ના જોઈ હોય તો! તું અને પાંડવો તો અમારાં દાસ છો. ચાલો, ઉતારો તમારાં કપડાં.’ દુઃશાસને રૂઆબથી એવો ઉત્તર વાળ્યો.

યુધિષ્ઠિરે ઊભા થઈ પોતાનું ઉત્તરીય ઉતારી દીધું અને તરત જ ભીમ, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવે પણ પોતપોતાનાં કપડાં ઉતારી દીધાં. દ્રૌપદીની વારી આવી. ‘કેમ, તું કપડાં ઉતારે છે કે નહિ?’ — દુઃશાસન તડૂક્યો, અને તેણે દ્રૌપદીનું વસ્ત્ર ખેંચવા માંડ્યું. અસહાય દ્રૌપદી પ્રાર્થના કરવા લાગી: ‘હે દારિકાવાસી ગોવિંદ, હે ગોપીજનપ્રિય કૃષ્ણ, મારી લાજ તારા હાથમાં છે. તું અનાથનો નાથ છે અને શરણાગતનો બેલી છે.’

દ્રૌપદીનો આ આર્તનાદ ચૌદ લોકને વીંધીને ભગવાનને કાને પહોંચ્યો. હજાર હાથીના બળવાળા દુઃશાસનના હાથ હેઠા પડ્યા; દ્રૌપદીની લાજ રહી. એવામાં દુર્યોધને પોતાની સાથળ ઉઘાડી કરીને દ્રૌપદીને કહ્યું, ‘આવ, અહીં બેસ.’ આ જોઈ સઘળા સભાજનો

નીચું જોઈ ગયા. પણ આ બધું યુજરતું જોઈ ભીમથી રહેવાયું નહિ, અને તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, 'આ દુઃશાસને દ્રૌપદીને ચોટલો ખેંચ્યો છે, એટલે યુદ્ધમાં તેનો વધ કરી એના લોહીમાં એ ચોટલો બોળું, તો જ હું ખરો. અને આ બેશરમ દુર્યોધને દ્રૌપદીને પોતાની સાથળ બતાવી છે, તે સાથળના મારી ગદાથી ચૂરા કરું, તો જ હું ભીમ.'

દરમિયાન ધૃતરાષ્ટ્ર સભામાં આવી પહોંચ્યા. બધી વાત બાણીને તે શરમાયા અને તેમણે દુર્યોધન વગેરેને ધમકાવ્યા, અને પાંડવોને છૂટા કરાવી તેમનું રાજપાટ પાછું અપાવ્યું. આથી દુર્યોધન પિતા પર ગ્રિહાથો તો ખૂબ, પણ તે લાચાર બની ગયો, જોકે મનમાંથી તેની દાઝ તો એલવાઈ ન હતી. તેણે ફરી યુધિષ્ઠિરને બુગાર રમવા બોલાવ્યા. ભલા યુધિષ્ઠિર ક્ષત્રિયધર્મનું (!) પાલન કરવા ફરી તૈયાર થયા! દુર્યોધને કહ્યું, 'જે હારે તે બાર વરસ મનમાં જાય અને એક વરસ અજ્ઞાત રહે.' યુધિષ્ઠિર કબૂલ થયા, રમ્યા અને હાર્યા!

૩

પાંચ પાંડવો તથા દ્રૌપદી બાર વરસને વનવાસે નીકળ્યાં. પાંડવો તો વનજીવનથી ટેવાયેલા હતા, પણ રાજમહેલમાં ઊછરીને મોટી થયેલી દ્રૌપદી માટે એ જીવન બહુ કષ્ટમય હતું. છતાં તેણે વનની બધી અગવડો સહન કરી. પોતાની અવદશા ઉપર એકાંતમાં આંસુ ઢાળી બેસી રહે એવી તે સાધારણ સ્ત્રી ન હતી; તેમ જ આવી પડે તેનો ઉપાય કર્યા વિના નિષ્ક્રિય રહે એવી પણ તે ન હતી. યુધિષ્ઠિરની ઢીલી પોચી નીતિ તેને જરાય ગમતી નહિ. એટલે તેમને ટોણાં મારી દુર્યોધનનો બદલો લેવાને તે ઉશ્કેર્યા કરતી. ક્યારે વનવાસ તથા અજ્ઞાતવાસ પૂરા થાય અને ક્યારે કૌરવોને તેમનાં દુષ્ટ કર્મોની સજા પાંડવો તથા પોતાના ભાઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાસે કરાવું, તેવું તેને થયા કરતું. છેવટે બાર વરસ પૂરાં થયાં. અજ્ઞાતવાસનું તેરમું વર્ષ પાંડવોએ વિરાટ નગરમાં ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. છયે

જળ વેશ બદલી નાખીને વિરાટ નગરના રાજાને ત્યાં નોકરીમાં રહ્યાં. દ્રૌપદી સૈરંધ્રી નામ ધારણ કરી રાણીની દાસી તરીકે રહી.

વિરાટની રાણીનો ભાઈ કીચક બહુ દુરાચારી હતો. દ્રૌપદીનું રૂપ જોઈ એ મોહમાં પડ્યો અને તેને પંજવવા લાગ્યો. એ રાજ્યમાં કીચકની એટલી બધી સત્તા ચાલતી હતી કે, ખુદ રાજા પણ તેને કંઈ કરી શકતો નહોતો. કીચકની કનડગતથી અકળાઈને દ્રૌપદી છાનીમાની એક દિવસ ભીમ પાસે ગઈ અને તેણે તેને બધી વાત કરી. ભીમે કહ્યું, ‘એમાં શી મોટી વાત છે? હું આજે રાત્રે જ એને પૂરો કરી નાખીશ. તું જરાય ગભરાતી નહિ.’ અને તે જ રાત્રે ભીમે, કોઈ જાણું નહિ તેમ, કીચકને કચડી નાખ્યો. કોઈને ખબર પણ ન પડી કે, કીચકને કોણે મારી નાખ્યો.

તેરમા વરસનો અજ્ઞાતવાસ પૂરો કરીને પાંડવો પાછા આવ્યા અને તેમણે પોતાનું રાજ્ય માગ્યું. ત્યારે કૌરવોએ એમને સોયની આણી ઉપર રહે એટલી જમીન પણ આપવાની ના પાડી. કૃષ્ણ જેવાએ વચ્ચે પડીને વિધિ કરી. પણ દુર્યોધન એકનો બે ન થયો. એટલે હવે લડવા વિના બીજો ઉપાય ન રહ્યો.

૪

મહાભારતનું યુદ્ધ મંડાયું. હિંદુસ્તાનનાં આર્ય અનાર્ય બધાં જ રાજકુલોએ કૌરવપક્ષે કે પાંડવપક્ષે ભળી એ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો. જાણે આખા આર્યાવર્તે યુદ્ધની આગમાં પતંગિયાની પેઠે ઝંપલાવ્યું! આ જ યુદ્ધમાં ભીમે પોતાની પેલી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી : દ્રૌપદીની વેણી ખેંચનાર દુઃશાસનની છાતી ફાડી તેના રુધિરથી દ્રૌપદીના છૂટા કેશ સીંચી ચોટલો વાળ્યો; અને ભરસભામાં દ્રૌપદીને જાંઘ દેખાડનાર દુર્યોધનની જાંઘો ગદ્દાયુદ્ધમાં ભાંગી. આ જ યુદ્ધમાં દ્રુપદના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પિતાનું વેર વાળવા દ્રોણનો વધ કર્યો. પણ તેમાંથી નવો જ ફળુગો ફૂટ્યો : દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ પોતાના પિતાનો વધ કરનારને હણવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તો તેણે માર્યો જ, પણ સાથે બધાય પાંચાલોને સુધધાં પૂરા કર્યા, અને

શિબિરમાં ઊંઘતા પાંડવોના પાંચ પુત્રોને પાંડવો ધારી મારી નાખ્યા. આ ખબર સાંભળતાં દ્રૌપદીની આંખમાંથી આગ વરસી : ‘મારા પુત્રોને મારનારનો ખદલો લેવો જ જોઈએ.’ એટલે ભીમ અને અર્જુન ભાગી જતા ગુરુપુત્રને પકડી તો લાવ્યા, પણ તે બ્રાહ્મણ હોઈ અવધ્ય હતો. હવે શું કરવું? કૃષ્ણે વચ્ચે રસ્તો કાઢી બતાવ્યો : અશ્વત્થામાને જાનથી મારવો એ તો સ્થૂલ વધ છે; પણ આપણે એના માથાનો મણિ હરી લઈએ, તો જીવતો છતો એ મરેલો જ ગણાયો. તે પરથી અર્જુને એનો મણિ લઈ લઈને તેને કાઢી મૂક્યો.

૫

યુદ્ધ પૂરું થયું. તેની આગમાંથી પાંચ પાંડવો અને કૃષ્ણ ઉપરાંત યુદ્ધમાં ભાગ નહિ લેનારાં સ્ત્રીઓ તથા ધૃતરાષ્ટ્ર ને વિદુર એટલાં જીવતાં રહ્યાં. પાંડવોની જીત તો થઈ, પણ ખીજી બાબતથી તેમાં રાજ થવા જેવું કશું ન રહ્યું. તેમણે યુદ્ધહિંસાના પાપની શાંતિને અર્થે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો; પરંતુ દ્રૌપદી તથા પાંડવોના દિલનો વિષાદ ન ટળ્યો તે ન જ ટળ્યો. તેમણે હવે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં જવાનું ઠરાવ્યું, અને અર્જુનના પૌત્ર પરીક્ષિતને રાજગાદી સોંપી તેઓ હિમાલયમાં ચાલ્યાં.

હિમાલયમાં પહોંચ્યા પછી યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને પૂછ્યું, ‘હજી હસ્તિનાપુર જવાનો વિચાર થાય છે?’

દ્રૌપદીએ કહ્યું, ‘પહેલાં સમ્રાજી થવાનો ખૂબ મોહ હતો. પણ આ યુદ્ધ જોયા પછી એની ભયંકરતાનો ખ્યાલ આવ્યો છે. આપણે સૌ કાળનાં રમકડાં છીએ, એ હવે સમજાયું છે. પરમેશ્વરના ગૂઢ સંકેત પ્રમાણે આપણે બધાં લડ્યાં, હાર્યાં, જીત્યાં, અને છેવટે હવે હિમાલય તરફ જઈએ છીએ. આ બધું ચલાવનાર જે ભગવાન છે, તેમને મારા હજારો નમસ્કાર હશે.’

આટલું બોલતાં બોલતાં દ્રૌપદી જમીન પર ઢળી પડી, અને એ અતિ માનિની આર્થ સ્ત્રીનો પ્રાણ પૃથ્વી પરથી ઊડી ગયો.

સ્વાધ્યાય

૧. દ્રૌપદી અને સીતાના સ્વભાવની સરખામણી કરો. તમારી સભામાં ચર્ચાનો વિષય તે બની શકે.

૨. 'મહાભારતનાં પાત્રો' એ ચોપડીઓ વાંચો તો ભારત-કથા આખી જાણવા મળશે.

અશ્નો

૧. 'મહાભારત' શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ ખબર છે ?

૨. દ્રુપદ રાજ્યએ યજ્ઞ શા માટે કર્યો ? તેની વેરની આગ ખરેખર શમી ?

૩. કૌરવો પાસે બધું જ હતું, છતાં તેઓ શું કામ લડ્યા ? એ એમના દુર્ગુણને શું કહેવાય ?

૪. ઉત્તમ હિંદુ ધર્મગ્રંથ તરીકે પંકાએલી ગીતા આ યુદ્ધ વખતે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેલી, એ ખબર છે ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાંથી વિશેષણો શોધી કાઢો :—

(૧) નદીમાં ઘણું પાણી આવ્યું છે.

(૨) કેટલાક છોકરાઓ રમે છે.

(૩) મને થોડું દૂધ આપો.

(૪) આટલું દૂધ કેમ લાગ્યા ?

ઉપરનાં વાક્યોમાં વપરાયેલાં વિશેષણો (ઘણું, કેટલુંક, થોડું, આટલું) શું બતાવે છે તે જુઓ.

તે વિશેષણો પદાર્થનું માપ કે જથ્થો બતાવે છે; તેથી એવાં વિશેષણ માપવાચક વિશેષણ કહેવાય.

શિક્ષકોને

૧. પ્રાતઃસ્મરણીય અને પુણ્યશ્લોક એ બે શબ્દોના ભાવ સરખાવવા કહેવું. પુણ્યશ્લોક કોણ કોણ કહેવાય તે 'નળદમયંતી વિયોગ' એ પાઠમાં આવી ગયું છે. જે સતીઓનાં નામ જણાવ્યાં છે, તેમની વાત વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે ?

૨. સતી એટલે શું તે વિદ્યાર્થીઓને પૂછવું. પતિ પાછળ બળી મરવાના ચાલને પણ 'સતી યથા' એમ કહેતા. તે એ વસ્તુ નથી, એ પણ જણાવવું.

૩. 'અવેરે જ શમે વેર' એ સત્ય મહાભારતના યુદ્ધને લાગુ પાડી જોવા કહેવું. ખરેખર એ મહા યુદ્ધથી કોઈનું કશું પ્રયોજન સચું ?

૪. કર્ણ સૂતપુત્ર સાથી કહેવાયો તે સમજાવવું. મૂળ તે કુંતીનો પુત્ર હતો, પરંતુ તણ દેવાયેલો એટલે સારથિને ઘેર તેના પુત્ર તરીકે ઊઠ્યો હતો.

અધરા શબ્દો

પ્રાતઃસ્મરણીય વિં [સં.] = સવારમાં
 યાદ કરવા યોગ્ય
 દ્વિલેખન વિં [ફા.] = પ્રાણપ્રિય;
 જન જેવું વહાલું
 હાડવેર નં = (હાડકાં સુધી જાંડું
 જાતરેલું) પાકું વેર
 પૂર્ણાહુતિ સ્ત્રીં [સં.] = યજ્ઞમાં છેવટે
 અપાતી આહુતિ (૨) સમાપ્તિ
 શ્રીફળ નં = નાળિયેર
 વેદી સ્ત્રીં [સં.] = યજ્ઞનો હોમ
 કરવાને પવિત્ર કરેલી જગા
 પ્રતિબિંબ નં [સં.] = ચળકતી સપાટી
 ઉપર પડતી પ્રતિબિંબા-પડછાયો
 સૂતપુત્ર પું [સં.] = સારથિનો પુત્ર
 ઇન્દ્રપ્રસ્થ નં [સં.] = પાંડવોનું
 પાટનગર; પ્રાચીન દિલ્હી
 ઉત્કર્ષ પું [સં.] = ઉન્નતિ; અભિવૃદ્ધિ
 રાજસૂયયજ્ઞ પું [સં.] = સર્વોપરી રાજ્ય
 પોતાના રાજ્યાભિષેક વખતે
 કરતા તે એક યજ્ઞ
 ક્ષત્રીવટ સ્ત્રીં = ક્ષત્રિય જાતિનું ગિરદ

ઉત્તરીય નં [સં.] = ઉપરજી; ખેસ
 કે ઉપર ઓઢવાની ચાદર
 શરણાગત વિં [સં.] = શરણે આવેલું
 ખેડી પું = સહાય કરનાર; ધણી
 આર્તનાદ પું [સં.] = દુઃખનો પોકાર
 હસ્તિનાપુર નં [સં.] = કૌરવ પાંડવની
 જૂતી રાજધાની (અત્યારના
 દિલ્હીથી ૫૦ માઈલ ઈશાને)
 યૌદ લોક પું અંબવં = સાત પાતાળ-
 લોક અને સ્વર્ગ; પૃથ્વી વગેરે
 સાત ઉપરના લોક મળીને
 આખું વિશ્વ
 અગ્નાતવાસ પું [સં.] = છૂપા રહેવું
 તે; ગુપ્તવાસ
 અવદશા સ્ત્રીં [સં.] = દુર્દશા; પડતી
 આર્યોવર્ત પું [સં.] = આર્યોના
 વસવાટનો આખો પ્રદેશ; ભરતખંડ
 શિગિર પું [સં.] = ધાવણી; ડેરા-
 તંબૂ; પડાવ
 માનિની ત્રિં સ્ત્રીં [સં.] = માની -
 અભિમાની સ્ત્રી

४३

मुण्डानी माया

मुखडानी माया लागी रे, मोहन प्यारा,

मुखडानी माया लागी रे.

ध्रुव

मुखडुं में जोयुं तारुं, आ जगतडुं थयुं खारुं;
मन मारुं रह्युं न्यारुं रे.

मोहन० १

संसारीनुं सुख एवुं, झांझवानां नीर जेवुं;
तेने तुच्छ करी फरीए रे.

मोहन० २

संसारीनुं सुख काचुं, परणीने रंडावुं पाछुं;
तेने घेर शीद जईए रे?

मोहन० ३

परणुं तो प्रीतम प्यारो, अखंड सौभाग्य मारो;
रांडवानो भे टाळचो रे.

मोहन० ४

मोरांवाई, बलिहारी, आशा मने एक तारी;
हवे हुं तो बडभागी रे.

मोहन० ५

भीरांभाई

સ્વાધ્યાય

૧. મીરાંબાઈની વાતનું કાવ્ય પાંચમી ચોપડીમાં છે તે વાંચો.
૨. દયારામનું 'શોભા સલૂણા શ્યામની' કાવ્ય આની જોડે સરખાવવા ફરી વાંચો.

પ્રશ્નો

૧. 'રામબાણ વાગ્યાં હોય તે જાણે' એ કવિતામાં જેને રામબાણ કહ્યું છે તે, અને આ કવિતાનું 'મુખડાની માયા લાગી' એ બંને વસ્તુ સરખાવો.
૨. સંસારીના સુખને ઝાંઝવાનું જળ શા માટે કહ્યું?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાંથી વિશેષણો શોધી કાઢો :—

- (૧) એ વિદ્યાર્થી નિશાળે જાય છે.
- (૨) આ ગાયનું વાજરડું ફૂટે છે.
- (૩) એ છોકરો ઝાડ ઉપરથી પડ્યો.
- (૪) પેલું પુસ્તક લાવો.
- (૫) તમે શું કામ બેઠા છો?
- (૬) તમે કયું પુસ્તક વાંચો છો?
- (૭) કોણ કોણ છોકરાઓ કાલે આવ્યા હતા?
- (૮) કોના ઘરમાં તમે રહો છો?

પહેલાં ચાર વાક્યમાં વપરાયેલાં તે, આ, એ, પેલું દર્શક સર્વનામ નથી; પરંતુ દર્શક વિશેષણ છે. જે વિશેષણ નામને દર્શાવીને તેના અર્થમાં વધારો કરે છે, તે દર્શક વિશેષણ કહેવાય છે.

છેલ્લાં ચાર વાક્યમાં વપરાયેલાં — શું, કયું, કોણ, — એ પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ નથી; પરંતુ પ્રશ્નાર્થક વિશેષણ છે. જે વિશેષણ પ્રશ્ન પૂછીને નામના અર્થમાં વધારો કરે છે, તે પ્રશ્નાર્થક વિશેષણ કહેવાય છે.

શિક્ષકોને

દર્શક સર્વનામ અને દર્શક વિશેષણ, તથા પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ અને પ્રશ્નાર્થક વિશેષણ, એ બેના ભેદ વિદ્યાર્થીઓ સમજી શકે તે રીતે પૂછપરછ કરવી.

અધરા શબ્દો

માયા સ્ત્રીં [સં.] = મમતા; સ્નેહ

ન્યારું વિં = જુદું; અલગ

ઝાંઝવાનાં નીર = મૃગજળ; રેતાળ

જમીન ઉપર સૂર્યનાં કિરણ પડવાથી

ફૂરથી દેખાતો પાણી જેવો આભાસ

શાદ = શા માટે; શું કામ

સૌભાગ્ય નં [સં.] = સધવાપણું

બે પું = ભય

બલિહારી સ્ત્રીં = ખૂબી; વાહવાહ

બડભાગી વિં = મહા ભાગ્યશાળી

૪૪

જૂતાનો જન્મ

એક હતો રાજા; તેનું નામ હયુ. તેને હતો એક પ્રધાન; તેનું નામ ગયુ. બપોરનો સમય છે; રાજા કચેરીમાં બેઠો છે; સભા હકડેહકડે ભરાયેલી છે. એક સળી પડે તોય કાને સંભળાય, એવી શાંતિ સભામાં છે.

એટલામાં રાજાનો ઘોર અવાજ ગાળુ ઊઠ્યો, ‘પ્રધાનજી, આ શું? ચાલું છું ત્યારે જમીન ઉપરથી ધૂળ મારા પગ ઉપર આવીને ચોંટે એનો અર્થ શો? મારા જ રાજની માટી મારા શરીર ઉપર આવીને ચોંટે એ કેવું અંધેર—કેવી અંધાધૂંધી? તમે કામકાજમાં કશું ધ્યાન આપતા નથી લાગતા. જાઓ, હું હુકમ કરું છું કે, આનો કાંઈક ઉપાય કરો, નહિ તો તમારું આવી બન્યું સમજાશે.’

હુકમ સાંભળતાં જ આખી સભામાં સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ. કોઈની જીભે શબ્દ નથી કે આંખમાં તેજ નથી. ખુદ પ્રધાન જ નખશિખ પરસેવે નાહી રહ્યો છે. મોટા મોટા વિદ્વાનોના ચહેરા પણ સફેદ પૂણી જેવા થઈ ગયા છે.

બહુ દિવસ સુધી મગજનું માખણ કરી કરીને છેવટે પ્રધાને એક જેવાળ શોધી કાઢ્યો. તેથી તેના હૈયામાં હર્ષ માતો નથી. પણ કાંઈ રાજા પાસે હસતા હસતા જવાય? એટલે ભારેખમ મોહું કરીને તે રાજા પાસે ગયો; નીચે નમી નમીને કુરનિસ બબ્બીને તેણે નિવેદન કર્યું, ‘મહારાજ, આપનો હુકમ પાર પાડવા માટે તો અમે એકપગે તૈયાર છીએ. પણ એક મહા આપત્તિ આવી પડી છે: અમને એવી ચિંતા પેડી છે કે, આપને પગે ધૂળ જ નહિ લાગે, તો અમારા જેવા આપની ચરણરજ કયાંથી મેળવશે?’

આ સાંભળી રાજા પણ ઘડીક તો વિચારમાં પડી ગયો. પણ એણે તુરત જ એ મુશ્કેલીનો નિકાલ આણ્યો: ‘એક વખત આ

ધૂળને દૂર કરો; ચરણુરજનો ઉપાય ચરણુરજ વખતે શોધી લેવાશે. ધૂળને અભાવે ચરણુરજ ન મળી શકે એટલે શું? તમે બધા ફેગટને! પગાર ખાઓ છો? આટલા બધા ઇલકાબધારીઓ અને જ્ઞાનીવિજ્ઞાનીઓ રાજ્યા છે, તે શું ઘોઈ પીવા માટે રાજ્યા છે? જાઓ, પહેલો હુકમ પાર પાડો, પછી બીજું બધું જોઈ લેવાશે.’

ગયુ વજીર ઠીસે પગલે અને નિરાશ ચહેરે પાછો ફર્યો. એણે વિચાર કરવામાં આકાશપાતાળ એક કર્યાં, પણ ધૂળ દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય જડ્યો નહિ. બધાનાં હૈયાં ભયથી ફફડી ઊઠ્યાં કે, હવે તો આવી જ બન્યું!

છેવટે બધાની સલાહ લઈને પ્રધાને એક પરિષદ ભરવાનો નિર્ણય કર્યો. દેશપરદેશથી પંરિતો આવ્યા. આંખે ચશ્માં ચડાવી ચડાવીને સૌ આ વિકટ પ્રશ્નનો વિચાર કરવા લાગ્યા. કોઈ લીટા દોરવા લાગ્યા, તો કોઈ માથું ખંજવાળવા લાગ્યા. એ પરિષદમાં ઓગણીસ પીપ તો તપખીર ઊડી ગઈ, પણ કોયડો ઉકેલાયો નહિ! આખરે બધાએ મળીને રાજા પાસે નિવેદન રજૂ કર્યું કે, ‘નામદાર, આપ માટી દૂર કરવાની વાત કરો છો એ તો ઠીક; પણ માટી વિના પાક નહિ નીપજે, તેનું શું કરીશું?’

આ દલીલ સાંભળીને રાજાના પિત્તાનો પારો તો ૧૦૫ અંશ ઉપર ચડી ગયો, અને તેણે રાડ પાડી કે, ‘માટી વિના પાક ન નીપજે તો તમને બધા પંડિતોને શું હજમત કરવાને માટે રાજ્યા છે? જાઓ, બીજી લાંબીટૂંકી વાત પડતી મૂકો ને. હુકમનો અમલ કરો, નહિ તો કોઈનો જીવન સલામત નથી.’

ફરી બધે નિરાશા ફેલાઈ ગઈ. પરંતુ રાજાની આવી ઝૂમતી બેધારી તલવારથી બચવાને માટે છેવટે બધા પંડિતોએ મળીને એક યુક્તિ શોધી કાઢી.

એક સાથે સાડાસિત્તેર લાખ ઝાડુ ખરીદાયાં, અને આખું ગામ મંડયું વાળવા! ઝાડુના સપાટાથી આખું ગામ ધૂળ ધૂળ થઈ ગયું. ધૂળ આડે નથી દેખાતો આકાશનો સૂરજ કે નથી દેખાતું કોઈનું

મોઢું ! ખુદ રાજ અને તેનો મહેલ પણ ધૂળમાં જ ઢંકાઈ ગયાં !
જ્યાં જુઓ ત્યાં ધૂળના ગોટેગોટા અને ખેં, ખેં ને ખેં !

આથી રાજાએ ચિડાઈને કહ્યું, ‘ધૂળને કાઢવાનું’ કહ્યું ત્યારે
ઊલટું આ તો જગત આખું ધૂળથી ભરી મૂક્યું !’

રાજાના મોઢામાંથી હજી પૂરાં વેણુ પણ બહાર નથી પડ્યાં,
ત્યાં તો એકવીસ હજાર ખિસ્તીઓ કાખમાં મશકો ભેરવીને રસ્તે
રસ્તે પાણી છાંટવા મંડી પડ્યા. તળાવ અને ખાખોચિયાનાં તળિયાં
દેખાયાં. નદીમાં ચાલતી કિસ્તીઓ અટકી પડી, અને પાણીના જીવો
પાણી વિના તરફડવા લાગ્યા. ખીજી બાજુ જ્યાં ત્યાં કાદવ અને
પાણી જ નજરે પડવા લાગ્યાં.

રાજાએ કહ્યું, ‘આ બધા ગધેડા જેવા છે. ધૂળને કાઢી તો
કાદવ કરી મૂક્યો !’

ફરી મસલત ચલાવવા માટે રાજાએ એક સભા બોલાવી. ફરી
વિદ્વાન અને ગુણીજનો ટોળે મળ્યા. સૌ મગજ કરસી કરસીને વિચાર
કરવા લાગ્યા; પણ ધૂળના નિકાલનો કોઈ ઉપાય જડતો નથી.

આખરે કોઈ ક્ષણરૂપ લેખમાંથી એક તુકડો નીકળ્યો કે, ‘આખી
પૃથ્વીને સાદડી વતી ઢાંકી દઈ એ તો કેમ ? સાદડી પથરાશે પછી
ધૂળ ક્યાંથી ઊડશે ?’

બીજા એક લેખમાંથી વળી એવો વિચાર સ્ફુર્ત્યો કે, ‘આ રાજસાહેબને જ એક ઘરમાં પૂરી રાખોને ! એ ઘરને ક્યાંય કાણું બાકેતું રાખવું જ નહિ, પછી તેમાં ધૂળ બીજા જ ક્યાંથી કે એમને પગે લાગે ?’

રાજાએ કહ્યું, ‘એ વાત તો બહુ મજાની છે; પણ મને સંદેહ રહે છે કે, આમ માટીને કાઢવા જતાં કદાચ મારી જ માટી થઈ જાય ! એ ઉપાય લેતાં દિવસ રાત મારે તો એક જ ચોરડામાં પુરાઈ રહેવું પડે ! આ તો કેમ બને ?’

બધાએ કહ્યું, ‘ત્યારે નામદાર, આપ એમ કરો કે, મોચીને બોલાવીને આખી પૃથ્વી મઢવાનો હુકમ કરો. ધૂળવાળી જમીન ચામડાથી મઢાશે, પછી ધૂળ ક્યાંથી આવવાની ? વધારામાં આપની કીર્તિ પણ દેશપરદેશ ગવાશે.’

રાજાને આ સૂચના ગમી.

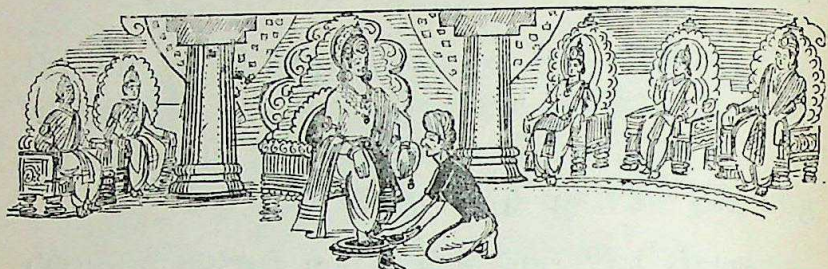
રાજ્યના દૂતો બીજા બધા કામધંધા છોડી ચારે દિશાએ નીકળી પડ્યા છે. પણ નથી ક્યાંય આખી પૃથ્વીને ચામડાથી મઢે એવો મોચી હાથ આવતો, કે નથી પૃથ્વી મઢાય એટલું ચામડું મળતું !

આ શોધાશોધની ધમાલ સાંભળીને મોચી કોમનો એક વૃદ્ધ મુખી રાજા પાસે આવ્યો અને હાથ જોડીને ધીમે અવાજે કહેવા લાગ્યો, ‘નામદાર, આપની આજ્ઞા હોય તો આ કામ હું સહેજમાં ઉકેલી આપું.’

રાજાએ કહ્યું, ‘મૂરખ, દેશપરદેશના વિદ્વાનો વિચાર કરી કરીને થાક્યા, છતાં તેમને જેનો કશો ઇલાજ ન જડ્યો, તે તું આમ સહેજમાં પાર પાડવાની વાત કરે છે ?’

પ્રધાને કહ્યું, ‘નામદાર, એ ગંડુ ઠીક મોટી હામ ભીડવા આવ્યો છે, તો બાંધો એને કરારે : જો આ કામ તે પાર ન પાડે, તો તેને શૂણીએ ચડાવવો.’

ખુદ્દા મોચીએ રાજના પગ આગળ જોસીને, હસતાં હસતાં, રાજના પગને ફરતું ચામડું મઢ્યું. પગ ચામડે મઢાયા પછી એને ધૂળ ક્યાંથી અડે !

રાજા ખુશ ખુશ થઈ ગયો અને પ્રધાન બચી ગયો. તે દિવસથી જોડાની ઉત્પત્તિ થઈ. આજે પણ આપણે તે વાપરીએ છીએ !

સ્વાધ્યાય

૧. સંસ્કૃતમાં એક સુભાષિત છે :

सर्वाः संपत्तयस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसम् ।

उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतेव भूः ॥

—જેનું મન સંતુષ્ટ છે તેને સધળી સંપત્તિ મળ્યા બરાબર છે. પગરખાંથી પગ ઢાંક્યા કે આખી પૃથ્વી ત્રણે ચામડે જ મઢાઈ ગઈ !

૨. આટલો સાદો ઉપાય પાંડિતો અને કાર્યદક્ષ લોકોને પણ કેમ નાહ જડ્યો હોય ? ન્યૂરને બે બિલાડી માટે કરેલા બે રસ્તા — નાની માટે નાનો અને મોટી માટે મોટો — એ વાત ખબર છે ને ?

૩. આ પાઠમાં કોની મનક કરી છે ?

વ્યાકરણ

¶ નીચેનાં વાક્યોમાંથી વિશેષણો શોધી કાઢો :—

(૧) મનુએ લખેલો કાગળ લાવો.

(૨) પક્ષીએ ખાધેલું ફળ મને ન આપો.

(૩) ઘોવાનાં કપડાં ડોલમાં ભરો.

(૪) ફરતો માણસ જ્ઞાન પામે.

(૫) આકાશમાં ઊડતાં કપૂતરોએ જમીન ઉપર દાણા જોયા.

જ ઉપરનાં વાક્યોમાં — લખેલું, ખાધેલું, ધોવાનું, ફરતું, ઊડતું — એ બધાં કૃદંત છે અને નામનાં વિશેષણો તરીકે વપરાયાં છે. આમ તે નામના અર્થમાં વધારો કરે છે, તેથી તે બધાં કૃદંત વિશેષણ કહેવાય છે.

શિક્ષકોને

[વ્યાકરણ]

જ આ પાઠમાં કૃદંત વિશેષણો લીધાં છે. કૃદંત એટલે શું એ વિદ્યાર્થીઓ જાણતા નહીં હોય. તેમને એ વિષે ટૂંકમાં સમજ આપવી.

જે પદ ક્રિયા સૂચવે છે, પણ ક્રિયાપદની માફક વાક્યનો અર્થ પૂરો કરતું નથી, તે કૃદંત કહેવાય.

જ જે કૃદંત વર્તમાનકાળ સૂચવે તે વર્તમાન કૃદંત કહેવાય. જેમ કે —

(૧) ઊડતું પંખી ગાય છે.

(૨) દોડતો છોકરો પડી ગયો.

જ જે કૃદંત ભૂતકાળ સૂચવે તે ભૂત કૃદંત કહેવાય. જેમ કે —

(૧) ધારુ કામ પૂરું કરે.

(૨) તમે કહેલી વાત મને યાદ છે.

જ જે કૃદંત ભવિષ્યકાળ સૂચવે, તે ભવિષ્ય કૃદંત કહેવાય. જેમ કે —

(૧) ધોવાનાં કપડાં ડોલમાં ભરો.

(૨) પ્રવાસમાં વાંચવાનાં પુસ્તકો જુદાં કાઢો.

અધરા શબ્દો

જૂતું નં = જોડો; પગરખું

હકડેહ અં = ખીચોખીચ; ચિકાર

સનસનાટી સ્ત્રીં = વ્યાપક હબકની

અસર; તરખાટ

નખશિખ અં = પગના નખથી માથે

શિખા સુધી; આખે શરીરે

મગજનું માખણ કરવું = મગજમારી

— માથાફેડ કરવી

કરનિસ સ્ત્રીં = નમીને સલામ કરવી તે

તુકો પું = મનનો તરંગ

વિકટ વિં [સં.] = અધરું; કહણ

તપખીર સ્ત્રીં = સૂંઘવા માટે ઘૂંટીને

તૈયાર કરેલી તમાકુ; છીંકણી

પિત્તો પું = કોધની તીવ્ર લાગણી

પારો ચડવો = ગરમી પ્રમાણે પારા-

શીશીમાં પારો ચડે તેમ (ગુસ્સાના)

પ્રમાણમાં વધારો થવો

કિસ્તી સ્ત્રીં = હોડી

ગુણીજન પું, નં = ચતુર માણસ

४५

हुं तो नाविक नाविक

- सागर-लहेरे स्वार थनारो हुं तो नाविक नाविक;
 वादळिया मापत विस्तारो, हुं तो नाविक नाविक. १
- प्रमत्त झंझावातो वाये,
 त्यारे सढनी साथे छाती मारी साहसथी फुलाये :
 झंझाओ साथे झूझनारो, हुं तो नाविक नाविक. २
- ज्यारे तुफान जागी ऊठे,
 तूटे वज्जर माथा उपर, त्यारे मुज उर शौर्य वछूटे :
 देतो पहाडोने पडकारो, हुं तो नाविक नाविक. ३
- चोगम मळे न कोई किनारो,
 त्यारे मधदरियाने माथे, ऊँजळो तणाय तंबू मारो :
 सीमाबंधन परहरनारो, हुं तो नाविक नाविक. ४
- प्रवालमणिमुक्ता-भंडारो
 अगाध तळमां गुप्त पड्या, ते उपर वारस-हक छे मारो :
 ममतभर्यो निधितळ खूंदनारो, हुं तो नाविक नाविक. ५
- मारी आशा ने उल्लासो
 ऊभरी ऊभरी धवल फेनमां, करतां नील तरंगे हासो :
 सिद्धि मारो अदीठ आरो, हुं तो नाविक नाविक. ६
- ज्वलंत श्रद्धा केरी होडी,
 लाख विचार करीने अंते, में तो भर दरियाए छोडी :
 हवे न पाछुं फरी जोनारो, हुं तो नाविक नाविक. ७
- छो ने सिंधु मृत्युना साजे,
 कोटिक काळां मुख उघाडी, सामे धसमस धोधे गाजे !
 एतो नथी मने धडकारो—हुं तो नाविक नाविक. ८

ધ્રુવની ઉપર હોકાજંતર

અચલ ઠર્યું મારું; લેખું ના પાર વિનાનું લાંબું અંતર :
અનંત સફરોનો કરનારો, હું તો નાવિક નાવિક. ૬

પૂનલાલ

વ્યાખ્યા

૧. 'નાયુદ્ધ'નું કાવ્ય પૂનલાલના આ કાવ્ય સાથે યાદ કરો. એમાં શો ફેર, શું સરખાપણું લાગે છે ?

૨. જગતરૂપી સાગરમાં નાવિકરૂપી મનુષ્ય પોતાની જીવનતૌકા ચલાવે છે. એ રૂપકમાં અર્થ સમજો.

બીજો તંબૂ તે નૌકાનો સદ. બીજી લીટીનો અન્યથ — 'વાદળિયા (રંગના) વિસ્તારો (ઐટલે મહાસાગરો) માપત હું . . .'

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાં નાગરી અક્ષરે લખેલાં પદોનો ઉપયોગ જુઓ :—

(૧) મનુ ધીમેથી ખાય છે.

(૨) કુમુદ મોઢી બેઠે છે.

(૩) સસલું ઉતાવળું દોડે છે.

(૪) છગન ઓંચિતો પડી ગયો.

(૫) પેલા છોકરાઓ ધીમા દોડે છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં નાગરી અક્ષરે લખેલાં પદો ક્રિયાપદના અર્થમાં વધારો કરે છે; માટે તે ક્રિયાવિશેષણ છે.

ક્રિયાપદના અર્થમાં વિશેષ બતાવે — વધારો કરે, તે પદને ક્રિયાવિશેષણ કહે છે.

શિક્ષકોને

[વ્યાકરણ]

૧ જેમ વિશેષણ નામના અર્થમાં વધારો કરે છે, તેમ ક્રિયાના અર્થમાં પણ વધારો કરે છે. ક્રિયાના અર્થમાં વધારો કરનાર વિશેષણ ક્રિયાવિશેષણ કહેવાય.

૧ અવ્યયમાં પણ 'ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય' એવો પ્રકાર આવશે. 'ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય' અને 'ક્રિયાવિશેષણ' એ બેમાં તફાવત છે. જે ક્રિયાવિશેષણના રૂપમાં કર્તાનાં બળિ અને વચન પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે, તે ક્રિયાવિશેષણ કહેવાય; અને જે ક્રિયાવિશેષણ રૂપ હંમેશાં ફેરફાર વિનાનું રહે છે, તે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કહેવાય. જેમ કે—

(૧) મનુ જલદી ચાલે છે.

(૩) કૂતરું જલદી દોડે છે.

(૨) કુમુદ જલદી ચાલે છે.

(૪) છોકરા જલદી ચાલે છે.

આમાં 'જલદી' ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય છે; કારણ કે તેના રૂપમાં કર્તા તરીકેના નામનાં જાતિ કે વચન પ્રમાણે ફેરફાર થતો નથી.

જ આ તફાવત ધ્યાનમાં રાખીને ક્રિયાવિશેષણ શીખવવું. આના ખીજા દાખલા પૂછવા.

અધરા શબ્દો

નાવિક પું [સં.] = વહાણવટી

પ્રમત્ત વિં [સં.] = ગાંડું; મદ ભરેલું

ઝંઝાવાત પું [સં.] = વરસાદ ને

વંટોળિયાનું તોફાન

વજ્ર નં = વજ્ર - વીજળી

પડકાર પું = મોટેથી 'આવી જાઓ'

એમ કહેવું તે; આહ્વાન

મધદરિયો પું = દરિયાની વચ્ચેવચ્ચ;

ભરદરિયો

નિધિ પું [સં.] = ભંડાર

ધવલ વિં [સં.] = ધોળું

ફેન નં [સં.] = ફીણ

સાજ પું = સરસામાન; સામગ્રી

ધડકારો પું = ધાસ્તી; ખીક

હોકાજાંતર નં = હોકાયત્ર; સમુદ્રમાં

દિશા જોવા માટેનો કાંટો

લેખવું સં ક્રિં = ગણકારવું;

હિસાબમાં લેવું

૪૬

રૉબિન્સન ક્રૂઝોની આપવીતી

૧

ઈ. સ. ૧૬૩૨માં, ઈંગ્લેન્ડના યૉર્ક શહેરમાં, એક સારા ગણાતા સુખી ઘરમાં મારો જન્મ થયો હતો. અમે ત્રણ ભાઈઓ હતા, એમાંથી હું એકલો જ જીવતો રહ્યો હતો; એટલે તમે કદખી શકશો કે, મારાં માતાપિતાનું મારી ઉપર કેટલું વહાલ હશે.

મારા પિતાએ તે જમાનામાં મળી શકે એવી બધી કેળવણી મને આપી હતી, અને તેમનો ઇરાદો મને વકીલ બનાવવાનો હતો. પરંતુ, કોણ જાણે શાથી, મને તો નાનપણથી જ દરિયો ખેડવા જવાની લહે લાગી હતી. મારા પિતાને એ બિલકુલ ગમતું નહોતું. એટલે તેઓ મને નાદાન સમજીને ઘણી વાર દરિયાનાં દુઃખો અને

એનું અસ્થિર જીવન તથા જોખમો સમજાવતા અને છેવટે ગળગળા થઈને કહેતા, 'જેટા, હવે અમે બંને ઘરડાં થયાં; તારાં ઘરડાં મા-આપને ખાતર પણ તું આ ગાંડપણ છોડ.'

આથી એક વર્ષ તો મેં મનમાં નક્કી કર્યું કે, મારે આ સાહસ નથી જ ખેડવું. પરંતુ મારો જીવ બહુ લાંબું ઝાલ્યો ન રહ્યો. એક દિવસ હું અમસ્તો રખડવા માટે હલ શહેર તરફ ગયો હતો. ત્યાં અચાનક મારો એક મિત્ર મને મળ્યો. તેણે કહ્યું, 'રોબિન, લાંડન સહેલ કરવા આવવું છે? મારા પિતાનું વહાણ જવાનું છે, એટલે તને ભાડું પણ નહિ ખેંસે.' આ સાંભળી હું તરત લોભાયો, અને ઘેર કાંઈ પણ કહ્યા વગર, ઈ. સ. ૧૯૫૧ના સપ્ટેમ્બર માસના અરસામાં, પરખારો લાંડન જવા ઊપડ્યો.

ઈશ્વરે કદાચ મને યોગપાઠ જ આપવા ધાયું હશે : રસ્તામાં ભારે તોફાન થયું! હું તો દરિયાના પહેલા અનુભવથી હેરાન હેરાન થઈ ગયો. તોફાન શમ્યું જ નહિ; પરિણામે, અમારા વહાણમાં ગાબડું પડ્યું; અને સારે નક્કીએ એક હોડીવાળાએ અમને ન બચાવ્યા હોત, તો અમે સાગરને તળિયે જ ભત. જેમ તેમ કરીને હું પછી લાંડન પહોંચ્યો. મારે સમજીને અહીંથી પાછા મારા પિતા પાસે પહોંચી એમની માફી માગવી જોઈતી હતી. જ્યારે ડૂબતા વહાણ પર દરિયામાં હું હતો, ત્યારે મને મારા નાસી આવવા માટે પસ્તાવો થતો હતો. તેથી મેં નક્કી કર્યું હતું કે, આમાંથી જો પરમેશ્વર મને બચાવશે, તો હું જરૂર મારા પિતા પાસે જઈ એમની માફી માગીને કહીશ કે, હવે કદી તમારી આજ્ઞા નહિ તોડું. પરંતુ લાંડન સાબસમા પહોંચ્યા બાદ, ત્યાંનું બારું અને ત્યાં આવતાં જતાં વહાણોની ધમાલ જોઈને હું એ બધું વીસરી ગયો, અને દૂર આફ્રિકામાં વેપાર માટે જતા એક વહાણમાં સફરે ઊપડ્યો. અને એમ એકઠે વાર જઈ આવ્યા પછી તો હું રીઠો વહાણવટી બની ગયો. પ્રભુ જાણે, આ બધો વખત, મારાં ભલાં માતાપિતા મારે સારું કેવાં દુઃખી થતાં હશે!

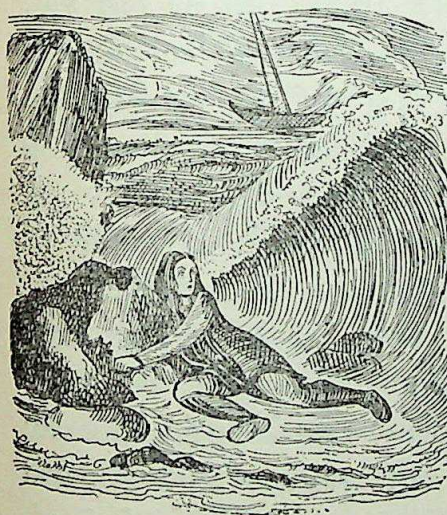
આફ્રિકાની મારી એક સફરમાં હું મૂર કહેવાતા લોકના હાથમાં સપડાયો. તેઓ મને ગુલામ તરીકે લઈ ગયા. મારો મૂર શેઠ ભલો માણસ હતો. પરંતુ ગુલામી કાંઈ ભલાઈથી ચોઈ જ સહ્ય બની શકે ! એક દિવસ સારો લાગ બેઠાં ને, હું શેઠની જ એક હોડી લઈ ને નાઠો. મારે સારે નસીબે, વચ્ચે મને પ્રાઝીલ જતું એક વહાણ મળી ગયું, તેમાં બેસી હું પ્રાઝીલ પહોંચ્યો. અહીંના સ્પેનિશ વસાહતીઓ બેઠે મને સારું ગોઠી ગયું. તેમની જેમ હું પણ ખેતી કરવા લાગ્યો અને જતે દહાડે સારો ખેડૂત બન્યો. ધીમે ધીમે મારું ખેતીકામ એટલું બમ્બું કે, મારે બે ત્રણ નોકરો રાખવાની જરૂર પડી. પરંતુ મારો મૂળ ગ્રહ જ સુખનો નહિ, તે ત્યાં ચારેક વરસ સ્થિર રહ્યા બાદ, ફરી પાછું મારે સફરે જવાનું થયું.

એક દહાડો મારા ત્રણ પડોશીઓએ મને વિનંતી કરી, ‘ભાઈ, અમારું એક કામ ન કરો ? તમે આફ્રિકાની રોજ રોજ જે રસિક વાતો કહો છો, તે પરથી લાગે છે કે, તમે ત્યાંના સારા માહિતગાર છો. અમે તમને વહાણ વગેરેની બધી સોઈ કરી આપીએ. અમારે ખાતર ત્યાં એક વાર જઈને ગુલામો ન લઈ આવો ? તેમાંના અર્ધા અમે તમને આપીશું.’ આ લોભાવનારી વાતમાં ફસાયા વગર મારાથી ન રહેવાયું, ને ચાર વર્ષના સ્થિર વસવાટ બાદ, પાછો હું દરિયાની સફરે ઊપડ્યો. તે દિવસે ઈ. સ. ૧૬૫૮ ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખ હતી. તે જ દહાડે આઠ વર્ષ અગાઉ હલથી હું ઊપડ્યો હતો. ત્યારના કરતાં આ વેળાના મારા ગ્રહો વળી વધારે અવળા નીકળ્યા.

સફરની શરૂઆતમાં પંદરેક દહાડા તો સૌ સારું ચાલ્યું. જરા ગરમી વધારે લાગતી હતી, છતાં હવા ખુશનુમા હતી. પછી અમારા હઃખના દહાડા શરૂ થયા. પહેલું તો ખૂબ સખત વાવાઝોડું આવ્યું. બાર દહાડા સુધી તે ચાલ્યું ! તે એવું તો ભેરદાર અને બિહામણું હતું કે, અમારા વહાણને એની આગળ વિવશ થઈ તણાયા વગર

છૂટકો નહોતો. તેવામાં એક દહાડો એક વહેલી સવારે અમારા એક માણસે હર્ષથી ખૂમ પાડી, જમીન ! એ ખૂમ સાંભળી ન સાંભળી ત્યાં તો અમારું વહાણ નીચે રેતીમાં સખત ચોટયું. તોફાન તો કહી મારું કામ ! પહાડ જેવાં મોજાં ગર્જતાં હતાં. જડ થઈ બિલેલા વહાણ પર હવે ઘણની પેટે એ પડવા લાગ્યાં. વહાણને પૂરું કરવામાં એમને હવે સમય કેટલો લાગે છે, એ જ જોવાનું હતું. વહાણ ભેગો એ મોજાં અમારો પણ ફૂટો જ કરશે, એવી અમને ખાતરી થઈ. જમીન સામે દેખાતી હતી, પણ તે પાસે નહોતી.

કપ્તાને વિચાર કર્યો કે, આ અવશ્ય નાશ પામનાર વહાણમાંથી નાસી છૂટીએ તો કદાચ બચાય. એટલે, અમારી પાસે વહાણ પર એક હોડી હતી, તેને જેમ તેમ કરીને પાણી પર ઉતારીને તેમાં અમે ફૂટી પડ્યા. મોજાં સામે આખડતાં અને અથડાતાં કેટલુંક અંતર અમે કાપ્યું. પરંતુ અમારું નસીબ તો ચાર ડગલાં આગળ જ બિલેલું લાગ્યું : એક મોટા મોજાંએ આવીને અમારી હોડીને ગળડાવી દીધી !

ટોપલામાંથી નારંગી નીકળી પડે એમ અમે બધા પાણીમાં ડલવાયા. પછીના મારા અનુભવની વાત તો વર્ણવી શકાય એમ નથી. કાન, નાક અને આંખમાં જ નહિ, પેટમાં પણ પાણી પેસી ગયું. પરંતુ, મારું નસીબ એટલું સારું કે, ધક્કા મારતાં મારતાં મોજાં મને મૂર્છિત દશામાં કિનારે ફેંકી આવ્યાં. તેમાંથી મને બરોબર કળ વળી ત્યારે જોતાં મને જણાયું કે,

વહાણમાંથી હું એકલો જ બચ્યો છું. એને માટે મેં ઈશ્વરનો પાડ માન્યો.

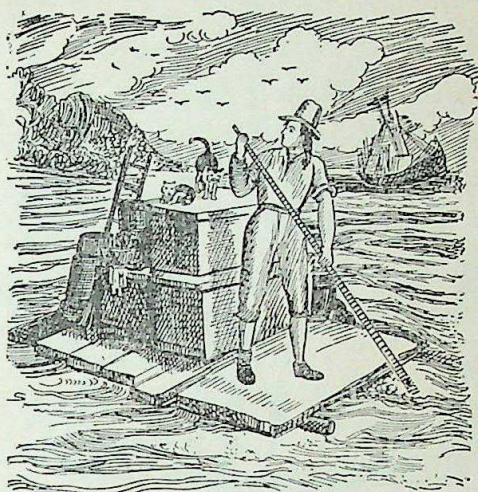
દરિયામાંથી જેમ તેમ બચીને જમીન તો જોઈ; પણ હવે જમીન પર બચવું સહેલું નહોતું. જીવનમાં કદાચ પહેલી વાર મારી નજર મારી જાત ઉપર ગઈ. ઉપર આસ, નીચે જમીન, અને સામે પાણી સિવાય બીજું કોઈ મારી પાસે નહોતું. મારાં જે કપડાં હતાં તેય પાણીથી ભીનાં જ હતાં. ખીસામાં ચપટીક તમાકુ, ચપ્પુ અને ચુંગી હતાં, એ જ આ જગતમાં મારું સર્વસ્વ હતું.

હવે મને તરસ લાગી હતી. મને થયું કે, ક્યાંક નદીનાળું દરિયાને મળતું હશે, તે જો જડે તો મીઠું પાણી મળે. સારે નસીબે તે મળી ગયું. પેટની ખોરાકની અને પાણીની બેઠ જગા પાણીથી ભરીને હવે હું આગળની ચિંતામાં પડ્યો. મેં તો માની લીધું કે, કોઈ જંગલી પશુ કે માણસને હાથે મારું મોત જ હવે બાકી છે. પણ તેથી હાથ જોડીને ઓછું બેસી રહેવાય છે ! હિંસ પશુઓ મારે નહિ તે સારુ મેં નક્કી કર્યું કે, ફાવે કે ન ફાવે તોય રાત્રી આડ પર કાઢવી. રક્ષણને સારુ એક ડાળી તોડીને તેનું ડકણું કર્યું. પછી એક ઘટાદાર આડ બોળીને તેના ઉપર આખી રાત્રી વિતાડી.

સવારે ઊઠ્યો ત્યારે શરીર તાબું થયું હતું; મન સ્વસ્થ હતું. સામે દરિયા શાંત સરોવર જેવો હતો. પણ આ શું ? મારું પેલું વહાણ, — કદાચ રાત્રી ભરતીથી — કિનારા નજીક તણાઈ આવ્યું હતું ! મને થયું, ‘અરે ભગવાન, ત્યારે શું બચવાને નામે અમે હોડીમાં મર્યા જ બેઠા એમને !’ ગઈજીવનીના એ વિચાર રોષીને હવે મેં વહાણ પર જવાનું વિચાર્યું. મને આશા હતી કે, ત્યાં કાંઈક ખાવાનું મળશે. દરિયામાં ઓટનો લાગ જોઈ હું કપડાં કાઢીને ફૂદી પડ્યો. તરતો તરતો વહાણ પહોંચ્યો. શુભ જોગે એક દોરડાનો કકડો લટકતો હતો, તે ઝાલીને હું ઉપર ચડી ગયો. પહેલો ભંડારની ઓરડીમાં પહોંચ્યો. વિચાર કરે કે, ત્યાં કોરાં ખાસાં બિસ્કિટ જોઈ મને કેવો આનંદ થયો હશે ! ખાવાને માટે થોડાંક ખીસામાં ભરીને હું હવે વહાણ પર બધું તપાસવા લાગ્યો, કેમ કે વખત શુભાચે

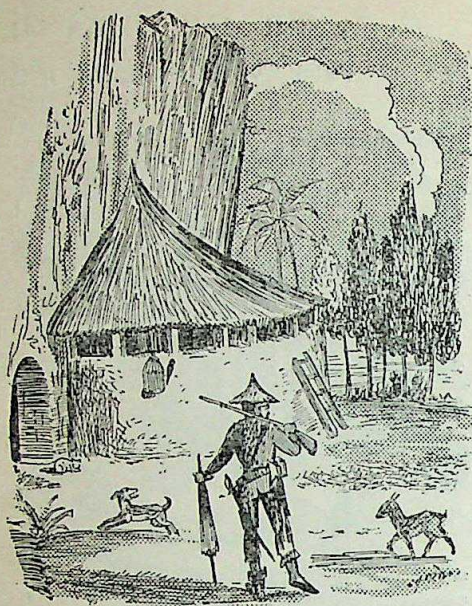
પાલવે એમ નહોતું. મેં ઠરાવ કર્યો કે, થોડા દહાડા તો હવે આ વહાણમાંથી મારે જરૂરનો બધો સરસામાન ખસેડવા પાછળ મંડી પડવું. પણ તેને કિનારે શી રીતે લઈ જવો?

વહાણ પર થોડાંક પાટિયાં, દોરડાં, ભાંગેલા લાકડાના દાંડા ને સઢ હતાં. એમાંથી મેં મારા કામનેગો તરાપો બાંધી કાઢ્યો, અને લેવા જેવો બધો સામાન એના ઉપર લાદ્યો, અને એમ લદાવેલા તરાપાને પછી હલેસતો હલેસતો મારા

ટાપુએ લઈ ચાલ્યો. ત્યાં હવે ઊતરવા માટે બંદર જેવી જગ્યા નેઈએ. તે જોળતાં એક ખાડી મારે હાથ લાગી ગઈ. તેમાં મારા તરાપાને મેં હંકાર્યો. તેમાંથી મને એક નદીમુખ લાધ્યું. એમાં મેં મારું બંદર કરી મારી ખેપ ઉતારી. આટલું કર્યું તેમાં મને કંઈ કંઈ મુસીબતો પડી. એક વાર તો મારો તરાપો નમી પડીને ઠલવાઈ જ જતો રહી ગયો. પણ એ બધી મુસીબતો જીતવામાં જ હવે મારો ઉગારો હતો.

સામાન તો લાવવા માંડ્યો. પણ તેને રાખવો ક્યાં? અને મારે પણ ક્યાં રહેવું? રોજ ને રોજ એાહું જ ઝાંડ પર સુવાય? પહેલી ખેપમાં પ્રથમ જરૂરિયાતની ચીજો હું લાવ્યો હતો : તેમાં ખોરાકી, સુતારીનાં એાજરો, અને થોડાંક કપડાં ઉપરાંત બે બંદૂકો ને થોડાંક દારૂગોળો પણ લીધાં હતાં. બંદૂક બાંધે મૂકીને હું રહેઠાણની શોધ માટે હવે નીકળ્યો. પહેલો હું એક ડુંગરી પર ચડ્યો. ચારે બાજુ નજર ફેરવતાં મેં જોયું કે હું એક બેટમાં છું. તેની ઉપર ક્યાંય મને કોઈ માણસ જેવું ન દેખાયું. ડુંગરીની એક બાજુ

એક ગુફા જેવું હતું અને તેના મોં આગળ થોડી સપાટ જગા હતી. મને આ જગા રહેઠાણ માટે ગમી. ગુફાના મોં નજીક મેં તંબૂ ઠોક્યો. તંબૂની એક બાજુ પહાડ હતો, તે છોડી બાકી બધી બાજુ મેં ફરતી લાકડાના દંડાની બેવડી વાડ કરી લીધી. અંદર જવા માટે એક નિસરણી બનાવી. અંદર જઈ મારી નિસરણી ખેંચી લઉં, એટલે મારા કિલ્લામાં પછી કોઈ આવી ન શકે !

૪

હવે મેં વહાણ પરથી અપાટાળાંધ સામાન આણવા માંડ્યો. એ જો ચૂકું તો અહીં કયું બળતર હતું કે મને કશું પણ મળે? અને ભાંગેલું વહાણ ક્યારે તૂટી જઈ પાણીમાં વેરાઈ જાય, એનો પણ ભરોસો નહોતો. એક દહાડો, વહાણ પર ચીંને ફેંકેસતાં, મને નાણાંની પોટલી મળી ! તે જોઈ મારાથી જોરથી ખડખડ હસવું શેકાયું નહિ. આ નિર્જન ટાપુમાં એ બિચારાં નાણાંના સિક્કા શા કામના હતા? એક ખીલી પણ અહીં વધારે ફીમતી હતી. પરંતુ, આ નિરાશાના ટાપુમાંથી પણ કેક દહાડો સુધરેલા જગતમાં જવાનું થાય, એવી અમર આશા મને ઊંડે ઊંડે પણ હતી જ; એટલે મેં તે નકામા સિક્કાને પણ લઈ તો લીધા.

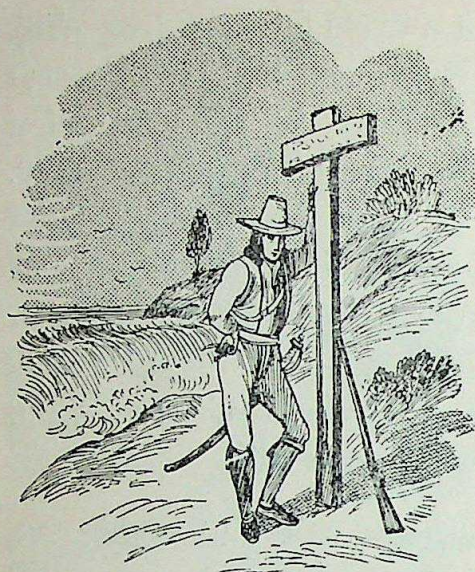
વહાણમાંથી વીણી આણેલા સામાનના ઢગલાથી મારી ચોરડી અને ગુફામાં ભીડ થઈ ગઈ. મને થયું, જો અભરાઈ હોય તો સારું.

આવા બેસવા માટે ટેબલપુરસી ન હોવાથી નિરાંતે જમાતું પણ નહોતું. મેં વિચાર કર્યો કે, લાકડું તો આ ટાપુ પર પુષ્કળ છે; લાવને બનાવું. અત્યાર સુધી કદી સુતારકામ મેં કર્યું નહોતું. પાટિયાં પાડવા માટે કરવત બેઠો એ, તે મેં આણેલી એબ્ર-પેટીમાં નહોતી. કુહાડી મને મળી હતી, તે વડે ઝાડનું બાડું થડ છોલી છોલીને હું પાટિયાં કરવા લાગ્યો. તેમાં વખત તો બહુ લાગે; પણ ત્યારે આ ટાપુ પર મારે બીજું કામય શું હતું? મને કશી દોડાદોડ જ ક્યાં હતી? એક થડને છોલી છોલીને પાટિયું પાડી, તેમાંથી આવડયાં એવાં પુરસીટેબલ અને અભરાઈ મેં બનાવી કાઢ્યાં. ખીલા ને હથેલી મને વહાણમાંથી મળ્યાં હતાં.

વહાણ પરથી હું શાહી, કલમ, અને થોડી ચોપડીઓ પણ લેતો આવ્યો હતો. એમાં બાઈબલ પણ હતું. મારી આગલી જિંદગીમાં મેં કદી બાઈબલ વાંચ્યું નહોતું. નિરાશાના આ નિર્જન ટાપુમાં હવે મને એ ભારે સાંત્વન કે આસાએશ આપનારી ચોપડી થઈ પડી. કોક દહાડો પણ પ્રભુ મને ઉગારશે, એ મારી શ્રદ્ધા બાઈબલના પાઠથી જ પાકી બંધાઈ. અને આ એકલ જીવનમાં મને જે ભય જેવું લાગ્યા કરતું હતું, તે મારે ભય પણ બાઈબલે જ કાઢ્યો. ખરેખર, ઈશ્વરની પ્રાર્થના મને જીવવામાં આધાર દેનારી લાગી.

કલમ શાહી શું કામ આણી હતી? મારે ક્યાં પત્ર લખવાના હતા? પત્ર તો નહિ, પણ હું, શાહી ચાલી ત્યાં સુધી, ખરોખર મારી રોજનીશી નિયમસર લખતો. નવી શાહી બનાવવાની મારી એકે યુક્તિ ન ચાલી, એટલે એ લખવાનું મારે કમને છોડવું પડ્યું.

મેં મારે માટે એક કામચલાઉ પંચાંગ પણ બનાવ્યું હતું. ટાપુ પર આવ્યો એ પછી થોડા જ દિવસમાં, જે જગાએ હું આવ્યો હતો, ત્યાં મોટા અક્ષરે મેં પાટિયું કોતરીને રોખું હતું કે,

‘૩૦ મી સપ્ટેમ્બર,
૧૯૫૯, ને રોજ આ જગાએ
હું આવ્યો.’ આ પાટિયા-
નો થાંભલો એ મારું
પંચાંગ હતું. રોજ હું
એ થાંભલાની યાત્રા કરતો
અને એક કાપો કરતો.
સાતમે કાપો લાંબો કરતો.
અને મહિનો પૂરો થાય
ત્યારે લાંબી નિશાની
કરતો. આ મારું પંચાંગ
મેં ઠેઠ સુધી બળવ્યું.

૫

હવે મને આ ટાપુ પર આવ્યે વરસ થવા આવ્યું. વહાણમાંથી
આણેલા ખોરાક ઉપરાંત હું શિકાર મેળવવા લાગ્યો હતો. મને
ટાપુ પર પક્ષીઓ, તેમનાં ઈંડાં અને બકરાં જડયાં હતાં. એક
બતનાં ફળ જડયાં તેની સુકવણી હું કરી રાખવા લાગ્યો. થોડાં
બિસ્કિટ વહાણ પર મળ્યાં હતાં, તે હવે થઈ રહેલા આવ્યાં હતાં.
એવામાં એક દહાડો મેં મારા તાંબૂ પાસે એક બે જવના છોડ
બિગેલા જોયા. મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. શી પરમેશ્વરની મહેર !
મને એ આહીં પણ ભૂલ્યો નથી — એ મને જરૂર ઉગારશે, એવી
મને શ્રદ્ધા બેઠી. છોડને બેએક ફૂંડાં બેઠાં. દાણા પાક્યા તે સાચવીને
મેં બિયાવા તરીકે સંઘરી રાખ્યા. પછી તો મેં એમાંથી જેતી
શરૂ કરી અને ધીમે ધીમે તે વધારીને હું વરસ બેગા રોટલાનું
ધાન પકવતો થઈ ગયો.

તમને લાગશે કે, બી વગર અધધર ને એકાએક અનાજ શી
રીતે બગ્યું? મને એનો તાગ પછીથી મળ્યો હતો. ભાંગેલા વહાણ-
માંથી આણેલી ચીજોમાં એક થેલી હતી, તેમાં દાણા હતા. તે ઉંદરે

ફેલી ખાધા હતા. મારે એ કેથળી બીજા કામને માટે જોઈતી હતી. એટલે તેની અંદરના ખોખાં થઈ ગયેલા પેલા દાણા મેં, કશા પણ ખ્યાલ વગર, ખડાર ફેંકી દીધા હતા. તેમાંથી બે પાંચ ઊગવા જેવા રહેલા દાણા ઊગ્યા! આ ખુલાસો ઘણા વખત પછી મને સૂઝ્યો હતો. પરંતુ તેમાંય ઈશ્વરની કૃપા તો હતી જ. દાણા બેચાર પણ ખચવા ને આમ ઊગવા, એ ઘટના પણ મને તો ઈશ્વરની મહેરબાની જ લાગી.

મારી વાત આગળ ચલાવું. ધાન તો ઈશ્વરે આપ્યું; પણ મારી પંચાતોનો પાર નહોતો. રાત પડે તે પહેલાં તો મારે ઘર ભેળા થવું જ જોઈએ ને પથારીમાં પહોંચી જવું જોઈએ. નહિ તો દીવા વગર હું કુટાઈ મરું. દીવા માટે તો મેં યુક્તિ શોધી કાઢી. મારા શિકારની ચરબી હું એકઠી કરી રાખતો. થેપી થેપીને મેં માટીનું એક કેડિયું બનાવી, સૂરજના તાપમાં જેવું પાકે તેવું પકવ્યું. તેમાં ચરબી મૂકી, ચીંદરડીને આમળીને મેં દિવેટ કરી. એમ બનેલો દીવો તેજ તો બહુ ઝાંખું આપતો; પરંતુ માંડું અંધારું ટળ્યું.

વહાણ પરથી મળેલી ચીજોમાં બીજી એક માટી ખોટ હતી વાસણોની. પાણીનો ઘડો સરખો મારી પાસે નહોતો, તો રાંધવાની હાંદલી કે લોટા-ખ્યાલાની તો વાત જ શી? મારા રાન્યમાં માટી અને લાકડાંનો તો તોટો નહોતો. મેં કુંભાર બનવાનો વિચાર કર્યો. નાનપણમાં કુંભારનો ચાકડો જોયો હતો, પણ કદી માટીને કે તેને હાથ લગાડ્યો નહોતો. જીવનમાં પહેલી વાર હવે હું કુંભાર બન્યો. કેટલીય વાર આકાર ઘડ્યા ને તે તૂટી ગયા. ચાકડો તો અહીં ક્યાંથી જ હોય? મારે હાથે જ આકાર ઘડવાનો હતો. બે મહિના સુધી એમ મારી ઘડલાંગ ચાલી. છેવટે બે વાસણ બન્યાં. એમનો આકાર અને એમનું રૂપ કેવાં હશે, એ પૂછશો જ નહિ. છતાં તેમને કાંઈક નામ હોવું જોઈએ, તેથી હું તેમને ‘ઘડા’ કહેતો. બાકી એ રૂપ તો જગતમાં અદ્વિતીય જ હતું. પછી તો મેં હાંદલી, ખ્યાલા વગેરે ઘણું બનાવ્યું. તેની પર હાથ બેસતો ગયો તેમ હું સારા

નમૂના પણ કરી શક્યો. તેમને પકવવાની કળા પણ મેં શોધી કાઢી. આમ વાસણોની મારી ચિંતા ટળી.

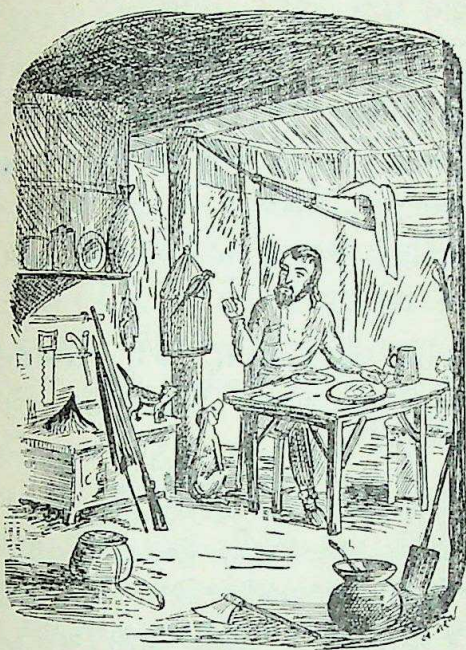
હવે મારો ઘરસંસાર ઠીક ઠીક ગોઠવાઈ ગયો હતો. શિકાર અને ખેતી ઉપરાંત રાચરચીલું બનાવવું, ઘરની મરામત કરવી, વગેરે અનેક કામમાં મારો દિવસ પૂરો થતો. વચ્ચે વખત કાઢીને ધીમે ધીમે મેં મારા રાજ્ય જેવા આ આખા ટાપુને પણ ભેઈ કાઢ્યો.

વળી એક બીજો ધંધો સૂઝ્યો. એક વાર વર્ષામાં હું માંદો પડ્યો. ઘરમાં પડ્યા પડ્યા નવરા શું કરવું? મને ટોપલીઓ બનાવવાનું મન થયું. મારા ટાપુમાં વરસમાં બે ફસલ આવતી, તેથી હવે ધાન તો ખૂબ થવા લાગ્યું હતું. ટોપલી ટોપલા બનાવું તો ભરવા કામ લાગે, એ પણ કારણ હતું. નાનો હતો ત્યારે પટ પટ ટોપલી ગૂંથનારાને હું બેસાડતો. હવે મેં જાતે તે કામ કરવા માંડ્યું. પાતળી ડાળીઓ કાપી લાવી તેમની ટોપલી મેં ગૂંથી. એમ કરતાં પહેલી ટોપલી તૈયાર થઈ તે ભેઈને મારો આનંદ માતો નહોતો. પછી તો, ગરમીની નવરાશના દિવસોમાં, દર વરસે હું બપોલે બેઠો ટોપલીઓ ગૂંથી લેતો.

અનાજ દળવા માટે ઘંટીનું શું કરવું, એ પણ પ્રશ્ન ઊઠ્યો. એક મજબૂત લાકડું ખોળી કાઢી તેનો ખાંડણિયો ને સાંભેલું બનાવ્યાં. મારો લોટ એનાથી ખાંડીને કરતો, અને વહાણ પરથી એક જાળીદાર કપડું મજબૂત હતું તેની ચાળણી બનાવી.

મારાં કપડાં પણ હવે ક્યાં સુધી ચાલવાનાં હતાં? તે હવે ફાટવા આવ્યાં હતાં. શિકારનાં ચામડાં સૂકવીને હું સંઘરી રાખતો હતો. તેમાંથી નરમ ભેઈને એક ચામડાનો ડગલો, ટોપી વગેરે બનાવ્યાં. તેની એક છત્રી પણ બનાવી, તે મને તાપ અને વરસાદ બેઉમાં ચાલતી. આદિ જમાનાનાં આ મારાં કપડાંમાં હું કેવો દેખાતો હોઈશ! પણ મારા સિવાય મને ત્યાં બેનાર પણ કોણ હતું! મને તો તે બહુ જ ગમતાં, કારણ કે તેમનાથી મારું કામ બરોબર ચાલતું હતું.

આમ મારો સંસાર ગોઠવાઈ ગયો. વરસોનાં વરસો કાઢવામાં પણ

હવે કશી મુશ્કેલી આવે તેવું લાગતું નહોતું. માત્ર એક વાતનું દુઃખ હતું અને તે એ કે, હું એકલો હતો ! તેથી ઈશ્વરે આપેલી જીભ અહીં ન આપ્યા બરોબર જ હતી. ભાંગેલા વહાણમાં એક કૂતરો જ જીવતો રહેતો હતો, તેણે મને સાથ આપ્યો અને મેં એને આપ્યો. એ જ એક મારો સહવાસી હતો. ઉપરાંત, મેં ટાપુ ઉપર આવીને એક પોપટ અને બિલાડી પાળ્યાં

હતાં. પોપટને મેં મારું નામ બોલતાં શીખવ્યું હતું. ‘બિચારો કૂત્રો’ તે બોલે એ સાંભળી હું રાજ થતો. આ મારાં સહવાસીઓથી મને કાંઈક શાન્તિ વળતી.

ચોરાંક વર્ષો બાદ ઈશ્વરે મને માણસમિત્ર પણ મોકલી આપ્યો. તે મને શુક્રવારને દિવસે મળ્યો હતો, તેથી મેં એનું નામ શકરો — ‘કાઈડે’ પાડ્યું હતું. આખી જિંદગી એ મારા વફાદાર નોકર તરીકે મારી જોડે રહ્યો. એ માણસ પાસેના જંગલી લોકના ટાપુને સહવાસી હતો. આ નિર્જન ટાપુ પર તે ક્યાંથી આવ્યો, મને કેવી રીતે મળ્યો, એ વળી મારા જીવનનું એક સ્વતંત્ર અને રોમાંચક પ્રકરણ છે. મારી લાંબી આપવીતીમાં મેં એ વર્ણવ્યું છે, તે વાંચજો. અહીં તો હવે હું મારી છેવટની વધામણી કહી દઈશ :

છેવટે પરમેશ્વરે મને અહીંની કેદમાંથી છોડ્યો. એક દિવસ, એક વહાણુ દેખાય છે, એવી વધામણી મારા શકરાએ મને આપી. એ વહાણુના અભાગિયા કખ્તાન સામે તેના જ સાથીઓએ બંડ કયું હતું અને તેઓ તે બિચારાને મારી નાંખવા માગતા હતા. તેને સારે નસીબે, ઓચિંતી મારી અને શકરાની મદદ એને મળી ગઈ, અને એ બચી ગયો. આથી એ વહાણુ મારું જ જાણુ થઈ ગયું! એમાં બેસી, ઈ. સ. ૧૬૮૭ની ૧૧મી જૂને, એટલે કે એ ટાપુ પર ૨૮ વર્ષ રહ્યા બાદ, હું સ્વદેશ પહોંચ્યો. તરત હું મારાં માળાપને મળવા ગયો. પરંતુ તેઓ તો ગુજરી ગયાં હતાં!

પછી હું દેશમાં લગ્ન કરીને રહેવા લાગ્યો. છતાં જન્મમારની ટેવ ઓછી જ જતી રહે! એટલે માડાગાસ્કર, હિંદ, ચીન વગેરે દેશોની સફરો કરવા ઉપરાંત, મારા પેલા જૂના ટાપુને પણ બેઠાં આવ્યો. હવે ઈ. સ. ૧૭૦૫ ની સાલ થઈ છે. એટલે કે, હું ૭૩ વર્ષનો થયો છું. હવે તો એક જ અને છેલ્લી તથા સૌથી લાંબી સફરની વાટ બેઠું છું, અને તે ઈશ્વરના ઘરની. એમાં મને કશો અજંપો કે ઉચાટ નથી; મને આશા છે કે, શાંતિ અને સંતોષની સાથે હું આ છેલ્લી સફરે જઈશ.

સ્વાધ્યાય

૧. દુનિયાની આ એક પ્રખ્યાત વાત મૂળ અંગ્રેજમાં છે. ગુજરાતી ભાષામાં એતો સાર પ્રસિદ્ધ થયો છે તે વાંચજો.

૨. ‘વહાણુતટાનાં સાહસ’ (પાંચમી ચોપડી)ના પાઠ જોડે આ વહાણુતટાનાં દુઃખોની વાત સરખાવો.

પ્રશ્નો

૧. કૂંઝો દુઃખોમાં પણ ફાવે છે, તે શાથી?
૨. નાના નાના ઉલ્લોગો એ શી રીતે શીખ્યો? જીવનમાં એની કેવી કિંમત છે?
૩. અગ્નિ માટે એ શું કરતો?
૪. આફ્રિકા, સ્પેન, આઝિઝ, મડાગાસ્કર, ચીન — એ દેશો અને સ્થળો દુનિયાના નકશામાં બતાવો.

૦ચાકરણુ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાં વિશેષણનો ઉપયોગ કેવી રીતે થયો છે તે જુઓ :—

- (૧) મનુની પેન્સિલ લાલ છે.
- (૨) કુમુદનો ભાઈ હોશિયાર છે.
- (૩) ભીમદેવનો કુમાર લાયક નીવડ્યો.
- (૪) રામનું નામ લેવાથી પ્રહ્લાદ નિર્ભય બન્યા.
- (૫) આજુમાં દાદાની તબિયત સારી રહી.
- (૬) મેવાડમાં જઈને ભામાશાહ પૈસાદાર થયો.

ઉપરનાં વાક્યો જોશો તો જણાશે કે નાગરીમાં બતાવેલું વિશેષણ જો કાઠી લઈએ, તો ક્રિયાપદનો અર્થ પૂરેપૂરો સમજાતો નથી. તેથી એવાં વિશેષણને વિધિવાચક વિશેષણ કહે છે.

જે વિશેષણ ક્રિયાનો અર્થ પૂરો કરે છે, તે વિધિવાચક વિશેષણ કહેવાય.

શિક્ષકોને

૧. ક્રિયાવિશેષણ અને વિધિવાચક વિશેષણ એ બે વચ્ચેનો ભેદ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવો. ક્રિયાવિશેષણ ક્રિયાનો અર્થ પૂરો હોવા છતાં તેમાં વધારો સૂચવે છે; ત્યારે વિધિવાચક વિશેષણ ક્રિયાનો અધૂરો અર્થ પૂરો કરવાને વપરાય છે.

૨. મુશ્કેલીના વખતમાં ગભરાઈ જવાને બદલે હિંમતથી અને ધીરજથી માર્ગ કાઢવો જોઈએ. તો અંતે રૂડાં વાતાં થાય છે, એવો આ વાર્તાનો હેતુ વિદ્યાર્થીઓના લક્ષમાં આવે એ જોઈએ.

૩. એકલા પડી જવાય તોપણ ગભરાવું નહિ. ‘જેલના દોસ્તો’ (પાંચમી યોષડી) એ પાઠમાં જેલ જેવી એકાંતવાસની કેદમાં પણ કાકાસાહેબ બિલાડી, વાંદરાં, કાગડા વગેરે પશુપંખીનાં સહવાસથી આનંદ મેળવી શકતા; રોબિન્સન ક્રૂઝો પણ બિલાડી, પોપટ, કૂતરો એ બધાંથી સહવાસનો આનંદ મેળવતો.

અધરા શબ્દો

નાદાન વિં [ફા.] = અણસમજી

પરઆરું અં = આરોઆર

આરું નં = અંદર

સહ. [સં.] = સહી શકાય-ખમાય એવું

વસાહતી વિં = નવા દેશોમાં આવીને વસવાટ કરનાર

ગોઠી જવું અં કિં = ફાવવું; રચવું

ગ્રહ પું [સં.] = (જ્યોતિષ પ્રમાણે)

અમુક ગ્રહની થતી સારી માઠી અસર

સોઈ સ્ત્રીં = સગવડ

વિવશ વિં [સં.] = પરાધીન; પોતાના કાબૂ વગરનું

ચુંગી સ્ત્રીં = તમાકુ પીવાની નળીદાર ચલમ

હિંસ વિં [સં.] = હિંસક; મારી નાખે એવું

ગઈગઈ સ્ત્રીં = બની ગયેલી-ભૂતકાળની હકીકત

તરાપો પું = વાંસકે લાકડાને એકબીજા સાથે બાંધીને બનાવેલો, પાણીમાં

તરે તેવો પાટ જેવો ધાટ
ખાડી સ્ત્રી૦ = જમીનમાં ગયેલો
દરિયાનો સાંકડો પ્રવાહ
ખેપ સ્ત્રી૦ = ફેરો ફે ફેરામાં
આણેલો સામાન
પંચાંગ ન[સં.] = કેલેન્ડર; વાર તારીખ
જોવાનું સાધન; તારીખિયું
ચાકડો પું૦ = કુંભાર જે ચકરડા ઉપર
ફેરવીને માટીનો ધાટ ઘડે છે તે

અદ્વિતીય વં [સં.] = અજોડ; જોતો
જોતો ન મળે એવું
ફસલ સ્ત્રી૦ [અ.] = પાકતી મોસમ
રોમાંચક વિ૦ = રોમ-ફાં ખડાં
કરી દે એવું
આપવીતી સ્ત્રી૦ = પોતાનાં વીતકની કથા
વધામણી સ્ત્રી૦ = ખુશીના સમાચાર
અજંપો પું૦ = અશાંતિ
ઉચાટ પું૦ = ચિંતા; ફિકર; અધીરાઈ

૪૭

નામને શું રહે ?

ધનજી ઉવાળે પાય, ભૂપ ભીખંતો દીઠો,
સૂરજ ન દેખે આંખ, બોલતો કડવું મીઠો;
વ્યાજ ભરે રણછોડ, કામ કલ્યાણ જ કરતો,
અવિચલ ચલચા અપાર, દીઠો અજરામર મરતો;
હીરા, માણક, મોતિયો, રતનિયો કથીર દેખે નહીં,
કવિ શામલ કહે, સંસારમાં કારણ નામ રહ્યું કहीं ? ૧

દીઠો અમર મરંત, નાના કાંઈ દીઠા ઘરડા,
નાગો પહેરે વસ્ત્ર, વાઘ સિંહ કૂતરે કરડચા;
પર્વત ફરે પરદેશ, દીઠો મંગલને દુઃખિયો,
સંતોષી અદકું ખાય, કાસદું કરે છે સુખિયો;
દયાચંદમાં દયા નહિ, ખુશાલ કંઈ રોતા ફરે,
શામલ કહે, નામ પનોતિયો, કંઈ લાખ કુંવારા મરે ! ૨

કુવેર નામ કહેવાય, જાણે દીઠા ખાલી,
કરે ધર્મો બહુ પાપ, ન્યાલ આવે ઘર ઘાલી;
વહાલો રાખે વેર, દોર જોવો તે મીઠો,
જોગી કરે વેપાર, ભોગી ભીખંતો દીઠો;

ઘેલો જાય છેતરી, બલિયોજી હારી જશે,
રૂઢા કંઈ મૂંઢા કહું, શામલ કહે, નામે શું થશે? ૩

હાથી નામ કહેવાય, વીએ ઉંદરને સાદે,
કપૂર કાલો હોય, શામલો સુંદર વાને;
રૂપો હોય કરૂપ, મૂષણમાં દૂષણ જ્ઞાજ્ઞાં,
કૃપાલ રાખે કૂડ, મૂપત વજાડે વાજાં;
આશા ઇચ્છા આગલ કરે, કલંક નિર્મલ શિર ચડે,
ફોગટ ફરે કંઈ જોઈતો, શામલ નામને શું રહે? ૪

કવિ શામળ

સ્વાધ્યાય

૧. નામે પાડવામાં આવે છે, તે કંઈ ગુણ પ્રમાણે પાડવામાં આવતાં નથી. તેથી કેવી ગંભીર સ્થિતિ ઊભી થાય છે, તેનું વર્ણન આ કાવ્યમાં છે. તમે નવાં નામેથી પણ એ પ્રમાણે મનક ગોઠવી શકો.

૨. નવાં નામમાં કેટલાંક નામનો અર્થ પણ હોતો નથી, એ તમારા ધ્યાનમાં આવ્યું છે? અત્યારે નામની પસંદગીમાં લોકોનું વલણ કયાં નામે તરફ છે? સ્ત્રી પુરુષનાં જૂતાં નવાં નામે પૂછો.

૩. પાંચમી ચોપડીમાં 'પુત્રવધૂઓની પરীક્ષા' એ પાઠમાં પુત્રવધૂઓનાં નામ તેમના ગુણ પ્રમાણે હતાં, તે યાદ કરો. કેટલાક જાણીતા નવલકથાકારો પોતાનાં પાત્રોનાં નામ પણ ગુણ પ્રમાણે પાડતા હોય છે. જેમ કે 'સરસ્વતી-ચંદ્ર'માંનાં પાત્રો.

૪. કવિતામાં આવેલાં નામોની યાદી કરો, અને તેમનો અર્થ સમજો.

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાંથી અવ્યય શોધી કાઢો; અને તે કોની સાથે જોડાયેલાં છે, તે કહો :-

- (૧) ઝાડની નીચે પરચ છે.
- (૨) ઘરની આગળ વડનું ઝાડ છે.
- (૩) છાપરા ઉપર વાંદરો બેઠો છે.
- (૪) જગનને માટે આપુ ચોપડી લાવ્યા.
- (૫) સુરેશની પાસે મોતિયો બેઠો છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં ‘નીચે’, ‘આગળ’, ‘ઉપર’, ‘માટે’, ‘પાસે’
— એ અવ્યયો ઝાડ, ઘર, છાપરું, છગન, સુરેશ — એ નામો સાથે જોડાઈને
અર્થ પ્રગટ કરે છે. માટે તે નામયોગી અવ્યય છે.

જે અવ્યયો નામની સાથે જોડાયેલાં હોય, તે નામયોગી અવ્યય કહેવાય.

જે અવ્યયોને વાક્યમાં આદાંપાછાં ગોઠવીને જુઓ. તેઓ તેમના
સંબંધવાળા નામની સાથે જ અંધમેસતાં થાય છે, તે ધ્યાન પર લો.

અધરા શબ્દો

ઉવાળું વિં = અડવાળું; પગરખા

વિનાનું

રણઝોડ પું = ઝડપમાંથી છોડાવનાર

કલ્યાણ વિંપું = મુક્ત થયેલો;

મોક્ષ પામેલો

કથીર નં = કલાઈ અને સીસાની

મેળવણીથી બનેલી (હલકી) ધાતુ

મંગળ વિં = મંગળ-કલ્યાણ કરનાર

અદકું નં = અતિશય; વધારે

કાસદું નં = કાસદનું - સંદેશો કે

કાગળ પહોંચાડવાનું કામ

પનોતિયું વિં = વંશવિસ્તારવાળું

ન્યાલ વિં = કૃતાર્થ; પૈસાદાર

ઘર ધાલતું = ઘરની ખરાબી કરવી

૪૮

રુધિરાભિસરણ

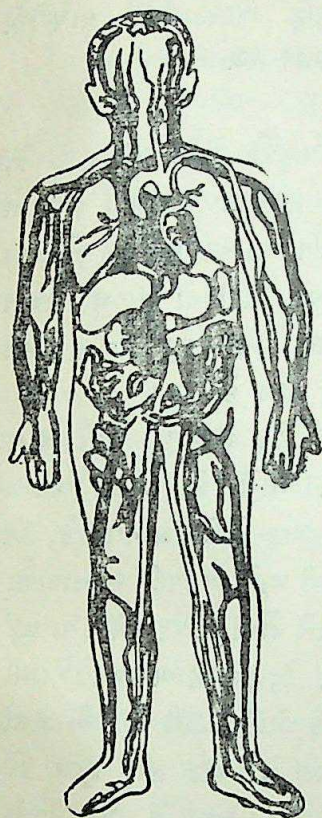
લોહી શરીરમાં હમેશા ફરતું રહે છે, તેથી આપણે જીવીએ છીએ.
એને ફરતું રાખવાનું કામ હૃદયનું છે. આ ક્રિયાનું નામ રુધિરા-
ભિસરણ છે.

૧

શહેરની પાણીની ટાંકી કલ્પો. ટાંકીમાંથી મોટો નળ નીકળે છે.
તેમાંથી નાના નળો નીકળે છે. છેવટે ઘરમાં ચકલી જેવા મળે છે.
ટાંકી ઊંચાઈ પર રાખવામાં આવે છે. તેથી ટાંકીના પાણીનું વજન
નળના પાણી પર દબાણ કરે છે; અને તે દબાણ એટલું હોય છે
કે, તેને જોરે પાણી લગભગ મૂળ ટાંકી જેટલું ઊંચું ચડી શકે.
આમ શહેરમાં પાણી પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા હોય છે.

શરીરમાં બધે લોહી પહોંચાડવાનું કામ આને મળતું છે. પણ
તે આવું સરળ નથી.

શહેરની ગટરની જેમ, શરીરમાં વપરાઈને મેલા કે અશુદ્ધ થયેલા લોહીની નળીઓની નોખી જ વ્યવસ્થા નથી. એમ કહ્યો કે, શહેરનું બધું પાણી જેવું વપરાયું કે એકઠું થતું થતું તે સીધું ગટર વાટે પાછું ટાંકીએ જાય, ત્યાં તેને ચોખ્ખું કરવામાં આવે, અને

પાછું શહેરમાં વપરાવા માટે નળ વાટે રવાના કરવામાં આવે. આ કદપવું અશક્ય છે; એમ કેવી રીતે બની શકે, એવું લાગશે. પણ શરીરમાં લોહીને માટે ઈશ્વરે આવી જ રચના કરી છે! લોહીની ટાંકી રૂપ હૃદયમાંથી મોટી ધોરી નસો વાટે શરીરનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં અંગોમાં લોહી પહોંચે છે. એ ધોરી નસોમાંથી નાની નાની નસો ફૂટે છે; તેમાંથી વળી નાની નસો નીકળે છે; એમ છેક છેવટે જતાં એટલી નાની નસ બને છે કે, વાળ કે કેશ જેવી બારીક તે હોય છે. તેથી તેને કેશવાહિની કહેવામાં આવે છે. વપરાઈને મેલું થયેલું લોહી ત્યાંથી પાછું ફરે છે. આ અશુદ્ધ લોહી તેને લઈ આવનાર નાની નસોમાંથી મોટી નસોમાં જાય છે; ત્યાંથી વળી મોટી

નસોમાં; અને છેવટે બધું એકઠું થઈને હૃદયમાં પહોંચે છે. ત્યાંથી ફેક્સામાં મોકલીને તેને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. એમ શુદ્ધ બનેલું લોહી પાછું તેની શરીરવ્યાપી ગંગામાં મળે છે.

પાણીની ટાંકી પેઠે હૃદય ઊંચે નથી. છતાં તે માથામાં ઊંચે લોહી પહોંચાડે છે, ને નીચે પગમાં બધું લોહી ઊતરી પડતું નથી; અને પગમાં વપરાઈને મેલું થયેલું લોહી ઊંચે છાતીમાં પાછું આવે છે. એટલે આ ક્રિયા પાણીની ટાંકી અને તેના દબાણવાળા નળ જેવી સાદી નથી.

એ ક્રિયાનો મુખ્ય આધાર હૃદયનો ધબકારો છે. એ ધબકારાને જોરે લોહીના અભિસરણની આખી ક્રિયા ચાલે છે. તે ધબકારાના જોરનો ખરોખર ઉપયોગ થાય તેવી રીતની નાહીઓ અને નસોની રચના કરેલી છે. એ બધું અટપટું તંત્ર સમજીએ તો આપણને જરૂર ભારે અન્યબી થાય કે, આ આપણે બેઠરકારીથી વાપરીએ છીએ એ શરીર તે કેવી કીમતી ને આખાદ રચના છે !

૨

હૃદય છે તો એક માંસનો લોચો, પણ તે એવો ઘડેલો છે કે, સતત તે ધબક્યા જ કરે. હાથપગ કે જીભના સ્નાયુની જેમ તે આપણા કાબૂમાં નથી. તે પોતાની મેળે ચાલ્યા કરે છે. તેનું કંઈ લગભગ માણસની મૂઠીને અંદાજે છે. પુખ્ત શરીરના હૃદયનું વજન ૯-૧૦ અઘોળ જેટલું હોય છે. પુખ્ત વય સુધી આ વજન વધ્યા કરે છે; પછી ઘડપણ આવે તેમ તે ઘટતું જાય છે.

પુખ્ત શરીરમાં લોહી લગભગ ખારેક શેર હોય છે. એને બધો વખત સતત ફરતું રાખવાનું કામ હૃદયને માથે છે. એટલે હૃદયનો માંસનો લોચો ભારે મજબૂત હોય છે. પણ જોને માનતા કે, એ ખાલી લોચો છે. તે ખરું જોતાં અતિ ઝીણી અને અટપટી રચનાવાળો એક અવયવ છે. આખા લોચાને ચપસીને તેની ઉપર એક પાતળું ચામડીનું આવરણ છે; એટલે એમ સમજે કે, હૃદયને ખરોખર ગોઠવી દેવા માટે જોઈએ તેવા આકારની એક મોટી થેલી છે. એ થેલી પણ સાવ સાદી ચીજ નથી. તેને બે પડ છે : એક સીધું હૃદય પર લાગેલું અંદરનું પડ, અને બીજું બહારનું પડ. આ બે પડ વચ્ચે પાતળું પ્રવાહી રહેલું છે. આ થેલી હૃદયના રક્ષણને માટે છે. તે હૃદયના ધબકારા ઝીલી લે છે, હૃદય ફટ ફટ થવા સારુ ફૂલે ત્યારે વધારેપડતું ન ફૂલી જાય તે સારુ ઉપરથી આ થેલી ઝાલી રાખે છે, અને તેનાં બે પડ વચ્ચે રહેલા પ્રવાહીથી આખા અંગને મુલાયમ ખાસ્સી ગાદી મળે છે.

હૃદય પોતે નક્કર લોચો નથી. જો પડે તેના બે મોટા ખંડ છે — જમણી તરફનો જમણો ખંડ અને ડાબી તરફનો ડાબો ખંડ.

આ દરેક ખંડમાં પાછા બે ભાગ છે, તે ઉપર નીચે ગોઠવાયેલા છે. ઉપલા ભાગનો આકાર કાંઈક કાન જેવો હોવાથી આપણે તેને ‘કર્ણિકા’ યા ઉપલો ભાગ કહીશું. અને નીચલા ભાગને ‘રુધિરાશય’ કે નીચલો ભાગ કહીશું.

આમ હૃદયના ચાર ભાગ છે. દરેક ખંડના બે ભાગો — કર્ણિકા ને રુધિરાશય — વચ્ચે દ્વાર છે. પરંતુ હૃદયના ડાબા જમણા ખંડ વચ્ચે સીધું બારણું નથી, બેકે તેમની વચ્ચે લોહીનો અવરજવર થઈ શકે તેવો નાડીઓનો માર્ગ તો હોવો જ જોઈએ અને છે. હૃદયનું ડાબું પડખું યા ખંડ તેના જમણા પડખા કે ખંડ કરતાં વધારે કઠણ અને મજબૂત બનાવેલું છે. તે મજબૂત પડખામાં શુદ્ધ લોહી રહે છે, અને ત્યાંથી શરીરમાં જાય છે. જમણા પડખામાં અશુદ્ધ લોહી પાછું આવે છે. અને ત્યાંથી નસ વાટે ફેફસાંની આસપાસની નસોમાં ફેલાઈ શુદ્ધ થાય છે, ને પાછું ડાબી બાજુના કર્ણિકા ખંડમાં આવીને ડાબી બાજુની નીચલી ટાંકીમાં પડે છે. ત્યાંથી પછી એ શુદ્ધ થયેલું લોહી આખા શરીરમાં જાય છે.

૩

તમે છાતીની ડાબી બાજુ ઉપર હાથ મૂકી જુઓ, તો તમને હૃદયના ધબકારા માલૂમ પડશે. આ ધબકારાથી લોહી આખા શરીરમાં ફેરે છે. કલ્પના કરો કે, આ ધબકારો એટલું જોર કરે છે કે, તેને લઈને ડાબા રુધિરાશયમાંથી લોહી સેકન્ડે બે ફૂટના વેગથી નીકળે છે; અને શરીરમાં દૂર દૂર પડેલી બારીક કેશવાડિનીઓ સુધી જતાં સુધીમાં, આ જોર ઘટી ઘટીને પૂરું થવાને બદલે ૬૦૦મા ભાગ જેટલું રહે છે, અને ત્યાંથી તે હૃદયની જમણી કર્ણિકામાં પાછું ફેરે છે. આ આખી યાત્રા પૂરી કરવા માટે લાગતા સમયની પણ ગણતરી કરવામાં આવી છે : તેમાં ૧૧ મિનિટ જ લાગે છે ! ૧૧ મિનિટમાં લોહી આખા શરીરના અણુ અણુએ પહોંચી વળીને પોતાનું કામ પૂરું કરી પાછું જમણી કર્ણિકામાં આવી જાય છે !

શહેરની પાણીની નળીઓની જેમ, એક મોટા નળમાંથી યોગસ્થમ ફૂટતી નાની મોટી અસંખ્ય રુધિર-નળીઓ છે. તે બધી થઈને કુલ કેટલી લાંબી થાય છે, તેય બાલુવું જોઈએ — લગભગ ૧૦ હજાર માઈલ! શરીરની બધી રુધિર-વાહિનીઓ માપી તેમનો સરવાળો કરો, તો તેમની કુલ લાંબાઈ કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધીના અંતરથી પાંચ ગણી થાય! એ બધી આપણા શરીરના નાનકડા ક્ષેત્રમાં ગોઠવાઈને રહી છે; અને તેના બધા વિસ્તારમાં હૃદય પોતાના ધબકારાથી ૧૧ મિનિટમાં જીવન-જળ પહોંચાડી દે છે!

અને એ ધબકારા તો સતત ચાલ્યા જ કરે છે. તમારા હાથની નાડી જુઓ તો મિનિટે કેટલા ધબકારા થાય છે, એ તમે ગણી શકશો. આ ધબકારા મુખ્યત્વે ઉંમર પ્રમાણે ઓછા થતા જાય છે. જન્મ વેળા તેમની સંખ્યા એક મિનિટે ૧૨૦ થી ૧૪૦ જેટલી હોય છે. તે પછી બાળક બીજા વર્ષમાં જાય ત્યારે ૧૦૦ થી ૧૧૫ જેટલી હોય છે; ૭મા વર્ષમાં તે સંખ્યા ૮૫ થી ૯૦ જેટલી હોય છે; અને ૧૪મા વર્ષમાં ૮૦ થી ૮૫. પુખ્ત ઉંમરના માણસના ધબકારાની સંખ્યા ૭૦ થી ૮૦ હોય છે અને વૃદ્ધ માણસમાં ૬૦ થી ૭૦. આ ધબકારાની સંખ્યાના ૪ થા કે ૫ મા ભાગ જેટલી વાર દરેક જણ એક મિનિટે શ્વાસ લે છે, એમ બાલુવું.

આ તો અદ્વાજ સંખ્યા થઈ. પરંતુ સ્વભાવ, ખોરાક, કસરત, દિવસની આબોહવા વગેરે નાનાં મોટાં કારણોથી એમાં વધઘટ થાય છે. જેમ કે, દોડીએ ત્યારે હૃદયના ધબકારા વધી જાય. પરંતુ દોડતા અટકીએ એટલે થોડી વારમાં હૃદય પાછું પોતાની મૂળ સ્થિતિ આવી જાય છે.

અને આમ કામ કરતાં હૃદય રોજ — ૨૪ કલાકમાં કેટલું કામ કરે છે તેની ખબર છે? વિજ્ઞાનીઓએ ગણી કાઢ્યું છે કે, ૧૨૦ ટન વજન જમીનથી એક ફૂટ ઊંચું કરવામાં જેટલું જોર વપરાય, એટલું જોર હૃદયને રોજ કરવું પડે છે! ૧૨૦ ટન એટલે ૬૭૨૦ મણ! આટલું કામ તે રોજ સતત કર્યા કરે છે, ત્યારે આપણે જીવીએ છીએ.

આ રીતે શરીરનાં અણુછતાં અંગો પોતપોતાનું કામ અવિરત-
પણે કર્યા કરે છે, તેથી જ આપણું જીવન શક્ય બને છે. એ
જીવનનો પછી આપણે કેવો ઉપયોગ કરવો, એ આપણા જ હાથમાં છે.

સ્વાધ્યાય

૧. જહી ચોપડીમાં ‘આપણું લોહી’ એ પાઠ તમે શીખી ગયા. હવે
આપણા શરીરમાં લોહી કેવી રીતે ફરે છે તથા શરીરનું શું શું ઉપયોગી કામ
કરે છે, તે લક્ષમાં લો. શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા પણ એના અનુસંધાનમાં જ
વિચારવી.

૨. બ્રહ્માંડમાં કેવી કેવી અગ્નયખીઓ છે, તેનો કંઈક ખ્યાલ તમને
હશે; હવે પિંડમાં — દેહમાં કેવી અગ્નયખીઓ છે, તેનું જ્ઞાન પામીને પેલી
ઉક્તિ યાદ કરો, ‘યથા પિંડે તથા બ્રહ્માંડે.’

પ્રશ્નો

૧. શરીરનું લોહી અસ્વચ્છ શા કારણે થાય છે?
૨. અસ્વચ્છ લોહી સ્વચ્છ કેવી રીતે થાય છે?
૩. એ પ્રક્રિયામાં હૃદય શો ભાગ ભજવે છે?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાંથી અવ્યય શોધી કાઢો અને તે કોની સાથે સંબંધ
ખતાવે છે, તે કહો :-

- (૧) રઘુ અને જગન નિશાળે જાય છે.
- (૨) શિયાળો આવ્યો, એટલે ઠંડી પડવા લાગી.
- (૩) હું મનુને ઘેર ગયો, પણ તે વાડીએ ગયો હતો.
- (૪) રૂખી તથા મણિ પાણી ભરવા જાય છે.
- (૫) અમે વાડીએ ગયા અને જમરખ લઈ આવ્યા.

ઉપરનાં વાક્યોમાં ‘અને,’ ‘એટલે,’ ‘પણ,’ ‘તથા’ — એ અવ્યયો
એ પદો કે એ વાક્યોને જોડે છે; તેથી તે ઉભય-બંનેને જોડનાર,
ઉભયાન્વયી અવ્યય છે.

જો અવ્યયો એ પદો કે એ વાક્યોને જોડે છે, તે ઉભયાન્વયી અવ્યય
કહેવાય.

શિક્ષકોને

૧. આ પાઠના અનુસંધાનમાં ‘ઘોરાક કેવી રીતે પચે છે?’ (ચોથી ચોપડી)
‘આપણું લોહી’ (જહી ચોપડી) — એ પાઠો યાદ કરાવવા અને શરીરની અગ્નયખી
તરફ વિદ્યાર્થીઓનો રસ જાગ્રત કરવો.

૨. શરીરની આ બધી પ્રક્રિયાઓ કેવી નાનુક, સૂક્ષ્મ, તથા ગહન છે, એ જોઈને શરીરના સ્વાસ્થ્ય અને ઉપયોગ તરફ બેદરકાર રહેવું એ કેવું અયોગ્ય છે, એ વિદ્યાર્થીઓની સમજ ઉપર લાવવું.

અધરા શબ્દો

રુધિરાભિસરણ નં [સં.] = લોહીનું
શરીરમાં ફરવું તે
ધોરી વિં મુખ્ય; મોટું
પુખ્ત વિં [ફા.] = પાકું; પાકટ; દરેલ
ચપસવું અં કિં ચપ દર્શ ને ઝરાઝર
અંધએસવું

આવરણ નં [સં.] = લાંકણ
મુઝાયમ વિં = નરમ; સુવાળું
રુધિરાશય નં [સં.] = રુધિર —
લોહીનું પાત્ર, સ્થાન
રુધિરવાહિની સ્ત્રીં [સં.] = લોહીને
વહન કરનારી આરીક નસ-રગ

અવિરતપણે અં = સતત

૪૯

શૂરા બાવીશ હજાર

[હંદ દિવ્ય]

“વીરા, ચાલો જાટ રણમાં, કાઢો તાતી તલવાર;
‘હર હર હર’ નાદે ધૂમતા કરીએ અરિનો સંહાર!
રણધીરા હે રજપૂતો, મુજ અંગ તળા શણગાર!
રે ચાલો હલદીઘાટે, શૂરા બાવીશ હજાર! ૧

“वीरा, शूं शौर्यं गयुं छे ? शूं रजपूत थशे गुलाम ?
मेवाड पराधीन बनशे ? शूं जशे सिसोदीय नाम ?
नहि, नहि, नहि, रणमां चालो, झवकावो तम हथियार,
रे घूमो राणा साथे, शूरा बावीश हजार ! २

“वीरा, तम आजे रणमां वहेसे अस्खलित प्रवाह;
रजपूत गौरव हर्जी पण छे, ते जोशे अकबर शाह.
रे आज प्रताप प्रतापे धूम्री रहेशे रण मोझार,
ने साथे झूझशे तेना शूरा बावीश हजार !”— ३

गर्जन करी एम प्रतापे झुकाव्युं रणे शरीर,
होंकार करी त्यां ऊँछळचा राठोड सिसोदीय वीर,
चंदावत, संगावत, ने झाला, चोहाण, परमार,—
रिपुने हणवाने कुद्या शूरा बावीश हजार ! ४

मोगल युवराज सलीम ने अंबरपति महावीर मान,
लई सैन्य असंख्य ज ऊभा कंई सिधुतरंग समान !
पण मृगटोळांमां कूदे वनराज, करी होंकार,
त्यां कूद्या तेम प्रतापी शूरा बावीश हजार ! ५

धड धड धड थाय धडाका, खूब तोप तणा चोपास;
कड कड कड तूटी पडतुं नीचे आवे आकाश !
तेने न जरा गणकारी, धरी अंतर शौर्य अपार,
त्यां मृत्यु-मुखे होमाता शूरा बावीश हजार ! ६

‘आजे नथी पाछुं फरवुं, समरांगण छे अवसान;
रिपुने हणवुं के मरवुं, छे ए ज अमारी ल्हाण.’
एवुं कही सहुं झुकावी मोगलने मारे मार,
रे रेल समा त्यां रेले शूरा बावीश हजार ! ७

रणवीर प्रताप घूम्री त्यां करतो रणनाद प्रचंड,
खरं आज प्रकाशित कीधुं रणमां निज शौर्य अखंड;
भेदी अरिहार धस्यो ते, खुद सलीम हतो जे ठार.
‘हर हर हर’ करता गरज्या शूरा बावीश हजार ! ८

આકાશ ધરા ત્યાં કંપ્યાં, ડોલ્યાં ચૌદે બ્રહ્માંડ;
રણક્ષેત્રે આરંભાયો, શો ભીષણ હત્યાકાંડ !
ઢગના ઢગ વીરો પડતા, નહિ શબનો કાંઈ શુમાર !
લડતા અગણિત મોગલ ને શૂરા બાવીશ હજાર. ૬

માર્યા રક્ષક ને મ્હાવત, રાણાએ રાખી રંગ,
ને સલીમ તણા ગજ પર ત્યાં નિજ અશ્વે મારી છલંગ !
પણ ગજ નિજ પતિને લઈને ત્યાંથી નાઠો તે વાર,
રાણા સહ પાછળ દોડ્યા શૂરા બાવીશ હજાર ! ૧૦

‘અલ્લાહો અકબર’ કરતા, ત્યાં કૂદ્યા મોગલ સર્વ;
નથી મીરુ બન્યા હજો કાંઈ, નહિ રણમાં યોદ્ધા ગર્વ.
ત્યાં ફરી વળી ચોપાસે, કીધો પ્રભુનો ઉદ્ધાર,
ને ઘેર્યા રાણા સાથે શૂરા બાવીશ હજાર. ૧૧

પણ વીર્ય અપૂર્વ જ કાંઈ, છે પ્રતાપ કેરું આજ,
એકલડો સોની વચ્ચે, તે ધૂમી રહ્યો સિંહરાજ !
૧ અર્જુન શું આજે તેનો યશ પામ્યો છે વિસ્તાર !
હા ! ધન્ય, પ્રતાપ અને તુજ શૂરા બાવીશ હજાર ! ૧૨

એ યુદ્ધ થકી ત્રણ વેળા, રજપૂત યોદ્ધા દઈ પ્રાણ,
ઝગારી લાવ્યા બઢથી નિજ રાણાને નિર્વાણ.
પણ જોઈ વીરો નિજ પડતા, ફરી મેદોં ધસ્યો અરિહાર !
નહિ જાણું, નથી હવે સઘળા શૂરા બાવીશ હજાર. ૧૩

અતિ રોષે મોગલ સૈન્યે ઘેર્યો રાણાને ત્યાંય,
झव झव झव चपळा जेवी चमकी असिओ रणमांय.
જાણે ન પ્રતાપ હવે કંઈ મોગલથી બચે લગાર,
નથી રહ્યા હવે સહુ તેના શૂરા બાવીશ હજાર. ૧૪

૧. અર્જુન પેટે. અર્જુન ડુરુક્ષેત્રમાં જેવા યશ પામ્યો તેવો.

એ સ્થિતિ રાણાની જોઈ, 'જાલાપતિ' લઈ નિજ વીર,
શિરછત્ર પ્રતાપનું મૂકી, રણમાં દોડ્યો રણધીર !
દિલ્લીશ્વર કેરું ઝૂલટ્યું ત્યાં સૈન્ય અગણ વિસ્તાર;
રે ટપ ટપ ધરણી ઢલતા શૂરા બાવીશ હજાર. ૧૫

પણ રિપુને હણતા પહોંચ્યા વીર રજપૂત રાણા પાસ,
છોડવી મૃત્યુ-મુલેથી લાવ્યા રજપૂતની આશ.
પણ જાલાવીર પડ્યો ત્યાં, નિજધર્મ વજાવી સાર,
ને રત્ન^૨ સહસ્ર ગુમાવ્યા શૂરા બાવીશ હજાર. ૧૬

ધડ ધડ ધડ થાય ધડાકા ખૂંબ તોપ તળા ચોપાસ,
કડ કડ કડ તૂટી પડતું નીચે આવે આકાશ !
એ સૈન્ય અસંખ્ય વીંધીને, નીકળ્યા રજપૂત પછી વહાર;
નહિ ફર્યા અરે, કંઈ સઘળા શૂરા બાવીશ હજાર ! ૧૭

રાણાએ તે દિન અંતે છોડ્યું રણ હલદીઘાટ,
પણ જગતે જોયો તેની શૂરી અસિનો ચલકાટ;
નથી ભારતજન કદી ભૂલ્યા એ યુદ્ધ તળા ભગનાર,
સહુ સ્મરે પ્રતાપ અને તે શૂરા બાવીશ હજાર ! ૧૮

હા ધન્ય વીરા રજપૂતો ! છે ધન્ય જ તમ તલવાર !
શું કીર્તિ તમારી જગમાં કદી કરમાશે પલ વાર ?
ઘર ઘર અહીં હરનિશ ગાશે તમ શૌર્યગીતો નરનાર —
રે ધન્ય, પ્રતાપ અને હો શૂરા બાવીશ હજાર ! ૧૯

ખખરદાર

સ્વાધ્યાય

૧. કવિ ખખરદાર કૃત 'રાષ્ટ્રિકા' માંથી આ કાવ્ય લીધું છે. તેમાં વર્ણવેલું યુદ્ધ કોની કોની વચ્ચે થયું હતું ? શા માટે થયું હતું ? કોણ તેમાં જીતેલું ?

૧. જાલા રાજા માનસિંહ, તે પ્રતાપનો શરવીર સાથી હતો.

૨. ધીરરત્ન. ખીજો એનો અર્થ ૧૪ પાણી થાય છે. આ લડાઈમાં ૧૪૦૦૦ રજપૂતો માર્યા ગયા હતા.

૨. ‘અલ્લા હો અકબર’ અરબી શબ્દપ્રયોગ છે. તેનો અર્થ અલ્લા—
ઈશ્વર મહાન છે, એવો થાય છે. યુદ્ધની ગર્જના તરીકે મોગલ સૈન્ય તે વાપરે
છે. રજપૂત સૈન્ય કઈ ગર્જના વાપરે છે?

૩. મેવાડની જૂની જાહોજલાલીની વાતો જાણવી હોય તો ‘રાસમાળા’,
‘મેવાડની જાહોજલાલી’, કે ‘રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ’ — ટોડ કૃત — જેવાં
પુસ્તકો વાંચો

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાંથી અવ્યયો શોધી કાઢો અને તેમનો ઉપયોગ કહો—

(૧) અરેરે, વાંદરું રોટલા ઉપાડી ગયું!

(૨) ઓહો, તમે આવી પહોંચ્યા?

(૩) વાહ, કેવો સારો રેંટિયો છે!

(૪) શાઆશ, આપણે જીત્યા!

ઉપરનાં વાક્યોમાં ‘અરેરે’, ‘ઓહો’, ‘વાહ’, ‘શાઆશ’ — એ
અવ્યયો વાક્યથી અલગ રહીને હર્ષ, શોક વગેરે લાગણી ખતાવે છે. તેથી
તે કેવલપ્રયોગી અવ્યય છે. તેમનો સંબંધ વાક્યમાંનાં કોઈ પદો સાથે
હોતો નથી.

શિક્ષકોને

૧. ‘ભામાશાહની સ્વામીભક્તિ’ વાળો પાઠ (છઠ્ઠી ચોપડી) અહીં ચાદ કરાવવો. દેશને
માટે પ્રાણત્યાગની પેઠે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવું, એ પણ એટલું જ મહત્ત્વનું છે.

૨. આ શૌર્યગીત છે. તેને છટાથી વિદ્યાર્થીઓ ગાય તો તેમને તેમાં આનંદ
હીક હીક આવશે.

અધરા શબ્દો

તાતું વિં = તેજસ્વી

અરિ પું [સં.] = શત્રુ; દુશ્મન

રણધીરું વિં = યુદ્ધમાં ધીર—અડગ

મોઝાર અં = મધ્યે

રિપુ પું [સં.] = શત્રુ

અંબરપતિ માન = અંબર (પ્રદેશ)નો

રાણો માનસિંહ

અવસાન નં [સં.] = મૃત્યુ

લહાણ સ્ત્રીં = લાભ; ફાયદો

હરનિશ અં = અહનિશ; હંમેશાં

હાર નં = સ્થાન; ઠેકાણું

હત્યાકાંડ પું [સં.] = ખૂતરેજ; મારામારી

કીધો પ્રભુનો ઉદ્ધાર = પોતાના માલિક

(સલીમ)ને ઉગારી લીધો

નિર્વાણ અં [સં.] = નક્કી; ચોક્કસ

અસિ સ્ત્રીં [સં.] = તલવાર

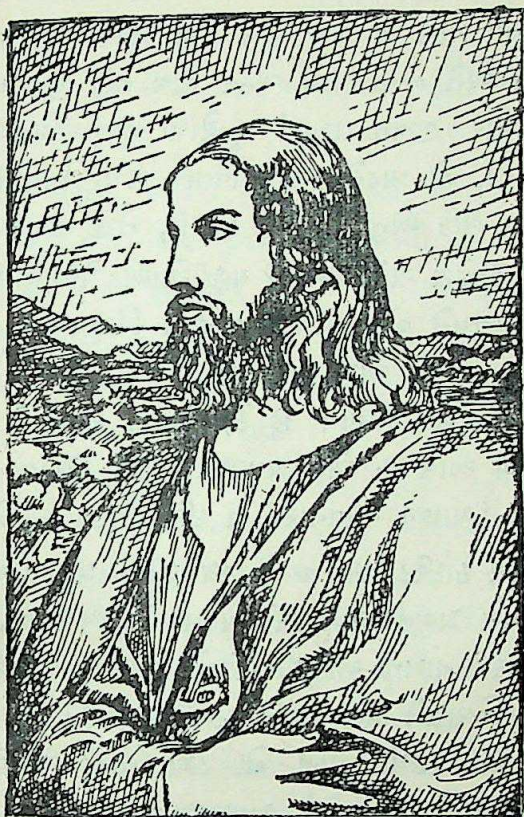
શિરછત્ર નં = માથા ઉપરનું છત્ર—

તાજ

અગણ વિં = અગણિત

૫૦

ભગવાન ઈશુ ખ્રિસ્ત

ઈસ્વી સનનાં આજ જેટલાં વર્ષ થયાં છે તેટલાં વર્ષ ઉપર, જોસેફ નામના એક યહૂદી સુતારની સ્ત્રી મેરીને પેટે, ખ્રિસ્તીઓના પેગંબર ઈશુ ખ્રિસ્તનો જન્મ થયો હતો. એ ત્રીસ વર્ષની ઉંમરના થયા ત્યાં સુધીની એમના જીવનની હકીકત બહુ થોડી મળી આવે છે. એમનાં માળાપ અને ભાઈઓ સાથે એ નેઝરેથ શહેરમાં રહેતા, અને પિતાની મદદે આવી સુતારનું કામ કરતા, તથા પોતે પરણ્યા નહોતા; — એટલું જ ચોક્કસ જણાયેલું છે.

ત્રીસમા વર્ષમાં એક વખતે એમના સાંભળવામાં આવ્યું કે, પાસેના વનમાં જોન નામે એક સાધુ ઉપદેશ આપે છે. તે ઉપરથી

જિસસ એનો ઉપદેશ સાંભળવા ગયા. એ ઉપદેશનો સાર એ હોતો કે, પ્રભુનું રાજ્ય (ધર્મરાજ્ય) આવવાનો સમય થયો છે, માટે કોઈએ પાપ કરવું નહિ, અને સૌ પ્રત્યે પ્રેમ અને સમાનભાવથી વર્તવું. ‘જેની પાસે બે વસ્ત્ર હોય તેણે નવસ્ત્રાને પોતાનું એક વસ્ત્ર આપી દેવું; અને જેની પાસે અન્ન હોય તેણે ભૂખ્યા સાથે વહેંચીને ખાવું.’ ‘તમારું જીવન તમારાં કૃત્યોથી જળાઈ આવશે. તમે ભલું નહિ કરો તો, જે ઝાડને ફળ આવતાં બંધ થાય છે એ ઝાડને કાપીને જેમ લોક એનું બળતણ કરે છે, તેમ તમારું પણ થશે.’

આ ઉપદેશ સાંભળીને જે ચડ્ઢીઓએ પોતાનું જીવન બદલવાનું કબૂલ કર્યું, તેમને જોને એમની શુદ્ધિના ચિહ્ન રૂપે જોડન નદીમાં સ્નાન કરાવ્યું, અને એમ જલદીક્ષા આપી. તે વખતે જોને એવી ભવિષ્યવાણી કાઢી કહેવાય છે કે, ‘મારા કરતાં જે સમર્થ છે, તે મારી પાછળ આવે છે; એના પગરખાની દોરી છોડવા પણ હું યોગ્ય નથી.’ આ ‘પાછળ આવનાર’ તે ઇશુ ખ્રિસ્ત કે જિસસ કાઈસ્ટ.

જિસસ કાઈસ્ટ તરત જ તે સ્થળેથી વનમાં ચાલ્યા ગયા, અને ચાળીસ દિવસ પ્રભુનું ધ્યાન કરી પરમ બોધ પામ્યા. જેમ ગૌતમ બુદ્ધને ‘માર’ નામની આસુરી સંપત્તે લલચાવવા ફેાકટ પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેમ જિસસને પણ સેતાને સમસ્ત પૃથ્વીનું રાજ્ય વગેરેની ઘણી ઘણી લાલચો આપી; પણ તે ડગ્યા નહિ. એમણે જણાવ્યું કે, ‘શાસ્ત્રમાં લખાઈ ચૂકેલું છે કે, મનુષ્ય માત્ર રોટલી (અન્ન) થી જીવશે નહિ, પણ પ્રભુના મુખમાંથી નીકળતા દરેક શબ્દથી જીવશે.’ અર્થાત્, સંસારના ઉપભોગ નહિ, પણ પ્રભુનાં વચન—તેની આજ્ઞાનું પાલન, એ જ મનુષ્યનું ખરું કર્તવ્ય છે અને ખરું જીવન છે.

પછી વનમાંથી ગામમાં આવી ઇશુ ખ્રિસ્તે જગતના કલ્યાણ અર્થે ઉપદેશ આરંભ્યો. સૌથી પહેલાં બે માછીઓ તેમના શિષ્ય થયા. તેઓ જાળ ફેંકી દઈને ઇશુની પાછળ ચાલ્યા, અને ત્યારથી ધીમે ધીમે એમનું શિષ્યમંડળ વધતું ગયું. જિસસે ચડ્ઢી પ્રાર્થના-મંદિરમાં (‘સિનેગોગ’) જઈ ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. ભૂત આવેલું

હોય એમ ઘેલછા કાઢતો એક માણસ આવ્યો એનું ભૂત કાઢી નાંખ્યું, પતિયાંની પત મટાડી; અને વિશ્રામવારે (એટલે રવિવારે) કોઈ પણ જાતનું કામ કરી શકાય નહિ એવો ચઢ્ઢી ધર્મનો પ્રતિબંધ હોવા છતાં, એ વારે પણ દહીંઓનાં દહં મટાડવામાં એમણે સંકોચ રાખ્યો નહિ; અને જણાવ્યું કે, ‘વિશ્રામવાર માણસ માટે કયો છે, માણસને વિશ્રામવાર માટે કયો નથી.’

આ જાતના ઇશુના ઉપદેશ અને કૃત્યોથી ચઢ્ઢી ધર્મશુરુઓ ભડક્યા, અને ઇશુને રાજદ્રોહના ગુનામાં ફસાવવાની અને મરાવવાની અનેક યુક્તિઓ રચવા લાગ્યા. ઇશુ દહીંનાં દહં મટાડતા તથા ભૂત કાઢતા એ સંબંધમાં એવી વાત ચલાવી કે, એ સેતાનનો ઉપાસક છે અને તેથી આવાં અદ્ભુત કૃત્યો કરી શકે છે !

એક વખત રાતે ઇશુએ પોતાના શિષ્યમંડળ સાથે વાળુ ક્યું. પછી મોડી રાતે એક સ્થળે તેમણે પ્રભુની પ્રાર્થના કરી. ત્યારબાદ તે પોતાના શિષ્યોને જગાડતા હતા, એટલામાં ચઢ્ઢા નામે તેમનો જ એક શિષ્ય હથિયારબંધ સિપાઈઓની સાથે ત્યાં આવ્યો, અને ‘આ ઇશુ’ એમ ઓળખાવવા માટે, એણે પ્રેમનો ડોળ કરી ઇશુને ચુંબન ક્યું. સિપાઈઓએ ઇશુને પકડ્યા; શિષ્યો એક પછી એક નાસી ગયા ! ઇશુને મુખ્ય ધર્માચાર્ય પાસે લઈ ગયા. ચઢ્ઢી ધર્મશુરુએ તેમને પ્રશ્ન પૂછ્યો, ‘ઈશ્વરનો પુત્ર ખ્રિસ્ત તે તું કે ?’ ઇશુએ ઉત્તર દીધો, ‘હા !’ આમ ઉત્તર દેવામાં એમણે ઈશ્વરનું અપમાન ક્યું એવો આરોપ મૂકીને, તેણે એમને મોતની સજા ફરમાવી, અને તેમની ઘણી કૂર મશ્કરીઓ કરવા માંડી. ચઢ્ઢીઓને મોતની સજાનો અમલ કરવાની સત્તા ન હતી; તેથી બીજે દહાડે ઇશુને પાઇલેટ નામના રોમન અધિકારી પાસે લઈ જવામાં આવ્યા; તથા આ ‘ચઢ્ઢીઓનો રાજા’ હોવાનો દાવો કરે છે, એમ એમના ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મુકાયો.

પાઇલેટ સારી રીતે સમજતો હતો કે, આ સઘળું ચઢ્ઢી લોકનું તરકટ છે. છતાં પણ એણે લોકની માગણીને વશ થઈ ને

ઈશુને વધસ્તંભ ઉપર લઈ જવાની આજ્ઞા કરી. રોમન સિપાહીઓએ ઈશુને રાબતો પોશાક પહેરાવ્યો અને તેમને માથે કાંટાનો મુકુટ મૂક્યો, અને કપાળે (કોઈ કહે છે, વધસ્તંભ ઉપર) ‘યહૂદી-ઓનો રાબા!’ એવા મશ્કરીના શબ્દો લખીને ચોડ્યા. ઈશુને વધસ્તંભ – ફૂસ ઊંચકાવીને બધે ફેરવ્યા. ત્યાર બાદ તેમને તે જ વધસ્તંભ ઉપર ચડાવ્યા અને એમના દેહને ખીલા માર્યા. છતાં પણ, ‘હે પ્રભુ, તારી ઇચ્છા અનુસાર થજે, મારી નહિ; તેઓ શું કરે છે તેની

એમને ખબર નથી,’ — એમ પ્રભુઈચ્છાને શરણ થઈ, પોતાના દુશ્મનો માટે પણ પરમ ક્ષમાના શબ્દો ઉચ્ચારી, એમણે પ્રાણ છોડ્યા ! આમ સત્યને ખાતર આત્મબલિદાન આપી, તે પોતાનાં પ્રેમ અને ક્ષમાનો પાઠ જગતને આપી ગયા. આજે જગતમાં જેમને ખ્રિસ્તી કહેવામાં આવે છે તે લોકો તેમના અનુયાયી છે.

સ્વાધ્યાય

૧. દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોનું વર્ણન આપતી, ‘ધર્મવર્ણન’ નામની ચોપડી સાક્ષરશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવે લખી છે. આ પાઠ તેના એક પ્રકરણ પરથી તૈયાર કર્યો છે. એ ચોપડી તરત નહિ તો આગળ ઉપર વાંચવા જેવી છે.

૨. પાસે ખ્રિસ્તી દેવળ હોય તો તે જોવા જજો. એકાદ વિશ્રામવારને દિવસે તેની પ્રાર્થનામાં પણ હાજરી આપો, તો ખ્રિસ્તી પ્રાર્થનાની દબ જોવા મળશે.

૩. ઈશુ ખ્રિસ્તના વતનનો પ્રદેશ પેલેસ્ટાઈન જગતના નકશામાં જુઓ.

અશ્વો

૧. યહ્દીઓની જલદીક્ષા એટલે શું? હિંદુઓનું ઉપનયન અને પારસી-ઓની કસ્તી સાથે તેને સરખાવો.

૨. માર અને સેતાનની સરખામણી કરો.

૩. વિશ્રામવાર એટલે શું?

૪. ધર્મ ઉપર શા શા આરોપ મૂકવામાં આવ્યા?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાંથી અવ્યયો શોધી કાઢો, અને તેમનો સંબંધ કયા પદ સાથે છે તે કહો —

(૧) અમે આજે ખેતરમાં જઈશું.

(૨) તમે અહીં બેસો.

(૩) ગાડું ધીમે ચાલે છે.

(૪) જૂઠું બોલશો નહિ.

(૫) રમેશ કેમ આવ્યો હતો?

(૬) તે જરાક ચાલ્યો.

(૭) મારો ભાઈ કદાચ ગામ જશે.

(૮) હું જરૂર આવીશ.

(૯) ભલે, મનુ આવે.

(૧૦) તમે જ આ કામ કરજો.

ઉપરનાં વાક્યોમાં ‘આજે’, ‘અહીં’, ‘ધીમે’, ‘નહિ’, ‘કેમ’, ‘જરાક’, ‘કદાચ’, ‘જરૂર’, ‘ભલે’, ‘જ’ — એ અવ્યયો ક્રિયાપદની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેથી તે બધાં ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય છે.

શિક્ષકોને

૧. જુદા જુદા મુખ્ય ધર્મોના સ્થાપક કે પેગંબર કોણ કોણ થઈ ગયા તે પૂછવું — કહેવું. હિંદુ ધર્મમાં કોઈ પેગંબર-સ્થાપક નથી; તે સનાતન ધર્મ પણ કહેવાય છે. અવતાર કે મહાપુરુષ થયા હોય; પણ તે સંસ્થાપક નથી મનાતા.

૨. જુદા જુદા ધર્મોના ધર્મગ્રંથો વિષે પૂછવું — કહેવું.

૩. દૃષ્ટાંતો આપીને ઉપદેશ કરવાની ઈશુની રીત હતી; તેમની બોધકથાઓમાંથી થોડી આગળ આવતા પાઠમાં છે.

अधरा शब्दो

जलदीक्षा स्त्री० [सं.] = प्रिस्तीदीक्षा	पत स्त्री० = गणतो डोढ
पाणी छांटीने अपाय छे ते	पतियुं वि० = पतना रोगवाणुं
आसुरी संपत स्त्री० [सं.] = दुशयार.	तरकट न० = प्रपंच; डावतुं
पाप तरक धसडी जनारा	कूस पुं० = योक्डी-घाटनो वधस्तांल
दुर्गुणोनो समूह	

५१

बापानी पीपर

[कुंडलियो]

विचरीने वढवाणथी लींघो लींबडी पंथ,
वीतक वर्णवतां वधे ग्रीष्म-वर्णन ग्रंथ;
ग्रीष्म-वर्णन ग्रंथ, पंथमां न मळचुं पाणी,
तप्यो प्रलय सम ताप, रही शिर रामकहाणी.

दाखे दलपतराम रामनुं रटण करीने,
अतिशय कयों उचाट, वाट मध्ये विचरीने.

१

लगभग आवी लींबडी, दोढ गाउ पर दूर,
त्यां तो धोम धख्यो घणो, न रह्युं तनमां नूर;
न रह्युं तनमां नूर, सूरजे शरीर तपाव्युं,
छायो न मळे छेक, एक पण झाड न आव्युं !

दाखे दलपतराम, भली जोतां मन भावी,
पीपर बापा तणी, लींबडी लगभग आवी.

२

बापानी पीपर बडी पृथ्वी पर प्रख्यात,
प्रसिद्ध जेवो प्रागवड, विश्व वखाणे वात;
विश्व वखाणे वात, पीपळो प्रभास पासे,
कदंब जमना-कूल, कल्पतरुओ कैलासे.

दाखे दलपतराम, उपमा ए आप्यानी,
भले थई भू महीं बडी पीपर बापानी !

३

त्यां बेसीने त्रण घडी, कविए कयों विराम,
 अति सुख ऊँपज्युं ते थकी, आशिष दीधी आम :
 आशिष दीधी आम, नाम तुज नव जुग रहेजो;
 तुजने वावी तेह लाख सुख स्वर्गे लेजो !
 दाखे दलपतराम, परम पदमां पेसीने,
 लेजो उत्तम ल्हाव, बहु जुग त्यां बेसीने ! ४

आंबा करतां अति भलुं, दीसे ताहं डोळ;
 शेलडी शा हिसाबमां ? आपे साकर गोळ;
 आपे साकर गोळ, ताप तननो न मटाडे,
 सुरतरु स्वर्गे वसे, न देखे नर कोई द्हाडे.
 दाखे दलपतराम, सरव तरुना गुण स्मरतां,
 तुजमां अमृततत्त्व, अधिक तुं आंबा करतां ! ५
 प्यारी पीपर पदमणी, शांति-दान देनारी,
 भूपति विक्रमराज सम तुं अतिशय उपकारी;
 तुं अतिशय उपकारी, तारी कीर्ति शुं कहीए !
 जे ऊँवरुं ते अल्प, एम अंतर धरी रहीए !
 दाखे दलपतराम, कोटिधा तुं गुणकारी;
 राखीश ताहं नाम पृथ्वी पर, पीपर प्यारी ! ६

ज्यां सुधी आ जगतमां मुज कविता क्हेवाय,
 बापानी पीपर तणा गुण जग मांही गवाय;
 गुण जग मांही गवाय, पामजो बहु प्रख्याति,
 कीर्ति देशविदेश मुलकमां थाजो माती !
 दाखे दलपतराम, अरे, सुखना अंबुधि !
 जीवे तुं जग मांही, जीवे कविता ज्यां सुधी. ७

कवि दलपतराम

स्वाध्याय

१. आ कविनी जीउ कछ कविता तमे अगाडि लक्ष्मी आव्या ? पीपरने
 आटखे अघो भडिमा कविने केम लाग्यो ?

૨. લીંબડી કયાં આવ્યું? તે પ્રદેશ કેવો છે? પ્રભાસ (પાટણ) કયાં આવ્યું? પ્રયાગના વડ માટે 'હિમાલયનો પ્રવાસ'માંનું તે પ્રકરણ વાંચો.

૩. કવિ નર્મદની 'કમ્પીરવડ' કવિતા પણ વાંચો. અને કવિનાં વર્ણન સરખાવો.

૪. વૃક્ષો છાયા ઉપરાંત બીજા શા શા ઉપકાર કરે છે?

વ્યાકરણ

૧ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય ક્રિયાપદ સાથે જુદે જુદે પ્રકારે સંબંધ ધરાવે છે. ગયા પાઠનાં વાક્યો સામે રાખો.

(૧) પહેલા વાક્યમાં 'આજે' એ કાળ બતાવે છે. તેથી તે 'કાળ-વાચક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય' છે. રોજ, અત્યારે, હમણાં, હવે, કાલે, કદી, પછી, સદા, વારંવાર, છેવટે, એ બધાં એવાં અવ્યયો છે.

(૨) બીજા વાક્યમાં 'અહીં' એ સ્થળ બતાવે છે. તેથી તે 'સ્થળવાચક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય' છે. કયાં, ત્યાં, અહાર, દૂર, જાંચે, આગળ, પાછળ — એ બધાં એવાં અવ્યયો છે.

(૩) ત્રીજા વાક્યમાં 'ધીમે' એ રીત બતાવે છે. તેથી તે 'રીતવાચક ક્રિયા-વિશેષણ અવ્યય' છે. આમ, તેમ, ઉતાવળે, ધમ, ખડખડ, ઠીક, એકદમ, હળવે — એ બધાં એવાં અવ્યયો છે.

(૪) ચોથા વાક્યમાં 'નહિ' એ નકાર બતાવે છે. તેથી તે નકારવાચક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય' છે. ના, મા, ન — એ બધાં એવાં અવ્યયો છે.

(૫) પાંચમા વાક્યમાં 'કેમ' એ કારણ બતાવે છે. તેથી તે 'કારણવાચક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય' છે.

(૬) છઠા વાક્યમાં 'જરાક' એ માપ બતાવે છે, તેથી તે 'માપ-વાચક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય' છે. થોડું, અતિશય, તદ્દન, બહુ, છેક — વગેરે એવાં અવ્યયો છે.

(૭) સાતમા વાક્યમાં 'કદાચ' એ શંકા કે સંશયનો અર્થ બતાવે છે. તેથી તે 'સંશયવાચક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય' છે. ધણું કરીને, અનતા સુધી — વગેરે એવાં અવ્યયો છે.

(૮) આઠમા વાક્યમાં 'જરૂર' એ નિશ્ચયનો અર્થ બતાવે છે. તેથી તે 'નિશ્ચયવાચક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય' છે. ખરેખર, અવશ્ય, નક્કી, નિઃશંક, ખચીત — વગેરે એવાં અવ્યયો છે,

(૯) નવમા વાક્યમાં 'ભલે' એ બનેલી કે અનવાની ક્રિયાનો સ્વીકાર દર્શાવે છે. તેથી તે 'સ્વીકારવાચક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય' છે. વારુ, સારુ, ઠીક — વગેરે એવાં અવ્યયો છે.

(૧૦) દશમા વાક્યમાં 'જ' એ ભાર અતાવવાનો અર્થ દર્શાવે છે. તેથી તે 'ભારદર્શક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય' છે. એ, ય, તો, પણ — વગેરે એવાં અવ્યયો છે.

શિક્ષકોને

[વ્યાકરણ]

૧. ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયના ઉપર જણાવેલા બધા પ્રકારો વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાનમાં આવે તેમ કરવું. દરેક વિભાગમાં તે તે પ્રકારનાં જે બીજાં વધારાનાં અવ્યયો આપ્યાં છે, તે બધાં વાપરી બતાવવા કહેવું.

૨. હવે ક્રિયાવિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયનો ભેદ વિદ્યાર્થીઓ સમજ્યા કે નહિ તે જોવું.

અધરા શબ્દો

વીતક નં; સ્ત્રી૦ = વીતેલું દુઃખ

રામકહાણી સ્ત્રી૦ = વીતક-દુઃખની કથા

ધોમ સ્ત્રી૦ = સૂર્ય

નર નં [અ.] = તેજ (૨) શક્તિ

છેક અ૦ = તદ્દન; સાવ

ફૂલ પું [સં.] = કિનારો; તટ

કદંબ નં [સં.] = એક ફૂલઝાડ

કલ્પતરુ નં [સં.] = સ્વર્ગનું એક કલ્પિત

વૃક્ષ, જેની નીચે ખેસીને જે

માગીએ તે મળે એમ મનાય છે

ડોળ પું; નં = રૂપ; ઘાટ; આકાર

સુરતરુ નં [સં.] = દેવોનું વૃક્ષ-કલ્પતરુ

પદમણી સ્ત્રી૦ = પદ્મિની; ઉત્તમ પ્રકારની

(સ્ત્રી)

કોટિધા અ૦ [સં.] = કરોડ વાર — અનેક

ગણું

માતું વિ૦ = માતેલું — પ્રસરેલું

અંબુધિ પું [સં.] = સમુદ્ર; દરિયો

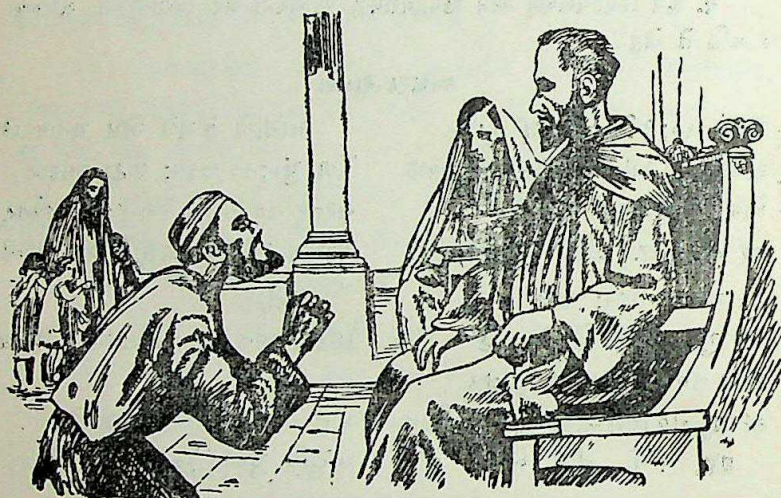
૫૨

ઈશુની બોધકથાઓ

૧. અપરાધી કારભારી

એક વાર કોઈકે ઈશુને પૂછ્યું, ‘અમારે ખીન્નઓને કેટલી વાર માફી આપવી ? સાત વાર ?’

ઈશુએ કહ્યું, ‘સિત્તેર ગુણ્યા સાત વાર.’ અને એમ કહી, તેમણે નીચેનું દષ્ટાંત કહી સંભળાવ્યું :

એક રાજાને ત્યાં ઘણા કારભારીઓ હતા. એક દિવસ રાજાએ તેમનો હિસાબ લીધો ત્યારે ખબર પડી કે, એક કારભારી પાસેથી રાજ્યનું દથ હજાર મહોરનું લેણું નીકળે છે. રાજાએ તેને તે ભરી દેવા હુકમ કર્યો. પણ તે ભરી શક્યો નહિ. રાજાએ તેનાં સ્ત્રીછાકરાંને બંદીખાને નાંખવા હુકમ કર્યો. ત્યારે તે કારભારી રડી પડ્યો, અને રાજાને ચરણે પડી કાલાવાલા કરવા લાગ્યો. રાજાની નોકરી કરી લેણું વસૂલ કરી આપવા તેણે વચન આપ્યું. આથી રાજાને દયા આવી, તેણે તેને માફી બક્ષી, અને ફરીથી કામે લીધો.

પછી એક વાર તે કારભારીને તેના એક વાણોતર પાસેથી સો રૂપિયાનું લેણું નીકળ્યું. કારભારીએ તે વસૂલ કરવા તેને ફટકાવ્યો, તથા તેનું ગળું ઝાલી ધમકાવ્યો કે, ‘હમણાં ને હમણાં મારા પૈસા લાવી દે.’ પણ પેલો નોકર તે આપી શકે એમ નહોતું. તે પગે પડી આજીજી કરવા લાગ્યો કે, ‘મને વખત આપો; હું નોકરી કરી બધું ભરી દઈશ.’ પણ તે કારભારીને દયા આવી નહિ, અને તેને તેણે બંદીબાને મોકલ્યો.

રાબને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે કારભારીને બોલાવી મંગાવ્યો અને કહ્યું, ‘અરે દુષ્ટ, તારા કાલાવાલા સાંભળી મેં તારું બધું દેવું માફ કરી દીધું, પણ તને તારા સાથી પર એક નજીવી રકમ માટેયે દયા ન આવી? તું દયાને પાત્ર નથી, માટે તારું દેવું તું ચૂકતે ન કરે ત્યાં સુધી હું તને કોટવાલને હવાલે કરું છું.’

આમ, જે તમે તમારા ગુનેગારોને માફી ન આપો, તો ભગવાન પણ તમારી પ્રત્યે તેમ જ વર્તશે.

૨. કુશળ અને અકુશળ મુનીમો

એક શેઠ હતો. તેને પરદેશ જવું હતું, એટલે તેણે પોતાના મુનીમોને તેડ્યા અને એકને પાંચ મહોર, બીજાને બે મહોર અને ત્રીજાને એક મહોર આપી, અને પોતે તે પાછો આવે ત્યારે તેના હિસાબ આપવા કહ્યું.

પછી તે મુનીમોમાંથી જેને પાંચ અને બે મહોરો આપેલી હતી, તેમણે દરેકે તેના વડે વેપાર બેઠ્યો, અને અનુક્રમે બંનેએ પાંચ અને બે મહોરોનો નફો કર્યો.

પણ જે ત્રીજો હતો, તે પોતાને મળેલી મહોરને એક ખૂણામાં દાટી દઈ, નિરાંત કરી બેઠો.

પછી ઘણે દહાડે શેઠ પાછો આવી દરેકને હિસાબ પૂછ્યો. ત્યારે પહેલા બે મુનીમોએ શેઠની પાંચ અને બે મહોરમાં અનુક્રમે પાંચ અને બે મહોર ઉમેરી, પોતે કરેલો નફો બતાવ્યો.

તે બેઈ શેઠ રાજ થયો અને તેમને કહ્યું કે, ‘આ નાનકડી રકમમાં તમે પ્રામાણિકતા અને હોશિયારી બતાવી છે, માટે હું તમને મારા ભાગીદાર બનાવું છું.’

પછી ત્રીજાનો વારો આવ્યો. ત્યારે તે બોલ્યો, ‘શેઠ, હું બાણું છું કે, તમે બહુ કડક માણસ છો. એ મહોર વડે વેપાર કરું અને ખોટ બન્ય, તેથી મેં તમારી મહોરને દાટી રાખી. તે આ હાજર કરું છું.’

ત્યારે શેઠે કહ્યું, ‘અરે, આળસુ માણસ! તેં વેપાર ન કર્યો તો મારી મહોર વ્યાજે તો મૂકવી હતી, જેથી મને તેનું વ્યાજ તો મળત! માટે એ મહોર પહેલા માણસને આપી દે, જેથી એની પાસે અગિયાર થાય.’

એમ કહી, એ નોકરને તેણે બરતરફ કર્યો.

૩. ભલો સેમેરિયન

એક વિદ્વાને ઇશુને પૂછ્યું, ‘ગુરુ મહારાજ, અનંત જીવનના અધિકારી થવા માટે શું કરવું?’

ઇશુ — શાસ્ત્રમાં શું કહ્યું છે?

વિદ્વાન — શરીર, મન, બુદ્ધિથી ઇશ્વરની ભક્તિ કરવી, અને પોતાના પડોશીને પોતા જેવો જ સમજવો.

ઇશુ — ઠીક કહ્યું. એ પ્રમાણે જ ચાલ, એટલે અનંત જીવનનો તું અધિકારી થઈશ.

વિદ્વાન — પણ મારો પડોશી કોણ?

ઇશુ — એક વાર એક મુસાફર ચોરોના હાથમાં સપડાયો. તેમણે તેને લૂંટી કપડાં ઉતારી લઈ, મારીને લગભગ અધમૂઓ કરી નાખ્યા. તેવામાં એક મંદિરનો પૂજારી ત્યાંથી પસાર થયો. એને પડેલો બેઈ, તે રસ્તાની સામી બાબુથી ચાલ્યો ગયો.

પછી થોડી વારે વળી એક બીજો
ગૃહસ્થ ત્યાં આવી ચડ્યો. તે
પણ તેને જોઈ રસ્તાની સામી
બાબુથી ચાલ્યો ગયો. તે પછી
એક સેમેરિયન (હલકી કોમનો
ચઢ્ઢી) ત્યાં આવી ચડ્યો. તેને
એની દુર્દશા જોઈ દયા આવી.
તે તેની પાસે ગયો. તેણે તેના
ધાને ઘોઈને સાફ કરી પછી
તેલ લગાડ્યું. તેને પોતાના
ખચર પર નાંખી તે તેને એક
સરાઈમાં લઈ ગયો. પછી ત્યાં
તેની તેણે વિશેષ માવજત કરી.

પછી બીજે દિવસે સવારે ઊપડતી વખતે તેણે સરાઈના માલિકના
હાથમાં પૈસા મૂકી કહ્યું, ‘આ માણસની સંભાળ લેજો, અને વધારે
ખચર થાય તો મારે નામે લાખી રાખજો. હું ફરી આવીશ ત્યારે
ચૂકવી દઈશ.’

હવે આ ત્રણમાં એ લૂંટાયેલા માણસનો કોણ પડોશી થયો
વારુ?

વિદ્વાન — જેણે દયા બતાવી તે.

૪. ઉડાઉ દીકરો

એક માણસને બે દીકરા હતા. તે પૈકી નાનાએ એક દિવસ
બાપને કહ્યું, ‘મને મારો ભાગ આપી દો. મારે જીવ થવું છે.’

ત્યારે બાપે તે મુજબ કયું. પછી તે નાનો દીકરો પોતાની
બધી મિલકતનાં નાણાં કરી પરદેશ ચાલ્યો ગયો અને ત્યાં તેણે
ઉડાઉપણે વર્તી બધું ખર્ચી નાખ્યું.

તેવામાં ત્યાં દુકાળ પડ્યો. આથી તે ભારે તંગીમાં આવી પડ્યો,
અને ભૂખે મરવા લાગ્યો.

પછી તે એ ગામના એક શેઠને ત્યાં નોકરીએ રહ્યો. તેણે એને પોતાનાં હુકમ ચારવા રાખ્યો. અને હુકમને નિરાતા કુશકા ખાઈ તે પેટ ભરવા લાગ્યો, કારણ કે એને કાંઈ બીજું ખાવાનું મળતું નહિ.

પછી તે મનમાં પસ્તાવો કરવા લાગ્યો કે, ‘મારા બાપને ત્યાં નોકરોને પણ રોટલા મળે છે. અને છતાં કેટલાયે વધે છે. ત્યારે હું અહીં ભૂખે મરું છું! હું ત્યાં જઈ અને બાપને પગે પડી માફી માગી કહું કે, ‘મેં તમારો ઘણો અપરાધ કર્યો છે, અને હું તમારો દીકરો કહેવડાવવા લાયક નથી રહ્યો, પણ તમારો એક નોકર કરીને મને રાખો.’

એમ વિચારી તે ઘર તરફ આવવા નીકળ્યો.

પછી બાપે દુરથી એને આવતો જોયો. તેવી જ તેને એના પર કરુણા આવી. તેણે દોડતા સામે જઈ તેને ગળે વળગાડ્યો; અને તેને ચુંબનો કર્યાં.

દીકરો પગે પડી બાપની માફી માગવા લાગ્યો, પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો, અને કહેવા લાગ્યો કે, ‘મેં તમારો ઘણો અપરાધ કર્યો છે અને હું તમારો દીકરો કહેવડાવવા લાયક નથી.’

પણ બાપે તેને છાતીએ વળગાડ્યો અને નોકરને આજ્ઞા કરી કે, ‘ઘરમાંથી સારામાં સારાં કપડાં લાવી આને પહેરાવો, અને તેની આંગળીએ વીંટી અને પગમાં જોડા પહેરાવો. અને આજે સૌને જમવાનાં નોતરાં મોકલો, અને સારામાં સારી રસોઈ કરો, કારણ કે મારો મૂએસો દીકરો પાછો જીવતો

થયો છે : મારું જોવાયેલું ધન મને પાછું મળ્યું છે.’

હવે, તે વખતે તેનો મોટો દીકરો ખેતરે ગયેલો હતો. તે પાછો ઘેર આવતો હતો ત્યારે તેણે દૂરથી નાચ અને સંગીતના અવાજ સાંભળ્યા. તેણે એક નોકરને પૂછ્યું કે, ‘આ બધી શાની ધમાલ છે?’

ત્યારે નોકરે કહ્યું કે, ‘તમારો ભાઈ પાછો આવ્યો છે, તેના આનંદમાં પિતાજીએ ઉજાણી કરી છે. અને સારામાં સારી રસોઈ કરાવી છે. કારણ કે તે સહીસલામત પાછો આવ્યો છે.’

પણ આ સાંભળી મોટાને માઠું લાગ્યું અને તે ઘરમાં ગયો નહિ. ત્યારે બાપ એને સમજાવવા લાગ્યો.

મોટા છોકરાએ કહ્યું, ‘આજે કેટલાં વર્ષથી હું તમારી સેવા કરું છું. તમારી એક પણ આજ્ઞા મેં કદી તોડી નથી. પણ તમે કદી મારા મિત્રોનેયે જમાડવા તેડ્યા નથી. પણ જેણે દુરાચારમાં બધી મિલકત વેડફી નાંખી, તે તમારો આ દીકરો આવતાં જ તમે મોટી ઉજાણી કરી છે!’

ત્યારે બાપે કહ્યું, ‘દીકરા, તું તો સદાયે મારી સાથે જ રહ્યો છે. અને જે મારું છે, તે બધું તારું જ છે; પણ મારે આનંદ માનવો વાજબી જ છે, કારણ કે આ તો જે મૂંઝો હતો તે પાછો જીવતો થયો છે; ખોવાયો હતો તે પાછો સાંપડ્યો છે.’

સ્વાધ્યાય

૧. ઈશુની બોધકથાઓ ‘પેરેમ્લસ’ બહુ જાણીતી છે. ઈશુ સચોટ દૃષ્ટાંત દ્વારા ઉપદેશ આપતા. રસ પડે તો બીજી બોધકથાઓ વાંચજો.

૨. શ્રી. કિશોરલાલ મશરવાળાએ ‘ઈશુ ખ્રિસ્ત’ નામે ચોપડી લખી છે. તેમાં ઈશુના જીવનની બાબતો તેમ જ બોધકથાઓ છે. તે ચોપડી મેળવીને વાંચજો.

પ્રશ્નો

૧. કારભારીનો અપરાધ શો હતો ?
૨. ત્રણ મુનીમોમાંથી કયો મુનીમ કુશળ કહેવાય ? સાથી ?
૩. સાચો પડોશી કેણ ?
૪. ઉગાઉ દીકરો બધું ઉગાવીને પાછો આવ્યો, ત્યારે બાપે ઉજાણી શા માટે કરી ?

વ્યાકરણ

૧ છઠ્ઠી ચોપડીમાં પૂર્ણવિરામ, પ્રશ્નાર્થચિહ્ન અને ઉદ્દગારચિહ્ન વિષે તમે શીખી ગયા. હવે નીચેનાં વાક્યોમાં આવેલા અલ્પવિરામ (,)નો ઉપયોગ જુઓ —

- (૧) મનુ, સુરેશ, જગન અને કનુ નિશાળે જાય છે.
- (૨) પ્રતાપ રાણો ટેકરીયો, શરવીર, સ્વમાની અને લોકપ્રિય રાજા હતા.
- (૩) તે બે ભાઈમંધ સાથે રમતા, ભણતા, ખાતા અને રહેતા.
- (૪) કકરી રહ્યું, “મેં તમારું ઊંટ જોયું નથી.”
- (૫) અરે, તું અહીં ક્યાંથી?
- (૬) હિંદના દાદા, મહર્ષિ દાદાભાઈ મુંબઈમાં જન્મ્યા હતા.

અલ્પવિરામનો ઉપયોગ સમજવા જેવો છે. પહેલું, ખીજું અને ત્રીજું વાક્ય જોશો તો જણાશે કે, (૧) જે નામો, વિશેષણો, ક્રિયાપદો વગેરે ‘અને’ જેવાં ઉભયાન્વયી અવ્યયોથી જોડાયાં હોય, તેવાં પદોમાં છેલ્લા સિવાયનાં ખીજાં અર્થાં પદોની પછી અલ્પવિરામ આવે છે.

(૨) કોઈના કહેલા કે લખેલા શબ્દો તેના તે રૂપમાં ખતાવતી વખતે આગળના ક્રિયાપદ પછી અલ્પવિરામ આવે છે. (જુઓ વાક્ય ચોથું)

(૩) ઉદ્દગારવાચક શબ્દ (અહો, અરે, વગેરે) પછી અલ્પવિરામ આવે છે. (જુઓ વાક્ય પાંચમું)

(૪) એક જ વ્યક્તિ કે પદાર્થ વિષે કરી ઉલ્લેખ કરેલો હોય તેવા સમાનાધિકરણ પદ પછી અલ્પવિરામ આવે છે. (જુઓ વાક્ય છઠ્ઠું)

શિક્ષકોને

૧. કુશળ અને અકુશળ મુનીમોની યોગ્યકક્ષા સાથે પાંચમી ચોપડીમાં મહાવીરે કહેલી ધર્મકથા ‘પુત્રવધૂઓની પરીક્ષા’ સરખાવવા કહેલું.

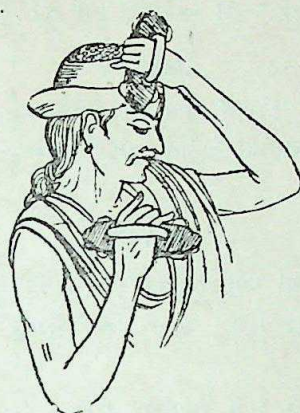
૨. દૃષ્ટાંત સાથે કોઈ વાત સમજાવીએ તો તે જલદી સમજાય છે. ‘ઈસપની બાધકથાઓ’ (ત્રીજી ચોપડી), ‘ગુલિસ્તાનનાં ગુલ’ (ચોથી ચોપડી) વગેરે આ જાતની કથાઓ છે. ‘પંચતંત્ર’, ‘હિતોપદેશ’ એમાં પણ આવી કથાઓ છે.

૩. અલ્પવિરામના ઉપયોગમાં લેખકો જુદી જુદી રીત પણ લે છે. ઉપર સામાન્ય મનાતી આખતો કહી છે. પાઠોમાંથી તેના ઉપયોગ, તરફ ધ્યાન દોરવું.

અધરા શબ્દો

વાણાતર પું० = ગુમાસ્તો	વાનું સ્થાન; ધર્મશાળા
ખરતરફ વિ० [ફા.] = કાઠી મૂકેલું	માવજત સ્ત્રી० = ખરદાસ્ત; સંભાળ;
(નોકરીમાંથી)	સારવાર
સરાર્થ સ્ત્રી० [ફા.] = મુસાફરોને ઊતર-	ઉડાઉ વિ० = અતિ ખરચાળ

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ

[રાગ ખમાળ ધુમાળી]

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણે રે,
 પરદુઃખે ઉપકાર કરે, તોયે મન અભિમાન ન આણે રે, ધ્રુવ૦
 સકલ લોકમાં સહુને વંદે, નિંદા ન કરે કેની રે,
 વાચ કાછ મન નિશ્ચલ રાખે, ધન ધન જનની તેની રે! ૧
 સમદૃષ્ટિ ને તૃષ્ણા-ત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે,
 જિહ્વા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ જ્ઞાલે હાથ રે. ૨
 મોહ માયા વ્યાપે નહિ જેને, દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે,
 રામનામશું તાલી લાગી, સકલ તીરથ તેના તનમાં રે. ૩
 વળલોભી ને કપટરહિત છે, કામ ક્રોધ નિવાર્યા રે,
 મળે નરસૈંયો તેનું દરસન કરતાં, કુલ એકોતેર તાર્યા રે. ૪
 નરસિંહ મહેતા

સ્વાધ્યાય

૧. નરસિંહ મહેતાનું આ ભજન ગાંધીજીને અત્યંત પ્રિય હતું. આ ભજનમાં સાચો વૈષ્ણવ કેને કહેવો તે જણાવ્યું છે.
૨. આ ભજનમાં વૈષ્ણવનાં ક્યાં ક્યાં લક્ષણો ગણાવ્યાં છે તેની યાદી કરો. એ યાદી જોશે તો જણાશે કે, માત્ર વૈષ્ણવ જ નહિ પણ દરેક સાચા ધર્મિષ્ઠ માણસમાં એ ગુણો હોવા જોઈએ. તેથી 'વૈષ્ણવ' બદલે પારસી, ખ્રિસ્તી, મુસ્લિમ શબ્દ મૂકીનેય આ કાવ્ય ગાઈ શકાય.

૨૪૨

પ્રશ્નો

૧. વૈષ્ણવમાં બધાં તીર્થ રહેલાં છે એટલે શું ?
૨. વૈષ્ણવનું દર્શન કરતાં એકોતર કૃષ્ણ તરે એટલે શું ?

શિક્ષકોને

૧. આ ભજન મોટે કરાવવું. ઉપાસના વખતે પણ કામમાં લઈ શકાય.
૨. એ ભજનમાં જણાવેલા ગુણોનો મર્મ સમજાય તે જોવું. તેનાં ઉદાહરણ પણ આપી શકાય.

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યમાં અર્ધવિરામ (;) નો ઉપયોગ જુઓ —

(૧) તમે ત્રણ ચાર દિવસ અહીં રહો; તેટલા વખતમાં તમારા ભાઈ અહીં આવી પહોંચશે.

(૨) માણસનું દરેક કામ અપૂર્ણ હોય છે; સંપૂર્ણ કામ તો એક ઈશ્વરનું જ હોય.

ઉપરનાં વાક્યો જોશો તો અર્ધવિરામનો ઉપયોગ આ પ્રમાણે સમજશે :—

(૧) સંયુક્ત વાક્ય જે વાક્યોનું અનેકું હોય તે વાક્યોની વચ્ચે અર્ધવિરામ આવે છે. (જુઓ વાક્ય પહેલું.)

(૨) જે એ વાક્યોનું સંયુક્ત વાક્ય બન્યું હોય, તે બેની વચ્ચે ઉભયાન્વયી અવ્યય અધ્યાહાર હોય, તો અર્ધવિરામ આવે છે. (જુઓ વાક્ય ૨જું)

નીચેનાં વાક્યોમાં અવતરણ ચિહ્ન (“ ”) નો ઉપયોગ જુઓ —

(૧) રામે કહ્યું, “હું પિતાનું વચન પાળીશ.”

(૨) બાઈબલમાં લખ્યું છે કે, “પોતાના પડોશીને પોતા જેવો જ સમજવો.”

ઉપરનાં વાક્યો જોશો તો જણાશે કે, કોઈના કહેલા કે લખેલા શબ્દો તેના તે જ રૂપમાં લખી બતાવવા હોય, ત્યારે તેમને અવતરણચિહ્નમાં મૂકવામાં આવે છે.

અધરા શબ્દો

પરાઈ વિં સ્ત્રીં = પારકાની; બીજાની	જનની સ્ત્રીં [સં.] = માતા; મા
કેની = કોઈની	જિહ્વા સ્ત્રીં [સં.] = જીભ
વાચ સ્ત્રીં = વાચા; વાણી	તાળી લાગવી = એકતાન થવું
કાજ પું = કચ્છ - શરીર (૨)	નિવારવું સં કિં = વારવું;
કાજ; કામ	રોકવું

